არნოლდ ჩიქობავას ენათმეცნიერების ინსტიტუტი
Институт языкознания Арнольда Чикобава

ქეთევან ლომთათიძე
Кетеван Ломтатидзе

აბაზური ენა
(მოკლე მიმოხილვა)

Абазинский язык
(Краткое обозрение)

თბილისი
Тбилиси
2006

რედაქტორები:

ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი **თეიმურაზ გვანცელაძე**
ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატი,
დოცენტი **რუსუდან ჯანაშია**

რუსული ვერსიის რედაქტორი —
ფილოლოგიურ მეცნიერებათა
კანდიდატი **მაია აბალაკი**

Редакторы:

доктор филологических наук, профессор
Теймураз Гванцеладзе
кандидат филологических наук, доцент
Русудан Джанашиа

Редактор русской версии —
кандидат филологических наук
Майа Абалаки

© ქ. ლომთათიძე, 2006

გამომცემლობა „უნივერსალი", 2006

თბილისი, 0128, ი. ვაჩნაძის გამზ. 1, ☎: 29 09 60, 8(99) 17 22 30
E-mail: universal@internet.ge

ISBN 99940-61-38-0

წინასიტყვაობა

ამ ოციოდე წლის წინ კლივლენდის უნივერსიტეტის თაოსნობით (კერძოდ ბ-ნ ჯონ გრეპინის ხელმძღვანელობით და მთავარი რედაქტორობით) წამოწყებულ იქნა კეთილი საქმე — გამოცემულიყო ინგლისურ ენაზე კავკასიის მკვიდრ ხალხთა ენების მიმოხილვა ცალკეული ჯგუფების მიხედვით. დაგეგმილ იქნა 3 ტომი. პირველი უნდა მისძღვნოდა სამხრულ ჯგუფს, ე.ი. ქართველურ ენებს (რედაქტორი ალისა ჰარისი. ტომი უკვე გამოქვეყნდა); მეორე ტომი ჩრდილო-დასავლურს, ე.ი. აფხაზურ-ადიღურს (რედაქტორი ჯორჯ ჰიუიტი. ტომი უკვე გამოქვეყნდა) და მესამე აღმოსავლურს, ე.ი. ნახურსა და დაღესტნურს (რედაქტორები მიხ. ჯობი და რიჭს სმიტი).

ავტორებად უმთავრესად თვით ევროპელი და ამერიკელი მეცნიერები ივარაუდებოდნენ და არიან კიდეც.

ამ კოლექტიურ სამუშაოში მიწვეული ვიქენით თბილისელი ენათმეცნიერებიც, კერძოდ, ცალკეულ მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა მიმოხილვების ავტორებად.

ტიპობრივი გეგმა შედგენილ იქმნა თვით რედაქციის მიერ და დაეგზავნა ავტორებს. გეგმა გულისხმობდა აუცილებელ ცნობებს ამ ხალხთა შესახებ და მათ ენათა მოკლე მიმოხილვებს (არსებულ გამოკვლევათა საფუძველზე).

მე დამევალა აბაზური ენის მიმოხილვა, რომელიც მეორე ტომში შედიოდა. ამ ტომშივეა მიმოხილვები აფხაზური ენისა ბ-ნ ჯ. ჰიუიტისა, აბძახურის (ადიღეურის) შესახებ ქ-ნ კატრინ პარისა, უაბარდოულის შესახებ ბ-ნ ჯონ კოლარუსოსი და უბიხურის შესახებ ბ-ნ გიორგი შარაშიძისა.

აბაზურის ენის მონაკვეთიდან მე დავწერე აბაზური ენის ფონოლოგია და მორფოლოგია, ხოლო რედაქციასთან ჩემი შეთანხმებით სინტაქსის მიმოხილვა შევთავაზე აბაზა მეცნიერს რაუფ კლიჩევს. ეს მის მიერ შესრულებული მიმოხილვა, რომლის სათაურია „Некоторые вопросы синтаксиса абазинского языка“, გამოქვეყნდა პარალელურად ჟურნ. „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწდეულში“ (ტ. XIV, 1987).

აბაზური მიმოხილვის (ჩემი ქართული და რ. კლიჩევის რუსული ტექსტი) ინგლისურად თარგმნა და რედაქცია იკისრა ბ-ნმა ჯ.ჰიუიტმა. ამ მხრივ მას დიდი მუშაობა აქვს გაწეული (ტექსტის თარგმნა, მიმოხილვათა საერთო სისტემის მიხედვით გაწყობა) და ამდენადვე მადლობის მეტი რა გვეთქმის, ოღონდ რედაქტირებისას

ზოგი ნაწილი შეკვეცილია. რედაქტირებისას ტექსტის შეკვეცა, ალბათ, მოულოდნელი არც უნდა იყოს, მაგრამ შეკვეცა ზოგჯერ ისე არის ხოლმე ჩატარებული, რომ აზრთა მსვლელობა და ავტორის არგუმენტაცია ზარალდება. თანაც ზოგჯერ რედაქტორის კომენტარებია დართული, ისე რომ საკითხის ისტორია არაა გათვალისწინებული.

ამიტომ საჭიროდ მივიჩნიეთ ჩვენი ტექსტი გამოცემულიყო იმ სახით, რა სახითაც იგი იყო ჩვენ მიერ შესრულებული და რედაქციისთვის წარდგენილი.

*
* *

აბაზები აფხაზების ახლო მონათესავე ხალხია და ცხოვრობენ ჩრდილოეთ კავკასიაში ჩერქეზთა და ყარაჩაელთა გვერდით ყარაჩაი-ჩერქეზეთში (ცენტრი ქ.ჩერკესკი). მათი სოფლები (14) მდინარეების უუბანის, იენჯუგის (ზელენჩუკის) და ფსიჟის სანაპიროებზეა განლაგებული.

აბაზურ ენაში გამოიყოფა ორი დიალექტი: აშხარული დიალექტი (რომელზედაც შედარებით მცირერიცხოვანი მეტყველია) და ტაპანთური. ტაპანთური დიალექტი, როგორც უფრო მრავალრიცხოვანი მოსახლეობის დიალექტი, უდევს საფუძვლად სამწერლობო ენას. ჩვენს მიმოხილვაში საყრდენად აღებულია სამწერლობო აბაზური ენა.

სახელწოდება **აბაზა** მეზობელ ხალხთა სიტყვახმარებაში ისტორიულად აფხაზსაც მიემართებოდა და, როგორც კარგადაა ცნობილი, ქართველებსაც (შდრ. რუსული ისტორიული წყაროების „ობეზები“).

ბოლო აღწერის მიხედვით აბაზების რიცხვი ოცდაათი ათასის ფარგლებშია.

აბაზურ სამწერლობო ტრადიციას საფუძველი ეყრება 1932-1933 წლებიდან ჯერ ლათინურისა და შემდეგ რუსულ გრაფიკაზე დაყრდნობით. აბაზებს ჰყავთ საკუთარი ინტელიგენცია, ვითარდება აბაზური მწერლობა. გამოცემულია ხალხური შემოქმედების ნიმუშები, აბაზური **ნართების** ეპოსი, სასკოლო სახელმძღვანელოები და სხვ.

ფონოლოგია

1.1. ფონემური სისტემა

აბაზურ სამწერლობო ენაში არის 58 ძირითადი, საკუთარი ლექსიკური ფონდისათვის დამახასიათებელი, თანხმოვანი და ორი ძირითადი ხმოვანი. კილოკავებში შემორჩენილია თანხმოვანთა, კერძოდ, ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა, ალოფონური რიგები, გარკვეულ შემთხვევებში ფონოლოგიურადაც განაწილებული. ამ ქვესისტემათა მიხედვით აბაზურის ძირითად თანხმოვან ფონემათა რიცხვი 63-ს აღწევს.

გარდა ამისა, ნასესხებ ლექსიკურ ფონდს სხვა ენათაგან შემოჰყოლია 8 თანხმოვანი, რომელთაგან სამწერლო ენაში დღეს აისახება მხოლოდ სამი.

მარტივ, ორწევრიან ხმოვანთა სისტემას თან ერთვის პოზიციური ცვლილებების საფუძველზე წარმოქმნილი ოთხი ხმოვანი, მეტწილად დიფთონგური ბუნებისა.

თ ა ნ ხ მ ო ვ ნ ე ბ ი :

ხშულები, აფრიკატები:
ლაბიო-ლაბიალური მჟღერი ხშული **ბ**
ლაბიო-ლაბიალური ფშვინვიერი ხშული **ფ**
ლაბიო-ლაბიალური მკვეთრი ხშული **პ**
აპიკო-დენტალური მჟღერი ხშული **დ**

აპიკო-დენტალური ფშვინვიერი ხშული **თ**
აპიკო-დენტალური მკვეთრი ხშული **ტ**

ლამინო-ალვეოლარული მჟღერი აფრიკატი **ძ**
ლამინო-ალვეოლარული ფშვინვიერი აფრიკატი **ც**
ლამინო-ალვეოლარული მკვეთრი აფრიკატი **წ**

ლამინო-პოსტ-ალვეოლარული მჟღერი აფრიკატი **ჯ**
ლამინო-პოსტ-ალვეოლარული ფშვინვიერი აფრიკატი **ჩ**
ლამინო-პოსტ-ალვეოლარული მკვეთრი აფრიკატი **ჭ**

ლამინო-პოსტ-ალვეოლარული ლაბიალიზებული მჟღერი აფრიკატი **ჯ°**

ლამინო-პოსტ-ალვეოლარული ლაბიალიზებული ფშვინვიერი აფრიკატი ჩ°
ლამინო-პოსტ-ალვეოლარული ლაბიალიზებული მკვეთრი აფრიკატი ჭ°

ლამინო-პოსტ-ალვეოლარული ლაბიალიზებული აფრიკატები სასაუბრო ენაში განსხვავებული ლაბიალიზაციით გვხვდება სხვადასხვა მთქმელთა მეტყველებაში (კილოკავთა მიხედვით). ზოგი მთქმელი გამოთქვამს შიშინა აფრიკატებს, რომელთა ლაბიალიზაცია ბაგეთა მომრგვალების მიხედვით თითქმის თანაბარია და ქმნის ⟨ჳ⟩ (w) სონანტის შთაბეჭდილებას. ზოგი მთქმელი კი იმავე შემთხვევაში გამოთქვამს სისინა აფრიკატების მსგავს ბგერებს, რომელთა ლაბიალიზაცია განსხვავებულია: ზემო კბილები თითქმის ეხება ქვემო ბაგის შიგნითა ნაწილს, ხოლო ლაბიალიზაცია ქმნის ⟨ვ⟩ (v) ლაბიო-დენტალური სპირანტის შთაბეჭდილებას. ლაბიალიზაციის ხარისხი მთქმელთა მიხედვით სხვადასხვაგვარია, ზოგჯერ სრულ დელაბიალიზაციამდე დასულიც.

სალიტერატურო ენას ორიენტაცია აღებული აქვს სიბილანტთა შიშინა ლაბიალიზებულ სახეობებზე.

აპიკო-პალატალური მჟღერი აფრიკატი (მაგარი) ჯ'
აპიკო-პალატალური ფშვინვიერი აფრიკატი (მაგარი) ჩ'
აპიკო-პალატალური მკვეთრი აფრიკატი (მაგარი) ჭ'

დორსალურ-ველარული მჟღერი ხშული გ
დორსალურ-ველარული ფშვინვიერი ხშული ქ
დორსალურ-ველარული მკვეთრი ხშული კ

დორსალურ-ველარული მჟღერი ხშული წინ წამოწეული (რბილი) გ̗
დორსალურ-ველარული ფშვინვიერი ხშული წინ წამოწეული (რბილი) ქ̗
დორსალურ-ველარული მკვეთრი ხშული წინ წამოწეული (რბილი) კ̗

დორსალურ-ველარული მჟღერი ლაბიალიზებული ხშული გ°
დორსალურ-ველარული ფშვინვიერი ლაბიალიზებული ხშული ქ°
დორსალურ-ველარული მკვეთრი ლაბიალიზებული ხშული კ°

ლაბიალიზაცია არის ლაბიო-ლაბიალური, რომელშიაც თანაბრად ხდება ზემო და ქვემო ბაგის მომრგვალება და წინ წამოწევა. ლაბიალიზაცია ქმნის **უ** სონანტის მარტივ თანხმოვანთან შეერთების შთაბეჭდილებას.

დორსალურ-უვულარული (ფარინგალური) ფშვინვიერი ხშული **ჰ**
დორსალურ-უვულარული (ფარინგალური) მკვეთრი ხშული **უ**
ამ (ფარინგალური) წყვილიდან პალატალიზებული სახეობა აქვს მხოლოდ მკვეთრს: **უ̑**

დორსალურ-უვულარული (ფარინგალური) ფშვინვიერი ხშული ლაბიალიზებული **ჰ°**
დორსალურ-უვულარული (ფარინგალური) მკვეთრი ხშული ლაბიალიზებული **უ°**
ლაბიალიზაცია აქაც იმ ტიპისაა, როგორისაც დორსალურ-ველარულ რიგში.

ფ რ ი კ ა ტ ი ვ ე ბ ი:
ლაბიო-დენტალური მჟღერი (სპირანტი) ფრიკატივი **ვ**
ლაბიო-დენტალური ფშვინვიერი (სპირანტი) ფრიკატივი **ფ**.
იგი გამოითქმის ზემო კბილების ქვემო ბაგის შიგნითა ნაწილზე საკმაო ენერგიული ჰყლეტით.
ამ რიგის მჟღერი ფრიკატივი **ვ** და მკვეთრი **ფ** გვხვდება აბაზურ სალაპარაკო ენაში ნასესხებ სიტყვებში (ისინი საკუთარ ლექსიკურ ფონდში დამახასიათებელია აბაზურის აშხარული დიალექტისათვისაც, თუმცა მხოლოდ თითო-ოროლა ფუძეში), მათგან **ფ**, ძალზე იშვიათი გამოყენების გამო, ამოღებულ იქნა სალიტერატურო ენიდან და მის ადგილას იხმარება ლაბიო-ლაბიალური მკვეთრი ხშული **პ**. მაგ., **ფეჲ** გადმოიცემა, როგორც პეი „ჭუჭყი, ტალახი“.

ლამინო-ალვეოლარული მჟღერი ფრიკატივი **ზ**
ლამინო-ალვეოლარული ფშვინვიერი ფრიკატივი **ს**

ლამინო-პოსტ-ალვეოლარული მჟღერი ფრიკატივი **ჟ**
ლამინო-პოსტ-ალვეოლარული ფშვინვიერი ფრიკატივი **შ**

აპიკო-პალატალური მჟღერი ფრიკატივი (მაგარი) **ჟ̑**
აპიკო-პალატალური ფშვინვიერი ფრიკატივი (მაგარი) **შ̑**

ლამინო-პოსტ-ალვეოლარული ლაბიალიზებული მჟღერი ფრიკა-ტივი ჹ°
ლამინო-პოსტ-ალვეოლარული ლაბიალიზებული ფშვინვიერი ფრი-კატივი შ°

მათ ლაბიალიზაციის ისეთივე სახეობები ახასიათებს სასაუბრო ენაში, როგორიც დამახასიათებული იყო ზემოთ დასახელებულ შესაბამის ლაბიალიზებულ აფრიკატთა მიმოხილვისას.

დორსალურ-ველარული მჟღერი ფრიკატივი ღ
დორსალურ-ველარული ფშვინვიერი ფრიკატივი ხ

დორსალურ-ველარული მჟღერი ფრიკატივი წინ წამოწეული (პალატალიზებული) ღ´
დორსალურ-ველარული ფშვინვიერი ფრიკატივი წინ წამოწეული (პალატალიზებული) ხ´

დორსალურ-ველარული მჟღერი ლაბიალიზებული ფრიკატივი ღ°
დორსალურ-ველარული ფშვინვიერი ლაბიალიზებული ფრიკატივი ხ°
ლაბიალიზაცია აქაც ისეთივეა, როგორიც სათანადო ხშულებში.

რადიკო-ფარინგალური (ლარინგალური) მჟღერი ფრიკატივი ჰ
რადიკო-ფარინგალური (ლარინგალური) ფშვინვიერი ფრიკატივი ჰ

რადიკო-ფარინგალური (ლარინგალური) მჟღერი ლაბიალიზებული ფრიკატივი ჰ°
რადიკო-ფარინგალური (ლარინგალური) ფშვინვიერი ლაბიალ-იზებული ფრიკატივი ჰ°

რადიკო-ფარინგალური (ლარინგალური) მკვეთრი სპირანტოიდი ც. იგი არის წარმოქმნილი ჟ ხშულისაგან ინტერვოკალურ (ა–ა) პოზიციაში.

მისი ლაბიალიზებული სახეობა ადიღურ ენათაგან აბაზურში შეთვისებულ სიტყვებში გადმოიცემა ჳ (=ჳ) ნახევარ-ხმოვნის ც-ზე დართვით, მაგ.: ъытлхIа (цӀэгъ´Ӏэ) „ქრთამი“.

სონანტები
ლაბიო-ლაბიალური მჟღერი ნაზალური მ
აპიკო-ალვეოლარული მჟღერი ნაზალური ნ
აპიკო-ალვეოლარული მჟღერი ლატერალი აპროქსიმანტული ლ

ლაბიო-ლაბიალური მჟღერი დაუხშავი **ჶ**
დორსალურ-პალატალური მჟღერი დაუხშავი **ჲ**
აპიკო-ალვეოლარული მჟღერი მთრთოლი **რ**

აბაზურს, როგორც აღინიშნა, ნასესხებ მასალაში აქვს ადიღურ ენათაგან შეძენილი სპირანტები (ფრიკატივები): ლაბიო-დენტალური მჟღერი ფრიკატივი **ვ** (ეს სპირანტი, გარდა ყაბარდოული ენიდან შეთვისებული სიტყვებისა, გვხვდება აგრეთვე რუსული ენიდან შესულ სიტყვებში და დამკვიდრებულია სალიტერატურო ენაშიც).

ლაბიო-დენტალური მკვეთრი ფრიკატივი **ფ̣**.

აპიკო-ალვეოლარული მჟღერი ლატერალი (ერთი დარტყმისმიერი) **ლ´** აბაზურში გადმოსულია რბილი ლატერალური **ლ˝** მჟღერი სონანტის სახით.

აპიკო-ალვეოლარული ფშვინვიერი ლატერალი (ერთი დარტყმისმიერი) **ლ´** აბაზურში **თლ** (თუ: **თლ˝**)კომპლექსის სახით გამოითქმის.

აპიკო-ველარული მკვეთრი ლატერალი (ერთი დარტყმისმიერი) **ლ** აბაზურში **ტლ** კომპლექსის სახით გამოითქმის; წერაში აისახებოდა როგორც лӀ. ამჟამად სალიტერატურო ენაში, სათანადო ნასესხები სიტყვების სიმცირის გამო, მას აღარ ასახავენ და მის გამოსახატავად იყენებენ **კ˝**-ს (кӀь-ს) მაგ.: **ლ̣ჵ°აბა** გადმოცემულია ასე: **кӀьгӀваба** (**კ˝ჵ°აბა**) „ქვრივი".

გარდა ამისა, აბაზურში ნასესხებ სიტყვებს (ძირითადად ადიღურ ენათაგან) შეჰყოლია ადიღური დორსალურ-პალატალური სპირანტები: **ხ‘** და ლაბიალიზებული **ხ‘°**, ოღონდ წერაში ეს ფონემები ჩვეულებრივი დორსალურ—ველარული **ხ, ხ°** სპირანტებისაგან განსხვავებულად არ გადმოიცემიან (შდრ. **хакв** „მშობლიური მხარე", **хвытныг|а** „თავისუფლება"...). სამეტყველო ენაში დორსალურ-ველარული ლაბიალიზებული სპირანტი **ხ‘°** გამოითქმის ადიღურ ენათა შესაბამისი ფონემის მსგავსად, ხოლო მარტივი, არალაბიალიზებული დორსალურ-ველარული **ხ‘** ადიღური ენებისა აბაზურში უფრო წინაა წამოწეული და დარბილებულად გამოითქმის, როგორც **ხ‘˝**: **ხ‘˝აზზა, ხ‘˝აქ°** და მისთ. (ლომთ. 1944, 38-39).

აბაზური ენის ძირითად თანხმოვანთა ტაბულა

	ხშულები			აფრიკატები			ფრიკატივები			სონანტები	
	მკერი	ფშვინვიერი	მკვეთრი	მკერი	ფშვინვიერი	მკვეთრი	მკერი	ფშვინვიერი	მკვეთრი		ნაზალური
ლაბიო-ლაბიალური	ბ	ფ	პ							ჭ	მ
ლაბიო-დენტალური							[ვ]	ფ			ნ
აპიკო-დენტალური	დ	თ	ტ								
ლამინოალვეოლარული				ძ	ც	წ	ზ	ს			
აპიკო-ალვეოლარული მთრთოლი										რ	
აპიკო-ალვეოლარული ლატერალი										ლ	
ლამინო-პოსტ-ალვეოლარული				ჯ	ჩ	ჭ	ჟ	შ			
ლამინო-პოსტ-ალვეოლ ლაბიალ.				ჯ°	ჩ°	ჭ°	ჟ°	შ°			
აპიკო-პალატალური				ჯჲ	ჩჲ	ჭჲ	ჟჲ	შჲ			
დორსალურ-პალატალური										ჲ	
დორსალურ-ველარული	გ	ქ	კ				ღ	ხ			
დორსალურ-ველარული რბილი	გ̆	ქ̆	კ̆				ღ̆	ხ̆			
დორსალურ-ველარული ლაბიალიზ.	გ°	ქ°	კ°				ღ°	ხ°			
დორსალურ-უვულარული	ჴ		ყ								
დორსალურ-უვულარული რბილი			ყ̆								
დორსალურ-უვულარული ლაბიალიზ.	ჴ°		ყ°								
ლარინგალური							ჰ	ჰ	Ჰ		
ლარინგალური ლაბიალიზებ.							ჰ°	ჰ°			

აბაზურს ორი ძირითადი ვიწრო ხმოვანი აქვს: დახურული **ჷ** და ღია **ჲ**. ამჟამად მათს განაწილებაში მნიშვნელოვანი სხვაობაა: **ჲ** ყველა პოზიციაში გვხვდება; თავკიდურად — ჲბა „მამა"..., სიტყვის შუაში — დაგ° „ყრუ", ჩჲან „ჭაკი ცხენი...," ბოლოკიდურად — ბაგ' „მელა", ჰჲა „პირი"... **ჷ** ხმოვანი გვხვდება მხოლოდ სიტყვის შუაში და ბოლოში: თჷფ „ქოხი", ლჷმჰა „ყური", ჩჷ „ცხენი"... ლარინგალურ **ჱ ჵ** სპირანტებთან **ჷ** (აფხაზურის მსგავსად) ერთ მარცვალში მოხვედრილი არც აბაზურშია ჩვეულებრივი, თუმცა შეუძლებელი არაა. **ჷ** ხმოვანი ჩვეულებრივ მახვილიანია, უმახვილო **ჷ** გარკვეული ფაკულტატიურობის მქონეა. ამიტომაც შესაძლებელია ერთი და იმავე სიტყვის (მაგ. „ენის") ფუძის ასეთი სახეობები: **ბჷზჷ / ჲბჷზ / ჲბზ / ბზჷ / ბჷზ.**

მისი გამოვლინება-არგამოვლინება ამა თუ იმ ფუძეში ხშირად დამოკიდებული გამოდის თანხმოვანთა შეჯგუფებაზე. ამასთან დაკავშირებით გამოთქმულია მოსაზრება ე.წ. ორი თანხმოვნის კანონის თაობაზე: „თუ თანხმოვნურ არტიკულაციებს დავთვლით კომპლექსის ბოლოდან, ან რომელიმე ხმოვნური არტიკულაციიდან, რომელსაც მთავარი ან მეორეხარისხოვანი მახვილი აქვს, მეორე და მესამე თანხმოვნურ არტიკულაციებს შორის გვექნება ხმოვნური გადასვლა..." (ალენი, 1956, 142; ლომთ. 1976, 41-43). ირაციონალური **ჷ** ხმოვანი ხშირ შემთხვევაში **ჲ** ხმოვნისაგან (უმთავრესად მახვილიანისაგან) ჩანს მომდინარე (მაგ., **ჲნჷ** <*ჲნა „დედა").

ზემოთ აღნიშნული მომენტები თითქოს **ჷ** ხმოვანს აყენებს თავისებურ პირობებში, რის გამოც გამოთქმულია მოსაზრება მისი არაფონემურობისა და, ამდენადვე, აბაზურის მონოვოკალურ ენად მიჩნევის თაობაზე.

ამ მოსაზრებას გარკვეული დაბრკოლებები ეღობება წინ. უმახვილო **ჷ** ხმოვნის ფაკულტატურობა შედეგია ამოსავალი სრულხმოვნიანი ფუძეების სხვადასხვა საფეხურის რედუქციისა მახვილის მოქმედების ნიადაგზე (აბაზურში იშვიათი არაა ისეთი მინიმალური წყვილების არსებობა, როგორიცაა: ბჟა „წვრთნა, გაწვრთნილი" — ბჟჷ „ხმა", ძა „გვერდი" — ძჷ „წყალი", ჱ°ა „გამხმარი" — ჱ°ჷ „ადამიანი" და მისთ.).

როგორც ირკვევა, თავკიდურ პოზიციაში ისევე არ გვხვდებოდა **ჲ** ხმოვანი, როგორც დღეს არ გვხვდება **ჷ** ხმოვანი. თავკიდურა **ჲ**

ხმოვნიან ფუძეებში წინ ყველგან თანხმოვანია ჩამოცილებული (ლომთ. 1976, 75...).

აბაზურის ორი ძირითადი ხმოვნის (ა, ჷ) **ჲ** და **ჳ** სონანტებთან (ნახევარხმოვნებთან) შეერთებით (ან იშვიათად სათანადო პალატალურ, ლაბიალიზებულ თანხმოვნებთან მეზობლობით) წარმოიქმნება ხოლმე არაფონემური **ი, ე, ო, უ** ხმოვნები, დიფთონგოიდები (რომლებიც ხშირად გრძლად გამოითქმის). მათში შედარებით უფრო გავრცელებულია ზმნის დროების წარმოებისას დიფთონგის შერწყმა **ი, უ** ხმოვნებად. სალიტერატურო ენასა და მის ფუძედიალექტში (ტაპანთურში) შედარებით იშვიათია აღნიშნული პროცესით **ე** და **ო** ხმოვნების წარმოქმნა. გვხვდება თითო-ოროლა შემთხვევა ამისა, მაგ.: **მეჲრა < მაჲრა** „ადვილი“, **ნეჲრა < ნაჲრა** „მისვლა“ **წოლა < წოჳლა < წაჳლა** „ღრმა“, შჷკ°ოკ°ა < შჷკ°აკ°ა „თეთრი“. შედარებით უფრო გავრცელებულია **ე** და **ო** ხმოვნების და მათი გრძელი სახეობების პოზიციურად მიღება აბაზურის აშხარულ დიალექტში, რომელშიც ჭარბობს ასიმილაციის პროცესი.

ი მონოფთონგი აბაზურში გვხვდება თითო-ოროლა შემთხვევაში და იგი მომდინარეა **ჷ** ირაციონალური ხმოვნისაგან (წინაენისმიერ თანხმოვანთა მომდევნოდ), მაგ., **წის** „ბელურა“, **სიფსა** „ზვავი“... (შდრ.აფხ. ა-წჷს „ჩიტი“, ა-სჷფსა „თოვლ-ყინული“).

1. 2. ფონოტაქტიკა

აბაზური სიტყვების (როგორც სახელებისა, ისე ზმნებისა) და აფიქსურ ელემენტთა ძირები ჩვეულებრივ მარტივი ერთმარცვლოვანია (უმეტეს შემთხვევაში ღია მარცვლით წარმოდგენილი — CV ტიპი): **ჴა** „თავი“, **ჩჷ** „ცხენი“, **ჟ°ჷ** „ძროხა“, **გ°ჷ** „გული“, **ცა** „წასვლა“, **გა** „წაღება“, **ბა** „ნახვა“, **თა** „მიცემა“, **აჳ** „რგება, შოვნა“, **-ქ°ა** მრავლობითი რიცხვის სუფიქსი, **-ლა** ინსტრუმენტალისის სუფიქსი და სხვ.

ამიტომაც თავისებურად დგას ამ ენაში თავკიდურ-შუაბოლოკიდურ თანხმოვანთა საკითხი. დასახელებულ ერთმარცვლიან სიტყვებში თანხმოვნები თავკიდურადაც არის და ბოლოკიდურადაც (რაც ხშირი შემთხვევაა ბოლოკიდური ხმოვნის ჩამოშორებისას).

ოდენ თანხმოვნით წარმოდგენილი ძირები გარკვეულ, განცალკევებულ პოზიციაში ხმოვანს იახლებენ, მაგ., **ჟ°** „ხარშვა“ — **ჲ-ჟ°ჷ** „მოხარშე ის (რაღაც)!“

გვხვდება, რა თქმა უნდა, რთული — ორი, სამი, ოთხი, ხუთი — ერთად მიჯრილ თანხმოვნიანი ფუძეებიც (მაგ., **ცხა** „თაფლი", **მშჷგ** „დღე", **სსა** „წვნიკი", **კ°ასთხა** „მუგუზალი", **აჩჴ́ა** „ბალიშისპირი", **ფსსშარა** „ფრენა", **ფსთჰ°ა** „ღრუბელი" და მისთ.), მაგრამ ამ რიგის ფუძეები მეტწილად ან ნაწარმოებნი არიან, ან სიტყვათა და მორფემათა შეერთებით და ფუძეთა რედუპლიკაციით წარმოქმნილნი. ასეთ შემთხვევაში ხდება ცალკეული ფუძეებისა თუ მორფემების რთულ შენაერთში გაერთიანება, მაგ., **ჲჷლსხხპ < [ჲ]-ჲ-ჷ-ლ-ს-ხ-ხ-პ** „მისგან გამოვიღებ, გამოვაცლი": (მას(ნ.)-მის(მ.) (სამიმართ.პრ.) შიგნიდან მე(I პ.) ღებ-უკუ-მყოფ. ფინ.), რაც იწვევს ერთი მთავარი მახვილით მათს გაერთიანებასაც და რასაც ხშირად მოსდევს ხმოვანთა რედუქცია, თანხმოვანთა შეჯრა და ზოგჯერ კომპლექსის გამარტივება.

ამგვარი პროცესების ნიადაგზეა, მაგალითად, **ჰ°სჷსა** „ქალები" „ქალიშვილები", მომდინარე ***ფჰ°სასა** < ***ფა-ჰ°ა-სა-სა**-საგან (შდრ. მხ.რ. **ფჰ°ჷს** „ქალი", თავადაც რთული შედგენილობისა, მომდინარე ***ფა-ჰ°ა-სა**-საგან). **ზაკგ́ჷჲ გ́რა́ლჷმჰ°ხტ** („მან მათ არაფერი უთხრა" მომდინარე: **ზა-კა-ჷ-გ́ა [ჲ][ჲჷ]-გ́ა-რ-ა-ლ-ჷმ-ჰ°ა-ხჷ-ჲ-ტ** — „ერთი - რამ-ც იგი(ნ.)- კიდეც-მათ-სამიმართ.პრ. -მან(ქ.)-არ-თქვა-ლა-ფინიტ."

არსებითად ფუძეთა თხზვის ასეთი გზით არის წარმოშობილი მრავალრიცხოვანი თანხმოვანთა კომპლექსები, რომლებსაც მეორეული კომპლექსები შეიძლება ეწოდოს. ბუნებრივია, აქაც გვქონდეს გარკვეული შეზღუდვები, კერძოდ, იშვიათი სიხშირის ისეთი ფონემები, როგორიცაა, მაგალითად, მაგარი **ჯь**, **ჟь** ერთ მარცვალში გაერთიანებულ თანხმოვნიან კომპლექსში მხოლოდ გამონაკლის შემთხვევაში გვხვდება (შდრ. **ჟьრა** „თხრა". **ჲჷზჟьჲჷტ** „ვთხრი",... გაორკეცებული ძირები...). ძნელად ეწყობა სხვა თანხმოვნებს პირველ წევრად ერთ მარცვალში რბილი ველარული ხშულები **გ́ ქ́ კ́**; შეუთავსებელი გამოდის **ნპ, პნ, ბს, ფზ, მქ°, ჶმ, მჶ...** მიმდევრობები.

სამაგიეროდ, ძალზე გავრცელებულია ე.წ. „პირველადი" კომპლექსები. ესენია კომპლექსები ბაგისმიერთა მონაწილეობით პირველ წევრად (მკვეთრი წევრის გამოკლებით), რომელთაც ლარინგალური არტიკულაციის მიხედვით გარკვეული ჰარმონიულობა ახასიათებს: **ფს, ფშ, ფშь, ფხ, ფხ́, ფჰ, ფჰ°, ფჩ, ფჩь, ფთ, ფრ... ბზ, ბჟ, ბჟь, ბღ, ბღ́, ბგ, ბწ, ბჟ ბშ...**

ყველაზე მეტად მაინც ამ „მტკიცე“ თანამიმდევრობის კომპლექსებში პირველ წევრად გვხვდება **მ ხონანტი: მზ, მპ, მყ°, მრ, მს, მტ, მყ°, მშ, მშა, მშ°, მჩ, მც, მძ, მწ, მჳ, მხ, მჰ...**

აღნიშნულ კომპლექსთა დაშლა დღეს სინქრონულ დონეზე ჭირს.

როგორც გაირკვა, ასეთ თავდაპირველ კომპლექსებში შეუთავსებელი გამოდის დენტალები **დ, თ, ტ,** მაგალითად, ***თჳ(<*დჳ), *დმ°** და მსგავსნი. ამ რიგის კომპლექსები პირველი წევრის ჩამოშორების შედეგად გამარტივებულა (ლომთ.1976, 246-247). აბაზურში დიდი გავრცელებისა არ არის, მაგრამ ბუნებრივ კომპლექსებად ჩანს **პლ, ტლ.**

1. 3. სუპრასეგმენტული ერთეულები

სიგრძე ხმოვნებისა აბაზურისათვის დამახასიათებელი არ არის. გრძლად გამოითქმის დიფთონგის შერწყმით მიღებული მეორეული ხმოვნები.

მახვილი არის დინამიკურ-ინტენსიური. იგი ყველა პოზიციაში დასტურდება: **ა́ჟ°ა** „სიტყვა“, **აჭა́სა** „ასე, ამრიგად“, **აშა́** „ძმა“, **გბ́ლრა** „დგომა“, **ნაპ́გ** „ხელი“...

მახვილის მოძრაობის მხრივ მეტად რთული სურათია აბაზურში. შედარებით უფრო უძრავია და მეტ სიმტკიცეს იჩენს ის მახვილი, რომელიც ფუძის შუა ხმოვანზე მოდის (იმისდა მიუხედავად, მარცვალი დახურულია თუ ღია), როგორიცაა, მაგალითად, **გბ́ლრა** „დგომა“, **შბ́გლა** „ფქვილი“, **გა́რა** „აკვანი“, **ათბ́ფ** „ქოხი“ და მისთ. თუმცა არც ამ პოზიციაში ჩაითვლება იგი სავსებით უძრავად (შდრ. გენკო, 1954. 64; ლომთ. 1976, 100. ზოგი კანონზომიერების შესახებ იხ. ლომთ.1976, 77, 99-138).

მახვილის ადგილის განსაზღვრის მხრივ სირთულეს ქმნის, ჯერ ერთი, აბაზური მახვილის ბუნება — დინამიკურობა და, მეორე მხრივ, მისი შეწყობის ხასიათი რთულ სახელთა და ზმნურ მონაცემებში. აბაზურში, ისევე როგორც აფხაზურში, რომელთა ძირები CV ტიპისაა, როგორც ძირეული, ისე აფიქსური მორფემები მახვილის მქონეა, ფორმანტთა დიდ წილს შესწევს უნარი მახვილი მიიზიდოს. ამავე დროს უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგჯერ ერთსა და იმავე ფორმანტს ხან შესწევს უნარი მახვილი მიიზიდოს, ხან კი — არა. ეს კი დამოკიდებული გამოდის სხვადასხვა მორფემათა რთულ ფუძეში შეწყობაზე. ადვილი გასათვალისწინებელია, რა რთული

სურათი იქმნება მახვილის ადგილმდებარეობის განსაზღვრისას, თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ ძირს პრეფიქსებისა და სუფიქსების სახით ათეულამდე მორფემა შეიძლება დაუკავშირდეს და მათი ძალთა ფარდობა მახვილის გადაწევის მხრივ სხვადასხვა კომბინაციაში სხვადასხვანაირად გამოვლინდება, მაგ.: **ფარა́** „ჭამა“, **ჲგსფა́ტ** „შევჭამე“, **ჲგშ°ფა́!** „შეჭამეთ!“ **ჲჭ̇ფ˹ა˺** „შეჭამე!“ **ჲგსფახ˹ა́ტ** „უკვე შევჭამე“, **ჲანჭ̇სფა** „როცა შევჭამე“, **აბა́ფრა** „ურთიერთ ჭამა“ → „ჩხუბი“, **ჲგსფარჭ̇ქ°გნ** „რომ მეჭამა“ და ა.შ.

გართულებულ ფუძეებში და კომპოზიტებში გაბატონებულია ერთი მახვილი, თუმცა ზოგჯერ თანამახვილიც (ნაკლები სიძლიერისა) შეინიშნება. შდრ. **გჭ̇ლრა** „დგომა“ და **ა́ქ°გჭ̇ლრა** „რაზედმე დგომა“.

მიუთითებენ (აფხაზურის მსგავსად) მახვილის სიტყვათგანმასხვავებელ ფუნქციაზე აბაზურში (გენკო 1955, 63-64). მაგ.: **ა́მჵა** „სახელური“ — **ამჵა́** „წალდა“, **ა́ჩ°ა** „ძილი“ — **აჩ°ა́** „თივა“, **ა́შთაცარა** „რისიმე გამოდევნება“, **აშთაცარა́** „თანმიყოლებით სვლა“ და მისთ. ასეთი დაპირისპირება ამ ფუძეებისა მახვილის მიხედვით მოჩვენებითია. მათში მახვილის სხვადასხვა ადგილას დასმა შედეგია ფუძეთა სხვადასხვაგვარი შედგენილობისა (ლომთ. 1976, 117-119). მახვილის მიხედვით ერთგვარ დაპირისპირებას ქმნის ზმნის მასდარული ფორმა, რომელსაც ჩვეულებრივ მახვილი მასდარისეულ ბოლოკიდურ სუფიქსის ხმოვანზე მოუდის : **ჭ°არა́** „ჯდომა“, **ჩარა́** „ჭამა“ და სათანადო ნაზმნარი მიმღეობა-სუბსტანტივი, რომელსაც მახვილი ჩვეულებრივ წინ, ზმნური ძირის ხმოვანზე მოუდის — **ჭ°ა́რა** „საჯდომი“, **ჩა́რა** „საჭმელი“ (გენკო, 1955, 64; ლომთ. 1976, 119-127).

1. 4. მორფოფონემიკა

აბაზურ ენაში დასტურდება როგორც სპონტანური, ისე პოზიციური ხასიათის ფონეტიკური ცვლილებები.

სპონტანურ პროცესთაგან აღსანიშნავია სიბილანტთა გარკვეული რიგის დელაბიალიზაციის ტენდენცია სხვადასხვა კილოკავისა თუ თაობის წარმომადგენელთა მეტყველებაში სხვადასხვა რეფლექსის სახით, მაგ.: **ჭ°ა (/ წ°ა)** → **ჭჾა (/ წა)** „ჯდომა“, **ჯ°გ (/ ძ°გ)** > **ჯ̣გ (/ ძგ)** „გარეთ“ წინდებ., **ჩ°ა (/ ც°ა)** > **ჩჾა (/ ცა)**

„თივა“, **შ°გ** (/ **ს°გ**) > **შგ** (/ **სგ**) „კარი“, **აუ°გ** (**აზ°გ**) > **აუგ** (**აზგ**) „ძველი“... (ლომთ. 1944, 25-28).

უნდა გაიხაზოს, რომ პოზიციური პროცესები შედარებით შეზღუდულია, რაც გამოწვეულია, ერთი მხრივ, ძირთა მარტივი შედგენილობით და, მეორე მხრივ, მდიდარი თანხმოვანთა სისტემის არსებობით (იგი თავის მხრივ ადრე მომხდარ პოზიციურ პროცესებთან ჩანს ზოგჯერ დაკავშირებული).

პოზიციურ ფონეტიკურ მოვლენათაგან განსაკუთრებით გავრცელებულია მახვილის ნიადაგზე (უმახვილოდ დარჩენილ) ხმოვანთა რედუქცია: **ჩფარა** („კეთება“), შდრ. აფხ. **ჰაფარა** („გაჭედვა“), **ფწა** „ულვაში“ (< აფხ. **ა-ფაწა**), **კლათ** „კალათი“, **მცა** „ქამარი“ (<აფხ. **ა-მაყა**), **მ°გჯ** „ორნი“ (<**მ°გჯა**), **ქგთ** „სოფელი“ (<**ქგთა**), **შ°არაცრა** „ნადირობა“ (< **შ°არაცარა**), **მაგრა** „მოტანა“ (< ***მაგარა**, შდრ. **გარა** „წაღება“), **მშგ** „დღე“ (განუსაზღვრელი), **ამშა** „დღე“ (განსაზღვრული) და სხვ. ამ ნიადაგზე წარმოიქმნება სხვადასხვა რიგის კომპლექსები, რომლებიც ზოგჯერ მარტივდება და იწვევს ფუძეთა გაცვეთას, ან ექვემდებარება ასიმილაცია-დისიმილაციის პროცესებს, მაგ., **ხფა** (*<**ხაბა**) „სამი“, **ლაშაცარა** „დაბნელება“ (< **ლაშაა** + **ცარა** „სინათლე“ + „წასვლა“), **შტა-** (წინდ. „კვალზე“) < **შათა** და მისთ.

აბაზურში საკმაოდ გავრცელებულია ორი მკვეთრი ბგერისაგან შემდგარ კომპლექსში პირველი წევრის გაფშვინვიერების ტენდენცია. ამ ნიადაგზე გვაქვს: **ცაკგ** (<**წაკგ**) „კაბა“, **ქ°ტგუ** (< **კ°ტგუ**) „ქათამი“ და მისთ.

ასეთი ფონეტიკური პოზიციით წარმოქმნილი პროცესის ერთგვარი გრამატიზაციაც ხდება. მაგალითად, პირის ნიშნები (I პ. **ხ**, **ჰ**; II პ. **შ**°) მჟღერდება მხოლოდ გარდამავალ ზმნათა მჟღერით დაწყებულ ძირეულ თანხმოვანთა (სონანტებითურთ) წინ უშუალოდ დგომისას. მაგ.: **ადგ-ზ-ძახგატ** „ვკერავ რასმე“, **ადგ-ბ-ძახგატ** „ვკერავთ რასმე“, **ადგ-ჟ°-ძახგატ** „კერავთ რასმე“, შდრ. იგივე ზმნა გარდაუვალი ვარიანტით **ხ-ძახგატ** „ვკერავ საერთოდ“, **ჰ-ძახგატ** „ვკერავთ საერთოდ“, **შ°-ძახგატ** „კერავთ საერთოდ“. გამონაკლისია არამჟღერით დაწყებული გარდამავალი ზმნა **ჩაგკ°აბარა** „დაბანა“, რომელშიაც **კ°-ს** წინაც ხდება პირის ნიშნის გამჟღერება — **ჩაგ- ზ-კ°აბატ** („ვიბანავე“).

გვხვდება ცალკეული ფაქტები სონანტთა (**ლ — ნ — რ**) მონაცვლეობისა (მაგ.: **ლაშ°არა** / **რაშ°არა** „მარგვლა“ და სხვ.).

აბაზურში, ისევე როგორც აფხაზურში, ფართოდ არის გავრცელებული თანხმოვანთა რედუპლიკაციის პროცესი. რედუპლიკაცია მნიშვნელოვანი საშუალებაა სიტყვათა წარმოებისა, სიმრავლე-სიხშირის, პროცესის განმეორებადობისა და ინტენსივობის გადმოსაცემად. ჩვეულებრივ გაორკეცება ხდება ზმნის ძირეული მორფემებისა, ან თითო-ოროლა შემთხვევაში სიდიდე-სიმცირის გამომხატველი მორფემებისა. ძირეულ მარცვალთა გაორკეცებისას, უმახვილო (პირველი წევრის) ხმოვნის რედუქციის ნიადაგზე მიიღება გაორკეცებული თანხმოვანი. გაორკეცება ამ ნიადაგზე ხდება თითქმის ყველა თანხმოვნისა (ჳ-სა და ნასესხებ ფუძეებს შემოყოლილ ბგერათა გარდა), მაგ.: ადგ̌უ „დიდი“, დგ̌უ-**ძძა** „ძლიერ დიდი“, „დიდზე დიდი“ (< *დგ̌უ-**ძა-ძა**), ფ**ჩ**ა-რა „გატეხა“ ფ-**ჩჩ**ა-რა „დამსხვრევა მრავლისა“. თავისი შინაარსით განმეორებადი პროცესის გამომხატველ ზმნებს ყოველთვის არა აქვთ ასეთი წყვილები, მაგრამ ცხადია ამ გზით არის წარმოქმნილი გემინირებული თანხმოვნები ისეთ ძირებში, როგორიცაა: ჯ°ჯ°არა, „რეცხვა“, აქ°გრლ°ლ°არა „დაჭყლეტა“ და მისთ. (ლომთ. 1940; ლომთ. 1976, 203-210).

მორფოლოგია

(ა) არსებითი სახელი

არსებითი სახელი სემანტიკურად იყოფა ორ — ადამიანთა და არა-ადამიანთა (ნივთთა) კლასად. ადამიანთა კლასში ექცევიან ადამიანები და ანთროპომორფული არსებანი (მაგ., აჲნგუ° „მდევი“ და მისთ.), ხოლო ნივთთა კლასში — მთელი დანარჩენი ბუნება.

მორფოლოგიური ასახვა სემანტიკური კლასებისა ხდება მხოლოობით რიცხვში სახელთა კუთვნილებით ფორმებში და ზმნის ფორმებში სათანადო პირ-კლასის პრეფიქსების მეოხებით, ხოლო მრავლობით რიცხვში სახელთა კლასების გარჩევა შესაძლებელია განსხვავებული მრავლობითობის სუფიქსებით, თუმცა ყოველთვის მტკიცედ არ არის დაცული დაყოფის ხსენებული პრინციპი მრავლობითი რიცხვის აფიქსთა გამოყენებისას.

სიტყვათწარმოებითი საშუალებებით ადამიანთა და ნივთთა კლასი განსხვავებულად არის გამოხატული რიცხვით სახელებსა და ნაზმნარ სუბსტანტივებში.

სახელის კუთვნილებითს ფორმებში და ზმნის II და III პირის ფორმებში ადამიანთა კლასში პრეფიქსებისვე საშუალებით გამოიხატება მამაკაცისა და დედაკაცის ქვეკლასები.

ზოგჯერ ცხოველებში სქესის გამოსახატავად, ლექსიკურ საშუალებათა გარდა, გამოიყენება კომპოზიტური თხზვის წესი. ამ შემთხვევაში მეორე კომპონენტად დართულია **-ან, -(ა)ბა** (დაკავშირებულნი დედისა და მამის ფუძეებთან) და „მდედრის" აღმნიშვნელი **-ფსჳ**: ჩჲ „ცხენი" — ჩჲ-**ან** „შაკი", ჩჲ-**აბა** „ულაყი"; ლა „ძაღლი" — ლა-**ფს** „ძუ (ძაღლი)", ლა-**ბა** (< ლა-აბა) „ხვადი (ძაღლი)". მამრი ცხოველების სახელებს ზოგჯერ ერთვის აგრეთვე **ლ´** (შდრ. აბგ-**ლ´** „ვაცი").

რიცხვის გამოხატვის თვალსაზრისით ერთმანეთს უპირისპირდება სახელის მხოლოობითისა და მრავლობითის ფუძეები. მხოლოობითის ფუძე გაუფორმებელია (ჩვეულებრივ). მრავლობითში გვხვდება სხვადასხვა სუფიქსები.

-ჩ°ა სუფიქსი გამოიყენება მრავლობითისათვის მხოლოდ და მხოლოდ ადამიანთა კატეგორიის სახელებში: აბა-**ჩ°ა** „მამები", აღა-**ჩ°ა** „მტრები", (ა)-ჯა-**ჩ°ა** (←ა-ჯა-წა-**ჩ°ა**) „კაცები, მამაკაცები" და სხვ. ერთადერთი გამონაკლისია **ა-ფჳ** „ძე, ვაჟიშვილი" სიტყვის მრავლობითის ფორმა ა-ფა-**ჩ°ჳ**, რომელიც შეიძლება გამოყენებულ იქნეს ნივთთა კლასის სახელის ცხოველის შვილების (და არა ოდენ „ვაჟიშვილების") მრავლობითის ფორმის გადმოსაცემადაც.

ნივთთა კატეგორიაში მრავლობითს გამოხატავს **-ჭ°ა** სუფიქსი: წლა-**ჭ°ჳ**, ა-წლა-**ჭ°ა** „ხეები", ჩჲ-**ჭ°ჳ**, ა-ჩჲ-**ჭ°ა** „ცხენები"... მაგრამ **-ჭ°ა** სუფიქსს ისე აქვს გაფართოებული გამოყენების არე, რომ იგი თავისუფლად ცვლის ადამიანთა კატეგორიის მრ.რ. **-ჩ°ა** სუფიქსს. თუ ფუძის რაიმე ცვლილების შედეგად არ არის ფუძეს შეზრდილი მრ.რ. **-ჩ°ა**, უველგან დასაშვები და ბუნებრივია **-ჭ°ა**: ა-ჯაწა-**ჭ°ა** „მამაკაცები", საბჷგ-**ჭ°ა**, ა-საბჷგ-**ჭ°ა** „ბავშვები" და სხვ.

აბაზურში სხვა ენიდან ამ ბოლო ხანებში შემოსული ადამიანთა კლასის უველა სიტყვა მრ.რ.-ში მხოლოდ **-ჭ°ა** სუფიქსს დაირთავს: აგრონომ-**ჭ°ა** „აგრონომები", ალეტჩიკ-**ჭ°ა** „მფრინავები" და სხვ.

ე.წ. ნაშიერთა სახელებში ერთგვარი დაპირისპირებაა მხოლოობითის ფუძესა და შემკრებლობითი მრავლობითი რიცხვის ფუძეს შორის, აღნიშნული სახელების მხოლოობითის ფუძეს აწარმოებს ე.წ. დემინუტივის სუფიქსი **-ს**: ა-ჰ°გ-**ს** „ხბო", ა-სგ-**ს** „ბატკანი"... ამათ რიგშივეა პატარა ჩიტის გამომხატველი სიტყვა ა-წრ-**ს** „ბეღურა". მრავლობითის ფუძეს ამ სიტყვებში **-ს** სუფიქსი შორდება.

ფუძეში აღდგება (თუ მას ჰქონდა) ა ხმოვანი (რომელიც მახვილის გამო მხოლოობითის ფორმაში გადასული იყო გ ხმოვანში) და დაერთვის **-რა** სუფიქსი: ჰ°ა-**რა**, ა-ჰ°ა-**რა** „ხბორები“ სა-**რა**, ა-სა-**რა** „ბატკნები“, წა-**რა**, ა-წა-**რა** „ბეღურები“ და მისთ.

ადამიანთა შემკრებლობითს სახელში „ხალხში“ — **შმა**, ა-**შ**-**მა** გამოიყოფა — **მა** სუფიქსი. იგი ზემოთ განხილული **-რა** სუფიქსზე დართვით იძლევა რთულ **-რმა** სუფიქსს ადამიანთა შემკრებლობითი შინაარსის გადმოსაცემად გვარების, ხალხების და მსგავს სახელებში: ლაუ — ლაუ-**რმა** — „ლაუები“, ყარჩა — ყარჩა-**რმა** „ყარაჩელები“ (პარალელურად დასაშვებია აგრეთვე აყარჩაქ°ა), ჩკ°- გნ — ჩკ°გნ-**რმა** „ყმაწვილკაცობა“, აბა — აბა-**რმა** „მამეულნი“, „მამის სახლისანი“, ჰ°სგსა-**რმა** „ქალები“, „ახალგაზრდა ქალები“, „ქალთა კრებული“ და მისთ.

თავისებურად აწარმოებს მრავლობითს **ა-ფჰ°გს** „ქალი“. მის-გან მრავლობითი რიცხვის წარმოებისას გაორკეცებულია სუფიქსუ-რი **ს(ა)** მორფემა (წარმოშობით იგივე დემინუტივის მაწარმოებელი) და ამ ნიადაგზე ფუძის ფონეტიკური ცვლილებით წარმომდგარა ა-**ჰ°სსა//ა-ჰ°სგსა** „ქალები“ (ლომთ. 1976, 229-231). შეუძლებელი არაა უშუალოდაც მხოლოობითის ფუძეზე **-ქ°ა** სუფიქსის დართვით ახალი წარმოება მრავლობითისა ფჰ°გს-**ქ°ა**, ა-ფჰ°გს-**ქ°ა** „ქალები“.

ყველა ამ სხვადასხვა საშუალებით ნაწარმოებ მრავლობითის ფუძეებს ჩვეულებრივ პარალელურ სახეობად აქვს მრავლობითი რიცხვის უნივერსალურ მაწარმოებლად ქცეული **-ქ°ა** დართული ფორმები, რაც იძლევა რთულ სუფიქსიან წარმოებებს: აბა-**ჩ°ა-ქ°ა** „მამები“, ა-ჯა-**ჩ°ა-ქ°ა** „კაცები“, ა-ჰ°ა-**რა-ქ°ა** „ხბოები“ (მხოლოობითის ფუძეზე **-ქ°ა** მრავლობითის სუფიქსდართული წარმოებაც არ არის ამ შემთხვევებში მოულოდნელი : აჰ°გს-**ქ°ა** „ხბოები“), ა-უ[ა]-**მა-ქ°ა** „ადამიანები“, „ხალხი“; ა-**ჰ°სსა-ქ°ა** „ქალები“ და მისთ.

მრავლობითის გაგებას იძლევა ცალკეული ფუძეები: **ა-ჟ°ლარა, ჟ°ლარა** „ხალხი“, **ა-რახ°, რახ°გ** „საქონელი“: აჟ°ლარა **რ**უგს „ხალხის საქმე“, არახ° **რძ**გ აჟ°გრთა „საქონლის წყლის დასალევი (ადგილი)“.

ზოგი სახელი (ჩვეულებრივ მრავალი ერთეულის შემცველი ცნების გამომხატველი) **ა-** პრეფიქსის მქონე განსაზღვრულ ფორმაში დასმული იძლევა მრავლობითის გაგებას (ზმნა, თანდებულები მრავლობით რიცხვში შეეფერება), მაგ.: შხა „ფუტკარი“ — **ა-შხა** „ფუტკრები“ (ცხა ღანგუ **ა შ ხ ა** ჲ-**რ**-დგრგჲტ „ფუტკრებმა იციან,

თაფლი სადაც არის"), **ა̂შხა** აჴჭწტ „ფუტკარმა (ფუტკრებმა) ყარა (ფუტკარი გამრავლდა)", **ჩაან** „ფაშატი" — **ა-ჩაა̂ნ** „ცხენების რემა" (**ა-ჩაა̂ნ რ**-ფნგ დჲგრცა̂ტ — „რემაში გაგზავნა მან ის"), ქგთ — **ა-ქჷ̂თ** „სოფელი": **ა-ქჷ̂თ რძჷ** აბლ̂ა̂მ°ა ჲაკჷნ, ჲგ̂მარნა̂თჶამ „სოფლის წყალი („სოფელი მ ა თ ი — წყალი") გველეშაპმა დაიკავა (დაიჭირა) და მ ა თ არ აძლევს", აბაზა „აბაზა" (ადამიანი) — **ა̂ბაზა** „აბაზები"... ამ ბოლო შემთხვევაში განსაზღვრულობის **ა-** პრეფიქსის დართვის გამო (რომელიც შეუერთდა ფუძისეულ თავკიდურ ა-ს) მახვილმა გადაინაცვლა ანლაუტისეულ ორბუნებოვან **ა** ხმოვანზე (ლომთ. 1976, 29, 91, 105, 120).

აქ მოყვანილ ყველა სიტყვას პარალელურად აქვს ზემოთ განხილული მრავლობითის შესაბამისი სუფიქსებით გაფორმებული წარმოება.

ბ რ უ ნ ე ბ ი ს სისტემა აბაზურს არა აქვს განვითარებული. ძირითადი სინტაქსური ბრუნვების (სახელობითის, ერგატივის, მიცემითის) ფუნქციას ასრულებს ზმნის ფორმაში ასახული სათანადო პირ-კლასის ექსპონენტები. აბაზურის გრამატიკული სტრუქტურის ბუნების მიხედვით, სხვა იბერიულ-კავკასიური ენების მსგავსად, აკუზატივი გამორიცხულია.

ჩანასახი ბრუნვების სახით გამოიყოფა ორი ფორმა: ვითარებით-გარდაქცევითი, ძირითადად **-თა**(<//-**შთა**) სუფიქსით გაფორმებული, და ინსტუმენტალისისა, **-ლა** სუფიქსით გაფორმებული.

ვ ი თ ა რ ე ბ ი თ - გ ა რ დ ა ქ ც ე ვ ი თ ი: ფჰ°გს-**თა** დნაჲახ°ტ „ც ო ლ ა დ ითხოვა (წაიყვანა)", მურად-**თა** ჲგჩფატ „მ ი ზ ნ ა დ დაისახა" („გააკეთა")", ფხჷზ-**თა** ჲგბატ „ს ი ზ მ რ ა დ ნახა (დაესიზმრა)...[1] მას საკმაო ფართო გამოყენება აქვს (ჶგს-**თა** ჲზშთაზ რჰ°ატ „რა საქმეზედაც იყვნენ, თქვეს", „ს ა ქ მ ე დ , რასაც მისდევდნენ, თქვეს") განსაკუთრებით ვითარებით ზმნისართთა და აბსოლუტივის წარმოებისას (იხ. აქვე, გვ. 68-72, 84).

ხალხური შემოქმედების ენაში შეზღუდულად, სიტყვათა მცირე ჯგუფში, ამავე ფუნქციით დასტურდება სუფიქსი **-ს**: ზა̂ყ°ა კჷნჰარჷჶ აჲგ°ა̂-**ს** დჶჷმკჷნ! „სიტყვა არა-მტკიცე [კაცს] (ზედმიწევნით „სიტყვა-გახვრეტილს") მ ე გ ო ბ რ ა დ ნუ დაიჭერ! (ნუ დაუმეგობრდები!)".

ეგევე სუფიქსი სიტყვათწარმოებითი ფუნქციით შემორჩენია ორი სახელის ფუძეს: **ჩა-ს** „საჭმელი" **ჩა-რა** „ჭამა" ზმნისაგან (შდრ. ძვ. ქართ. „ჭ ა მ ა დ ი ") და **ჶგ-ს** „საქმე" „აჶგ-რა" ისტორიულად „ქმნა" ზმნისაგან (შდრ.ქართ. „ქ მ ნ ა დ ი ").

ი ნ ს ტ რ უ მ ე ნ ტ ა ლ ი ს ი: აფხაზური სახელისაგან განსხვავებით აბაზურში ინსტრუმენტალისის **-ლა** სახელს ერთვის აგლუტინაციური წესით: კ°აღა-**ლა** „ნაჯახით“, კ°აღა-**ჭ°ა-კ-ლა**, ა-კ°ა-ღა-**ჭ°ა-ლა** „ნაჯახებით“. მას ძალზე ფართო გამოყენება აქვს ენაში სხვადასხვა ნიუანსებით: აქ°ჳჯმა ზაცარა ԥუჳრჩალაკჳ˝ჳԥ აბნალა ԥფშჲჳԥტ „მგელს რამდენიც გინდ აჭამო, [მაინც] ტყეში (ტყით) იყურება“, აჳგშ°-**ლა** ԥმაკჳლლჳრშ°თგხტ „მან გარეთ გამოაგდო ის (რაღაც) სარკმლით“ და სხვ. განსაკუთრებით დიდი გამოყენება აქვს **-ლა** სუფიქსს ზმნისართთა წარმოებაში (იხ. აქვე, გვ. 85).

ეგევე ელემენტი ინსტრუმენტალისის ფუნქციით მონაწილეობს ზმნის უღვლილების ფორმაშიც, მაგრამ ზმნაში იგი არქაული გაფორმების წესით დაირთავს კუთვნილების ექსპონენტებს. როცა იგი ზმნური კომპლექსით არის გამოხატული, მაშინ სახელი გაუფორმებელია, შდრ. ერთი მხრივ, აბარგ[ჲ]-**ლა** ს-უგ°ალაშ°ახპ („ა მ ი თ მომიგონებ“) და, მეორე მხრივ, აბარგჲ ს-**ა-ლა**-უგ°ალაშ°- ახპ „ეს მე-**მით**-მომიგონებ“ და მისთ.

ნათესაობითი ბრუნვის უქონლობა აბაზურში ანაზღაურებულია ნაცვალსახელოვანი კუთვნილებითი პრეფიქსებით, რომლებიც პრეპოზიციულად მიერთვის საზღვრული სახელის ფუძეს და აღნიშნავს მსაზღვრელის პირ-კლასს, რიცხვს. ეს პრეფიქსებია: I პ. მხ.რ. **ს-// სგ-**, II პ. მხ.რ. მამრ. **უ- // უგ-**, მდედრ. **ბ-// ბგ-**, III პ. მხ.რ. მამრ. **ԥ- //ԥგ-**, მდედრ. **ლ- // ლგ-**, ნივთთა კატეგ. **ა-**; I პ. მრ.რ. **ჰ- // ჰგ-**, იშვიათად **// ჰა-**, II პ. მრ.რ. — **შ°- // შ°გ-**; III პ. მრ.რ. — **რ- // რგ-**. პრეფიქსთა ხმოვნიანი ვარიანტები მაშინ გამოიყენება, როცა სიტყვის განსაზღვრულ ფორმაში მახვილი თავკიდურად მოუდის ფუძეს (ან, იშვიათად, მრავალთანხმოვნიანი ფუძეა).

	ა-ჩაგ „ცხენი“(განსაზღვრ.)	ა-წლა „ხე“ (განსაზღვრ.)
I	**ს**-ჩაგ „ჩემი ცხენი“	**სგ**-წლა „ჩემი ხე“
	უ-ჩაგ „შენი (მ.) ცხენი“	**უგ**-წლა „შენი (მ.) ხე“
II	**ბ**-ჩაგ „შენი (ქ.) ცხენი“	**ბგ**-წლა „შენი (ქ.) ხე“
	ԥ-ჩაგ „მისი (მ.) ცხენი“	**ԥგ**-წლა „მისი (მ.) ხე“
III	**ლ**-ჩაგ „მისი (ქ.) ცხენი“	**ლგ**-წლა „მისი (ქ.) ხე“
	ა-ჩაგ „მისი (ნ.) ცხენი“	ა-წლა „მისი (ნ.) ხე“

და მისთ.

თუ სიტყვის ფუძე **ა** ხმოვნით იწყება, აღნიშნულ პრეფიქსებს **გ** ხმოვანი არცერთ ვითარებაში არ ახლავს: **ს**-აბა „ჩემი მამა“, **ԥ**-აბა „მისი (მ.) მამა“ და ა.შ.

კუთვნილებითს ფორმებს ჩვეულებრივ წინ მიუძღვის მსაზღვრელი ნაცვალსახელები, გავრცობილი ან გაუვრცობელი სახით, ან სათანადო სახელი: **სარა́ // სა́ ს-ჩჟჷ** „მე ჩემი-ცხენი“, **ლარა́ // ლა** ლჷ-წლა „ის (ქ.) მისი-ხე“... ა́ჩკ°ჷნ ჲ-ჩჟქ°ა́ „ყმაწვილი მისი-ცხენები“ და მისთ.

კუთვნილებით-მიმართებითი შინაარსის გამოსახატავად მსაზღვრელის პირ-კლასისა და რიცხვის განურჩევლად გამოიყენება **ზ-**//**ზჷ-** მიმართებითი პრეფიქსი, მაგრამ იგი დამოუკიდებლად არსებული სახელის ფორმად არ გვხვდება, დაკავშირებული გამოდის ზმნის ინფინიტურ წარმოებასთან: ჯარა́თა **ზ-**ბჟჷ გაჶა́.. „შორით რომლისაც- ხმა ისმის“ და მისთ.

სახელი აბაზურში წმინდა ფუძით გვევლინება ნომინაციის ფუნქციით, განზოგადებულად, განუსაზღვრელად. აფხაზურისაგან განსხვავებით ეს არის მისი სალექსიკონო ფორმაც: ჩჟჷ „ცხენი“, ჯა́წა „კაცი“, კამბჷშ „კამეჩი“, ნაპჷ „ხელი“.

განსაზღვრულობას გამოხატავს **ა-** პრეფიქსი. იგივე სახელები კონკრეტული, განსაზღვრული შინაარსით არის: ა-ჩჟჷ, ა-ჯა́წა, ა-კამბჷშ, ა-ნაპჷ.

საკუთარი სახელები ჩვეულებრივ არ საჭიროებენ **ა-** პრეფიქსს, მაგრამ გვარის სახელები განმეორებით დასახელებისა თუ მიმართვის ფორმაში (და ზოგი სახელწოდება ადგილისა, გემისა, მანქანისა და მისთ.) დაირთავენ განსაზღვრულობის **ა-** პრეფიქსს: ჯანდარ (გვარია) — აჲ, ა́-ჯანდარ! „ჰეი, ჯანდარო!“ [თაბულ. 1976, 44-45].

განსაზღვრულობის გამოსახატავად სახელის ფუძიდან ნაწარმოები ზმნური მიმღეობებიც (სხვადასხვა დროში) არის გამოყენებული: ართ ა́ყ°აქ°ა რჷმშთახ́ ჲ-ჯამბა́ქ́-ხჷჶ-ზ ჲჩ°აგ́-ჷჲ ჲჴჷწხჷნ ზჷნლა́ დმაშტჰ°ატ (თაბულ. 1976, 45) „ამ სიტყვათა შემდეგ ჯამბაქი (ზედმიწევნით: „ის-რომელიც-ჯამბაქი-ხდებოდა“) სწრაფად წამოხტა ზეზე“. ასეთი წარმოება ფართოდ არის გავრცელებული აშხარულ დიალექტში, რომელშიაც მათ დამატებით იგივე განსაზღვრულობის **ა-** პრეფიქსიც შეიძლება დაერთოს ხოლმე: ჶარა ჰაჲწბა, აჯაბყჷ , ამცა ჰაზჷყაწა!..“ **ა-** -ჯაბყჷ-**ზ** ამცაგ́ჷ ყჷჲწან დადტალოპ „შენ ჩვენო უმცროსო, ქეციანო (განსაზღვრ.ფ.), ცეცხლი დაგვინთე!... ქეცი-ანმა (ზედმიწევნით: ქეციანი — რომ / რომელიც — იყო) ცეცხლი დაანთო და მიუჯდა (მიმჯდარია)“ [ლომთ. 1954. 52-56].

ა- პრეფიქსიან განსაზღვრულ ფორმებს აბაზურში ფართო გამოყენება აქვს და ხშირად სახელის **ა-** პრეფიქსიანი ფუძე გარკ-

ვეული ნიუანსის მქონეც ხდება. კერძოდ, აჩაბ, აშხა და მსგავს სიტყვებში სათანადო ფუძეები მრავლობითის გაგებით იხმარებიან.

გ ა ნ უ ს ა ზ ღ ვ რ ე ლ ო ბ ი ს შინაარსის გამოსახატავად აბაზური იყენებს **-კ** სუფიქს-ნაწილაკს, რომელიც უკავშირდება „ერთი“ რიცხვითი სახელის (ზაკგ) ფუძეს და დაერთვის სუფიქსად სიტყვის სალექსიკონო ფორმას: ნაპგ **-კ** „(რომელიღაც, ერთი) ხელი“, ჯაწა-**კ** „კაცი (რომელიღაც, ერთი)“... ერთვის მრავლობით რიცხვის ფუძესაც: ნაპ-**ჭ°ა-კ** „ხელები (რომელიღაც)“... მრავლობით რიცხვში ადამიანთა კატეგორიაში **-კ** ხშირად ერთვის ორმაგი სუფიქსაციის (ადამიანთა კატეგორიისა და ამჟამად განზოგადებული **-ჭ°ა** მაწარმოებლის) მქონე ფუძეს: ჯა-**ჩ°ა-ჭ°ა-კ** „კაცები (რომელიღაც)“, ჩკ°გნ-**ჩ°ა-ჭ°ა-კ** „ყმაწვილები (რომელიღაც)“, ზგნზამანკ აგშ-**ჩ°ა- ჭ°ა-კ** ბზაზუნ „ოდესღაც (ერთხელ) ვიღაც ძმები ცხოვრობდნენ“.

-კ სუფიქს-ნაწილაკი შეიძლება განსაზღვრულობის **ა-** პრეფიქსის შემცველი სახელის ფუძესაც ერთვოდეს. მაშინ მას უკვე მხოლოდ „ე რ თ ი“ რიცხვითი სახელის გადმოცემა აკისრია: ა-წლა-**კ** „(ის, ცნობილი) ე რ თ ი ხე“.

ადამიანის აღმნიშვნელ სახელებში განუსაზღვრელი შინაარსის („ვინმე“-ს) გაგებას იძლევა სახელის ფუძეზე **-ჰ°ა** ნაწილაკის (რომელიც „თქმა“ ზმნის ძირს წარმოადგენს) დართვა: ხ°აჯა-**ჰ°ა** დაცან „იყო ვინმე (ერთი) მოლა“.

თ ა ნ დ ე ბ უ ლ ე ბ ი ძირითადად გადმოგვცემს ადგილს, სივრცეში მიმართულებას, გარკვეულ პუნქტამდე მიღწევას, დროს (სათანადო ლექსიკურ ერთეულებთან), გამომდინარეობას, მიზეზს, მიზანს...

თუმცა თანდებულის როლში შეიძლება ხშირად სხვადასხვა სახელთა ან ზმნური წარმოების ფუძეები მოგვევლინოს და ამდენადვე მათი რაოდენობის განსაზღვრა ჭირს, მაგრამ სახელებში თანდებულების გამოყენება მაინც შეზღუდულად უნდა მივიჩნიოთ იმის გამო, რომ ზმნაში შესაბამისი ლოკალური პრევერბების საშუალებით გამოხატულია ადგილი და მიმართულება (იხ. ქვემოთ). ასევე ზმნაშივეა ასახული მიზანი, დანიშნულება (იხ. ქვემოთ).

ზოგი თანდებული ნაწილაკის სახით სახელს დაერთვის ბოლოს უშუალოდ: **-ძა** „-მდე“ — აშ°-**ძა** „კარამდე“, ბგჟ-სგქ°შა-**ძა** „შვიდ წლამდე“, **-და // -დაცა** „უქონლობა“ — ბმ°გ-**და** „უძვლო“, ჰ°მ°ა-**და** „ურქო“, ჩ°გმლა-**დაცა** „უკიბოდ“... ამ რიგის ფორმებს ჩვეულებრივ ზმნისართული შინაარსი ეგუება.

თანდებულები უმეტესად კუთვნილებითი პრეფიქსების მეშვეობით ერთვის სახელებს.

ყველაზე უფრო გავრცელებული და განზოგადებული თანდებულია **-ფნგ,** რომლის ფუნქციაა გადმოსცეს „-თან“, „-ში“, „-ზე“, „-კენ“... აკ᷄ადგგ° **ა- ფნგ** „ეზოში“, აბნა **ა-ფ ნ გ** (> აბნა-ფნგ) „ტყეში“, ასაჰათ აე°გმ° **ა-ფ ნ გ** „თორმეტ საათზე“, დცახტ დგფჰ°გს **ლ-ფნგ** „წავიდა თავის ცოლთან“, აწლაქ°ა **რ-ფნგ** „ხეებთან“ და სხვ. დამატებით, სხვა ადგილის (ან დროის) გამომხატველ თანდებულებსაც შეიძლება დაერთოს — **ფნგ** თანდებული.

იგი გასუბსტანტივებული სახითაც გვევლინება და გამოხატავს (თ ა ვ ი ს) სახლს, კარ-მიდამოს (ქართ. „შ ი ნ“): აქგთ აჰ დფა რაჷშაა **რ-ფნგ** დცახგნ, **რ-ფნგ** ჷჰ°ატ „სოფლის მთავრის ვაჟიშვილი პირდაპირ შ ი ნ (თავიანთ შინ, სახლში) წავიდა, შ ი ნ თქვა“, ათაე°-ჩკ°გნ **ლ-ფნგ** აძ°გ დშაფამაზ რდგრტ „დედაბრის ს ა ხ ლ შ ი (დედაბრისას) ვიღაც რომ იყო, გაიგეს“.

-ფნგ თანდებულს შესაძლოა დაერთოს იგივე ინსტრუმენტალისის **-ლა** სუფიქსიც: აჰ ჷფ ნ გ-**ლა** დჯ°გქ°გლტ „მთავართან (მთავრისაკენ) გაემართა“.

რაიმე ზღვრის მიღწევის გამოსახატავად შეიძლება **-ფნგ** თანდებულს დაერთოს ზემოხსენებული **-ძა** თანდებული: მჲაჯაჰ°არა **ა — ფ ნ გ-ძ ა** „წელამდე“ („წელთან-მდე“).

საკმაო რაოდენობით გვხვდება აბაზურში ზმნისართ-თანდებულები:

-წ ა ხ᷄ „ქვეშ“ — აძგ ა᷄-წ ა ხ᷄ „წყლის ქვეშ“

-ჯ ა ხ᷄ „ზემოთ“ — აჩ°ართაღ°გ ა-ჯ ა᷄ ხ᷄ „საწოლის ზემოთ“

-შ თ ა ხ᷄ „უკან“ — ათძგ ა᷄-შ თ ა ხ᷄ „სახლის უკან“

(ა)-მ შ თ ა ხ᷄ „შემდეგ“ — აფშა ა᷄-მ შ თ ა ხ᷄ აქ°ა მაწლაგატ
„ქარის შემდეგ წვიმა დაიწყო“

(ა)-ფ ა᷄ ხ᷄ „წინ“ — აშ°ქ°ა რ-ფ ა ხ᷄ „კარების წინ“...

აქ განხილული ადგილის გამომხატველი თანდებულების ფუძე შეიცავს გაქვავებულ ადგილის მიმართულების **-(ა)ხ᷄** მორფემას. მათვე შეიძლება დაერთოს მიმართულების გამოხატვის გაძლიერების მიზნით იგივე **-ლა**.

თვით ეს **ახ᷄** მიმართულების გამომხატველი **-ლა** ელემენტის დართვით და ხშირად **-კ᷄ა**-თი გართულებულიც დამოუკიდებელ ზმნისართ-თანდებულადაც გამოდის: ა᷄მშ°ა ახ᷄გლა „გზისკენ[ით]“, აჩკ°გნჩ°ა **რ-ა-ხ᷄გ-ლა** „ყმაწვილებისკენ“, აჩკ°გნ **ჷ-ახ᷄კ᷄გლა** „ყმაწვილისკენ“. „ყმაწვილის მხარეს“

-ძჯა „გვერდით“, „-თან“ — ათაჟ° ლგ-ძჯა „დედაბრის გვერდით“...

-შაპგ „ძირს“, „ფერხთით“: მჰამათ აწლა დჯაჟ°ა, აქ°გჯმა აწლა ა-შაპგ დგწაჟ°ა.. „მჰამათი ხეზე ჯდომით, მგელი ხის ძირს (ფეხთან) ჯდომით“...

-წგჯ°ა „უკან(იდან)“, „ბოლოს“: ზგმმ°ა რ-წგჯ°ა ჰ°სინ დმაჩ°აქ°ატ „ყველაზე ბოლოს ჰუსინმა ილაპარაკა“

-ბჟარა „შორის“: ლაჩ°გდ ლაგ°გდ რ-ბჟა´რა დბზახტ „თვალის დახამხამებაში გაქრა“ (ზედმიწ.: „ქუთუთოსა და თვალის გუგას შორის დაიკარგა“)

-გ´აგ´არა „ირგვლივ“: დაბადგუ დ-გ´აგ´არა დნამ°მ°უან „თავისი პაპის ირგვლივ მიმორბოდა“

-უაწა „შიგნით“, „განმავლობაში“: ათძგ ა-უა´წა „სახლის შიგნით“, აქგთ ა-უაწა „სოფლის შუა(გულ)ში“, არგდ აცგსკ°შა რ-უა´წა „ამ ექვსი წლის განმავლობაში“

-ა´რგ°ან „ახლოს“: აქგთ ა´რგ°ან „სოფლის ახლოს“, აჩკ°გნ დ-ა´რგ°ან დგგლან „იდგნენ ყმაწვილის ახლოს“

-თარა´ „ადგილას“, „ნაცვლად“: ა მღა-თარა´ მღგ შაიგხგიტ „ეკლის ადგილას ეკალი ამოდის“

-ცგნჯ°გ „ნაცვლად“, „მაგიერ“: აჩკ°გნ დ-ცგნჯ°გ „ყმაწვილის მაგიერ“

-ჯაზ „თვის“: აუგდ ა´-ჯაზ უგმნაშხგდახან! „ამის გამო (ამისთვის) ნუ დადარდიანდები!“ აჯრგმ°ფა აჩრგნ დგ-ჯაზ, აჯ°ძგ დგზჩგრგნგუ დგჯაზ, — დჰ°გიტ აბაიდა „მდიდარი ამბობს: ჩენჩო — მსახურს (მსახურისთვის), ხოლო მარცვალი მსახურის პატრონს (მსახურის პატრონისთვის)“

-ჰყ´აჰ°გლა „გამო“, „გამოისობით“: უარა უ-ჰყ´აჰ°გ-ლა „შენ გამო, შენი მიზეზით“

-ნგსლა „(გულის)თვის“: აფჰ°გს ლ-ნგსლა „ქალის გულისთვის“

-ა´ლალა „შედარებით“: აუათ რ-ალალა ჰარა ჰგმჩგმჯაპ „მათთან შედარებით ჩვენ ძლიერნი ვართ“ და სხვ.

(ბ) ზედსართავი სახელი

ზედსართავი სახელი თავისი ფორმის მხრივ ძირითადად არ განსხვავდება არსებითი სახელისაგან (თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ზოგ არატიპურსა და შეზღუდულ წარმოებას).

ზედსართავი სახელი თავისი სემანტიკის (თვისების აღნიშვნა) გარდა ცალკე გამოიყოფა ადგილმდებარეობისა და გარკვეულ ფუძეებთან შეწყობის მიხედვით.

ატრიბუტული ზედსართავი სახელი დაისმის იმ არსებითი სახელის შემდეგ, რომლის თვისებასაც ის გამოხატავს. ამავე დროს ამ შენაერთში ცალკეულად არც არსებით სახელს და არც ზედსართავს თავისი დამოუკიდებელი ფორმა არა აქვს. ისინი გაფორმებულია ერთიანად შესაბამისი მორფემებით. ამ ნიადაგზე წარმოიქმნება კომპოზიტური ერთეული: თუ ფორმაში პრეფიქსული მორფემაა დართული, იგი მოუვა არსებით სახელს (რომელიც პირველ ადგილას დგას), ხოლო თუ სუფიქსური მორფემაა დართული, იგი მოუვა ზედსართავ სახელს (რომელიც ბოლოს არის დასმული): ჩგ **ბზგდ** (განუსაზღვრ.) „ცხენი კარგი“, ა-ჩგ ბზგდ (განსაზღვ.) „ცხენი კარგი“, ჩგ ბზგდ-კ „ცხენი კარგი რომელიღაც“, ჩგ ბზგდ-თა „კარგ ცხენად“ („ცხენ-კარგად“), ჩგ **ბზგდ-ჭ°ა** „კარგი ცხენები“ („ცხენ-კარგები“) და მისთ.

ასეთი შენაერთის ერთადერთი თავისებურება მრავლობით რიცხვში შეიძლება გამოჩნდეს (პარალელურ სახეობად). თუ სახელს მრავლობითის საწარმოებლად მოუდის სუფიქსები **-ჩ°ა, -რა, -რმა**, ან აქვს თავისებური ფუძეები, შენაერთის მრავლობით რიცხვში ბოლოს დასმული ზედსართავის ფუძეს დართული **-ჭ°ა** მრავლობითობის სუფიქსის გარდა შერჩება ეს თავისებურად გაფორმებული მრავლობითის ფუძეც: ა´ჰ°სსა ბზგდჭ°ა „კარგი ქალები“ („ქალები-კარგები“), ასა´რა ჩკ°გნჭ°ა „პატარა ბატკნები“ („ბატკნები-პატარები“) და მისთ.

ატრიბუტული მსაზღვრელი ერთდროულად შეიძლება რამდენიმე ერთვოდეს სახელს. ამ შემთხვევაშიაც ერთნაირად გაფორმებული რთული ატრიბუტული შენაერთის ფუძე წარმოიქმნება და აფიქსებიც ერთიანად დაერთვება: ა-თგძ-ჭგც დგუ-ჭ°ა „ახალი დიდი სახლები“ („სახლ-ახალ-დიდები“).

ატრიბუტულ მსაზღვრელთაგან პრეპოზიციული მდგომარეობა აქვს „მარჯვენას“ აღ´მა და „მარცხენას“ **არმა**. შექცეული თანამიმდევრობის გარდა გაფორმების მხრივ ისინი არაფრით გამოირჩევიან ზემოთ განხილული ტიპისაგან. აქაც პრეფიქსული მორფემები თავკიდურა წევრს მიერთვის, ხოლო სუფიქსური — ბოლოს მოქცეულს: **არმა** შაპგ „მარცხენა ფეხი“, **ლ**-არმა შაპგ „მისი (ქ.) მარცხენა ფეხი“, **ლ**-არმა შაპგ-**ლა** „მისი (თავისი) მარცხენა ფეხით“, **რ**-არმა შაპ**ჭ°ა** „მათი მარცხენა ფეხები“ და მისთ. თვით ამ

სიტყვათა ფუძეები ატრიბუტული შენაერთის აგებულებისა ჩანს. მათი ბოლო **-მა** მორფემა „ხელის“ აღმნიშვნელია (გენკო 1955, 127. თარგმანი არეულია! შდრ. ლომთ. 1976, 26-27).

ზედსართავი სახელი, ისევე როგორც არსებითი სახელიც, იღებს ზმნის ფორმასაც (მარტივი ფუძით სტატიკურისას) — **დ-ბზგდ-ბ** „კარგია“ (ნივთი), **დ-ბზგდ-ბ** „კარგია“ (ადამ.), მაგრამ ატრიბუტულ შენაერთში იგი არსებით სახელთან ერთიან პრედიკატულ შენაერთს ქმნის: **დჯაწა-ბზგდბ** „კარგი კაცია“.

ზემოთ განხილული ატრიბუტული ზედსართავიანი შენაერთებისაგან განლაგების მიხედვით არსებითად განსხვავდება ე.წ. მ ი მ ა რ თ ე ბ ი თ ზ ე დ ს ა რ თ ა ვ ი ა ნ ი შენაერთი. ამ შემთხვევაში პირველ ადგილზე დგას მსაზღვრელი (რომლის როლშიაც შეიძლება გამოდიოდეს მეტყველების სხვადასხვა ნაწილი), ხოლო მომდევნოზე — არსებითი სახელი.

აქ პირველ რიგში უნდა განვიხილოთ ჩვეულებრივი კუთვნილებითი შინაარსის გამომხატველი შესიტყვება. აღნიშნულ სინტაგმურ შენაერთში საზღვრულის კუთვნილების ამსახველი პირ-კლასისა და რიცხვის ექსპონენტები შეწყობილია წინამავალ მსაზღვრელთან: აჳწა **დ**-ჯელფა „მამაკაცის ქუდი“ („მამაკაცი მისი-ქუდი“), აფჰ°გს **ლგ**-კას „ქალის თავსაფარი“ („ქალი მისი-თავსაფარი“) და სხვ.

ამგვარი გაფორმებისაგან განსხვავებულია ფართოდ გავრცელებული (მსაზღვრელი) არსებითი სახელის შემცველი შენაერთი, რომელშიაც სახელები წმინდა ფუძით, ყოველგვარი კუთვნილებითი თუ სხვა მაწარმოებელი ელემენტების გარეშე გვევლინება: ჰაჯ°თძგ „ქვის სახლი“ („ქვა-სახლი“), რგზნა ჯელფა „ვერცხლის ქუდი“ („ვერცხლი-ქუდი“), ყაზაყ ჯელფა „კაზაკის ქუდი“ („კაზაკ-ქუდი“), ფჰ°გსფა ბრა „ქალიშვილის ნაწნავი“ („ქალიშვილ-ნაწნავი“), აჩ ფრგჩ° „ცხენის ფაფარი“ („ცხენ-ფაფარი“), ლა ჩ°ა „ძაღლის ტყავი“ („ძაღლ-ტყავი“), ღგნ ჩმ°გჩა „ზამთრის ტანსაცმელი“, ფხგნ მშგ „ზაფხულის დღე“ (ფხგნ მშგგ სქ°შგგ უარჩგძტ „ზაფხულის ერთი დღე მთელ წელიწადს გარჩენს, გამოგკვებავს“), გ°გლა ფჰ°გს „მეზობელი ქალი“ და მისთ. ეს წარმოებაც ერთიანი საერთო გაფორმების მქონეა.

ამ ტიპს მისდევს ხალხების აღმნიშვნელი სახელის ფუძეებიც მსაზღვრელის ფუნქციით: აბაზა ბგზშ°ა „აბაზური ენა“ („აბაზა ენა“), ქ°გრჯ ჰაწა „ქართველი კაცი“, ურგშ° ფჰ°გს „რუსი ქალი“ და მისთ.

ამათ რიცხვშივე უნდა განვიხილოთ ფშ°გ „სუნ“ სიტყვასთან დაკავშირებით თითქოს ატრიბუტული მსაზღვრელის განლაგების მიხედვით ანომალიური შემთხვევა: ბშა ფშ°გ „დამპალი სუნი“ და ჰ°ყ˝ა ფშ°გ „მჟავე სუნი“, შდრ. იქვე ჰ°ა ბშა „ვაშლი დამპალი“, კამბეცთა ჰ°ყ˝ა „კომბოსტოს მჟავე“ (შდრ. თაბულ.1976, გვ.69).

ამ შემთხვევაშიაც ბ შ ა და ჰ°ყ˝ა მსაზღვრელთა „ფშ°გ“-ს („სუნის“) წინ დასმა გამოწვეულია იმით, რომ ისინი გათანაბრებულნი არიან არსებით სახელებთან (ზედსართავის შინაარსით) და უნდა განიმარტებოდნენ როგორც „დამპალის სუნი“, „მჟავის, დამჟავებულის სუნი“, ისევე როგორც ეს გვაქვს არსებით სახელიან მსაზღვრელებთან: აშ° ფშ°გ „ყველის სუნი“ („ყველ-სუნი“), ყ°ან ფშ°გ „კამის სუნი“ („კამა-სუნი“) და მისთ.

აბაზურ ენაში რუსულიდან შესულ ამ რიგის სინტაგმებში ჩვეულებრივ ზედსართავის მაწარმოებელი ჩამოშორებულია და თვით სახელი მხოლოდ მარტივი ფუძითაა. ამავე დროს თუ აბაზურში ზოგჯერ ანალოგიურ შემთხვევაში დაცულ იქნა კიდეც რუსული ზედსართავის მაწარმოებელი ფუძეები, ისინი სქესის განურჩევლად იღებენ ...ска, ...ическа, ...на, ...овна დაბოლოებებს.

მიმართებითი ზედსართავები დროის ზმნისართთაგან შეიძლება ნაწარმოები იყოს რთული -ჳ°გჲ („განკუთვნილობის“) სუფიქსის საშუალებით, რომელიც დაისმის საზღვრული სახელის წინ: ჲაცგ „გუშინ“ — ჲაცჳ°გჲ მშგ „გუშინდელი დღე“, წგფხ „შარშან“ — წგფხჳ°გჲ გ°აძ „შარშანდელი ხორბალი“ და მისთ. თუმცა მათ გარკვეული ხელოვნურობის ბეჭედი აზის. უფრო ბუნებრივია აქაც წგფხ გ°აძ და მისთ.

ადგილმდებარეობის მხრივ ამ ტიპის ზედსართავის როლში გვევლინება სხვადასხვა სახის მიმღეობებიც (ზმნის ინფინიტური ფორმები), მაგ.: ჲ-შტგ-უ აჰა´ჯ° „ძირს მდებარე (რომელიც ძირსაა) ქვა“, ჲთაბაზ აძგ „დამშრალი წყალი“, ჲმაჰ°უა აჳაწა „მოცეკვავე მამაკაცი“ და მისთ.

ხარისხის წარმოება. შედარებითი თუ აღმატებითი ხარისხის გამოხატვა შესაძლებელია ატრიბუტულ მსაზღვრელთა ფუძეებისაგან.

აბაზურში, ისევე როგორც აფხაზურში, თვისების აღმნიშვნელ სახელთა წყებაში, რომელთა ძირებია -წა-, -ჰა-, -ღ˝-, -ფშა-..., ფუძის საწარმოებლად, შედარების ფუნქციით, გამოყენებულია საურთიერთო **ადა-** პრეფიქსი. ასე გართულებული ფუძეები (მაგ.: აჰბა „უფროსი“, აჲწბა „უმცროსი“, აფშგ „მსგავსი“...) შედარებითი

ხარისხის წარმოებისას ზმნის ფორმით წარმოგვიდგებიან. პრეფიქსებად წინ მიერთვის სუბიექტის D-ს რიგის მაჩვენებლები, ხოლო მომდევნოდ კუთვნილებითი პრეფიქსები შესადარებელი პირისა (L-ს რიგი): აუნაშ°ა აფნგ ასაბი ზგმშ°ა დ-რ-ა-ჰბაპ „ოჯახში ბავშვი ყველაზე უფროსია“ („იგი-მათ-შედარებით-მეტია“), დუდგრუა ამშ°ა ჯ°აჯ°ა დუგმდგრუა ამშ°ა რაჲშაა დ-[ა]-აღ´პ „ნაცნობი ოღრო-ჩოღრო (მოხრილი) გზა უცნობ სწორ გზაზე უკეთესია“ („იმასთან-შედარებით-უკეთესია“), დაუა, უარა ს-უ-აჲ-ჩ°-უმა სა?! „როგორ (რატომ), მე შენზე უარესი ვარ?!“

ამ რიგის წარმოებები უნდა ჩაითვალოს ტიპურად. ამის გვერდით წარმოქმნილია აღწერითი წარმოებები, რომლებშიაც შედარებისას გამოიყენება ზმნისართად ქცეული იგივე ძირები, III პირის მრ. რიცხვის ფორმაში გაქვავებული: რგწა, რა´ჰა: რა´ჰა დდგუზ „რაც უფრო დიდი იყო“, ბარა რაჰაგ´გ ბყაზაპგშტ! „შენ უფრო ოსტატი ყოფილხარ განა!“ ამ შემთხვევაში შედარების გასახაზავად შესადარებელ სიტყვას ჩვეულებრივ მოსდევს შესაბამისი კუთვნილების პრეფიქსდართული აცკგს//აწკგს//აწკგხ „ნაცვლად“, „შედარებით“, ხოლო ზედსართავისაგან ნაწარმოებ ზმნას ახლავს სათანადო პირ-კლასის ნიშნები: აქ°ტუ აწკგს აქ°ტაღ´ რგწა დ ა ნ გ°გ ბ ზ გ ღ ა ხ ა უ ა გ´გ შანშაგტ „ქათამზე უფრო კვერცხი რომ ჰკვიანი გამოდის, (ისეც) ხდება“, უაჰ°უ°გდ აჰამპაღ აბგა აწკგს უახჰ°აჰ°გდ აჰამპაღ ბჟა რ გ წ ა დ ა ღ´ პ „ხვალინდელ მთელ კვერზე უფრო უკეთესია დღევანდელი ნახევარი კვერი“, დზაჰ°გდა აუათ რ ა წ კ გ ს რ გ წ ა ბ ზ გ დ თ ა არაცა აჰ°გრთაქ°ა ზდგრუაზ? „ამათზე უფრო კარგად აქაური საძოვრები ვინ იცოდა?“ ადგუნედ დგქ°უ შაქგთგუ რაწკგხ დგფშაძაპ უჰ°არ მცგ გ´გუჰ°არგშ (ლომთ. 1944, ტექს. გვ. 15)“... ქვეყანაზე რაც არსებობს, ყველაზე უფრო ლამაზიაო რომ თქვა, ტყუილს არ იტყვი“.

შეიძლება მარტო აცკგს // აწკგს საკმარისი აღმოჩნდეს ზედსართავ სახელთან შეხამებული: უარა უაცკგს გ°გბზგღგ დჰაჲლაჩგდ აბნა შ°გრქ°ა დგ´რგლამ „ტყის მზეცებში შენზე ჰკვიანი და ეშმაკი არ იმყოფება (არ ურევია)“.

ანდაზების ენაში ამ რიგის წარმოებებში ხშირად გამოტოვებულია პრედიკატი (ატრიბუტული ზედსართავისაგან ნაწარმოები): აუგლ´კ აწკგს შ°აუგლ´კ „ერთ ჰკუას ორი ჰკუა ესჯობია“ („ერთი ჰკუის ნაცვლად ორი ჰკუა“). გამოტოვებულია ზმნა დაღ´პ „სჯობია“.

ატრიბუტული მსაზღვრელის აღმატებითი ხარისხის გამოსახატავად გამოიყენება ინტენსივობის **-ძა**: აჰბა-**ძა** „სულ უფროსი“, აჲწბა-**ძა** „სულ უმცროსი“.

თვისების უფრო გაძლიერებით გამოხატვისათვის გვხვდება ეს **-ძა** გაორკეცებული **-ძძა**-ს სახითაც. იგი ჩვეულებრივია დგჷ („დიდი“), ბზგჲ („კარგი“) და მსგავს სიტყვათა ძირებზე დართული: დგჷ**ძძა** „სულ დიდი“, „დიდზე დიდი“, ბზგჲ**ძძა** „უკარგესი“, „კარგზე კარგი“.

ამა თუ იმ თვისების გახაზვისათვის ენა ხშირად მიმართავს ზედსართავი სახელის ფუძის გაორკეცებას, ან ზედსართავის ფუძეზე ამა თუ იმ ელემენტების (წარმოშობით ცალკე სიტყვათა ფუძეების) დართვას. „თეთრს“, მაგალითად, შეიძლება დაერთოს -სჷშჶ: შჶკ°ოკ°ა სჷშჶ — „ას შჶკ°ოკ°ასშჶთა ათძაქ°ქ°ა რფნჷ ჲკკჷჲტ „თოვლი თეთრ-სპეტაკი (თეთრ-სპეტაკად, თეთრ-გაპენტილად) სახლის სახურავებზე ბზინავს (ანათებს)“. „შავს“ დაერთვის -ვჷნდ: ქ°აჲჴ°ავჷნდ „ყურყუმა შავი“ და მისთ.

ზოგი ატრიბუტული მსაზღვრელი **-ჩ°ა** სუფიქს-ნაწილაკით გამოხატავს თვისების გადამეტებულ ხარისხს: დგჷ „დიდი“, დგჷ-ჩ°ა „მეტად, ძალიან დიდი“, აჷ „გრძელი“, აჷ-ჩ°ა „ფრიად, მეტად გრძელი“ და მისთ.

აღმატებითი ხარისხის შინაარსის გადმოსაცემად აღწერითი წარმოებაც გამოიყენება შემდეგი ტიპისა:

შჴათა ჲჷჵუ ზგმჵ°ა ჲრჷშჴუ

ჴათა ჲჷჵუ ზგმჵ°ა ჲრჴუ (ჩიკატუევი) „ყველაზე დიდი მთა, ყველაზე დიდი თავი“ (ზედმიწევნით: „მთად რაც არის, ყველა მათი-მთა რომელიც-არის“, „თავი რაც-არის, ყველა მათი-თავი რომელიც არის“). აქ ჯერ სახელია ვითარებით ფორმაში, რომელიც შეწყობილია „ყოფნა“ ზმნის აწმყოს მიმღეობურ ფორმასთან, შემდეგ მოდის შემკრებლობითი ნაცვალსახელი „ყველა“ და ბოლოს იგივე სახელი სტატიკური ზმნის აწმყოს მიმღეობური ფორმით, რომელშიაც „ყველას“ შესაფერი მრავლობითი რიცხვის **რ-** პრეფიქსიც არის წარმოდგენილი.

(გ) ნაცვალსახელი

პ ი რ ი ს   ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ ი. პირის ნაცვალსახელი სამსავე პირს აქვს. მათ გავრცობილ სახეობას ერთვის **-რა** სუფიქსი. II პ. მხ.რ.-ში გატარებულია ადამიანთა კატეგორიაში დაყოფა მამაკაცისა

და ქალის ქვეკლასებად: **ჭარა** „შენ (მ)“, **ბარა** „შენ (ქ)“. ნივთის კატეგორიის სახელში მიმართვისას განზოგადებული სახით გვხვდება იგივე მამაკაცის **ჭარა** ნაცვალსახელი (ეე, **ჭარა** ჩჲგ-მცჰ°ა! „ე, შენ, მატყუარა ცხენო!“ და მისთ.). III პირში ქალთა ქვეკლასს თავისი ნაცვალსახელი (**ლარა**) აქვს. მამაკაცისა და ნივთის კატეგორიას საერთო **დარა** ნაცვალსახელი ემსახურება, თუმცა კუთვნილებითსა და სხვა ამ რიგის ფორმებში, რომლებშიაც პირ-კლასებია ასახული, ისინი განსხვავებული ნიშნებით არიან წარმოდგენილნი.

მრავლობით რიცხვში გარჩეული არ არის კლასებად თუ ქვეკლასებად დაყოფა.

ე.წ. გაუვრცობელი სახეობები აკლია III პირის მხ.რ. მამაკაცთა (ასევე ნივთის) და მრ.რ. ნაცვალსახელებს.

ტაბულა

	გავრცობილი ფუძე	გაუვრცობელი ფუძე
	მხ.რ.	
I პ.	**სარ**	**სა**
II პ.	მ. **ჭარ**	**ჭა**
	ქ. **ბარ**	**ბა**
III პ.	მ., ნ. **დარ**	—
	ქ. **ლარ**	**ლა**
	მრ.რ.	
I პ.	**ჰარ**	**ჰა**
II პ.	**შ°არ**	**შ°ა**
III პ.	**დარ**	—

არავითარი შინაარსობრივი სხვაობა გავრცობილსა და გაუვრცობელ სახეობათა გამოყენებაში არ შეინიშნება, თუმცა ზოგ შემთხვევაში აშკარად ჭარბობს გაუვრცობელი ფუძის ხმარება (მაგ., კუთვნილების გამოხატვისას, ზმნა-კოპულის თანხლების დროს), ზოგში კი გავრცობილისა, მაგ., ფორმათა ცვლისას (იხ. ქვემოთ).

მიუხედავად იმისა, რომ პირის ნაცვალსახელები III პირშიაც შეიძლება გვქონდეს (შდრ. **დარა დმაჲტ** „ის [მ] მოვიდა“, **დარა მაჲტ** „ის [ნ] მოვიდა“, **ლარა დმაჲტ** „ის [ქ] მოვიდა“, **დარა ჯაუფ აჲდარჰ°ატ** „მათ პასუხი გასცეს მას“ და მისთ.), მათ ჩვეულებრივ ცვლის ჩვენებითი ნაცვალსახელები: **აუჭჲ დმაჲტ** „ის (მამაკაცი,

ქალი) მოვიდა", აჳჷჲ შაჲტ „ის (ნ) მოვიდა", აჳათ შაჲტ „ისინი მოვიდნენ" და სხვ.

ამავე დროს აღსანიშნავია, რომ III პ. ნაცვალსახელები ხშირად გვევლინებიან *მითითების* ფუნქციით, გამოხატავენ შინაარსს „*სწორედ* ის/ისინი, *თავად* ის/ისინი, *თვითონ*" და სხვ.

დაახლოებით ეს შინაარსი (თავად, თვითონ) მათ მაშინაც ახლავთ, როცა ისინი პირის ნაცვალსახელის ფუნქციას ასრულებენ. მაგ., სოსრჷყ°ა ნართგრშა სოსრგყ°ა-ჰ°ა ჲჷფხ́გჲტ, აჳა́სა *ჲარა́* ნა́რთგრშა დგ́რჷჳამ „სოსრუყვას ნართ-სოსრუყვას (ნართთა სოსრუყვას) უწოდებენ, მაგრამ იგი ნართებს არ ურევია", მგრზაყან შაპჷლა აშკა ამგჲდახ́ატ. ჳახ́ჴ°აგ́ჷ აჳათ აშკაქ°ა ზჷმშ°აგ́ჷჲ *ჲარა́* დგრდჷრგჲტ „მურზაყანს ფეხით ბევრი მთა მოუვლია. დღეს ყველა ეს მთა *მას* იცნობს" და მისთ.

სტილური მოტივაციის ნიადაგზე ეს ნაცვალსახელები მაშინ უფროა ჩვეულებრივი, როცა ფრაზაში ორი III პირის ერთნაირი ნაცვალსახელია მოსალოდნელი: ერთი მათგანი ჩვენებითი ნაცვალსახელით იქნება გამოხატული, მეორე პირის ნაცვალსახელით. მაგ., „აჳათ აჩჷქ°ა́ შაუზგრჷცგჳა სა საკ°აპ" — ლჰ°ატ. **ჲარა აჳჷჲ** გ́ჷჲმჷჳტ" „ამ ცხენების შენთვის მომრეკავი მე ვარო", — თქვა ქალმა. *მან ეს* არ დაიჯერა" და მისთ.

სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ აბაზურში გარჩეულია ინკლუზივი და ექსკლუზივი I პ. მრ. რიცხვში — **ჰარა** („ჩვენ") გადმოსცემს ინკლუზივს, ხოლო მას უპირისპირდება ექსკლუზიური *ჰარა́ბარათ* „ჩვენ" (შენ გარეშე). ამისვე ანალოგიით არის ახსნილი იქვე არსებული II პ. მრ.რიცხვის ფორმა *შ°არაბარათ* (გენკო, 1955, 96).

აბაზურში **ჰარა́, შ°არა́, დარა́** ნაცვალსახელთა გვერდით მრავლობით რიცხვში არსებობს აგრეთვე:

I პ. მრ. რ.	**ჰარა˹ბა˺რა́თ**
II პ. მრ.რ.	**შ°არა˹ბა˺რა́თ**
III პ. მრ.რ.	**დარა˹ბა˺რა́თ (//ჲარარათ)**

ამ შემთხვევაში ჩვენთვის უკვე ცნობილ **ჰარა́, შ°არა́, დარა́** პირის ნაცვალსახელებს *მითითება—ჩვენების* გასახაზავად დამატებით ერთვის მრავლობითი რიცხვის ჩვენებითი ნაცვალსახელი *აბარა́თ/არა́თ* „ესენი" და გამოდის ახალი სემანტიკის შემცველი ჰარა˹ბა˺რა́თ < ჰარა+აბარა́თ „ჩვენ-ესენი" ე.ი. „სწორედ, სახელდობრ ჩვენ", შ°არა́˹ბა˺რა́თ < შ°არა+აბარა́თ „თქვენ-ესენი", ე.ი.

„სწორედ, სახელდობრ თქვენ“ და დარა́ბა̀რა́თ < დარა́+აბარა́თ „ისინი-ესენი“ („ეს-ისინი“), ე.ი. „სწორედ, სახელდობრ ისინი“.

ამა თუ იმ პირის ჩარიცხვა—გამორიცხვის მიხედვით კი არ უპირისპირდებიან აღნიშნული ფორმები ერთმანეთს, არამედ მითითების, ხილულობის გახაზვით: ჰარაბარათ ნიშნავს „სწორედ, თავად, სახელდობრ ჩვენ“, „ესენი ჩვენ“, ე.ი. აქ, თვალწინ ვინც ვიმყოფებით, ყურადღებას ვისზედაც აქცევს, იმის გახაზვით. აქ, რა თქმა უნდა, შეიძლება იგულისხმებოდეს **„მე და შენ“, „მე და თქვენ“, „ჩვენ და შენ“, „ჩვენ და თქვენ“**. ამ ფორმების დანიშნულება როდია რომელიმე პირის გამორიცხვა, არამედ მითითების გახაზვაა არსებითი. ასეთი გახაზვის ტენდენცია მეტად დამახასიათებელია აბაზურისათვის (და აფხაზურისთვისაც). იგი ჩვეულებრივი მოვლენაა მხოლობითი რიცხვის ნაცვალსახელებშიც (ლომთ. 1967).

„ინკლუზივ-ექსკლუზივის“ გამოხატვა, ან ამა თუ იმ პირის ჩართვა თუ გამორიცხვა ენას შეუძლია გადმოსცეს ზმნური კატეგორიებით, რომლებშიაც ასახულია პირთა თანამონაწილეობა. ზმნის მრავლობითი რიცხვის ფორმაში ერთიანდება სხვადასხვა პირი მაშინ, როდესაც ეს პირები კონკრეტულად მითითებულია ფრაზაში. მაგ.: ჵარჷჲ სარჷჲ ჰ-ა-ც-ცჷჲტ „მე და შენ ერთად მივდივართ“ (შდრ. ჵარა სარა ჵ-სჷ-ც-ცჷჲტ „შენ ჩემთან ერთად მოდიხარ“) და მისთ.

პირის ნაცვალსახელებს იშვიათ შემთხვევაში შეუძლია აწარმოოს ვითარებით-გარდაქცევითი „ბრუნვის“ ფორმა. მაგალითად, ნაცვალსახელის სრული ფუძისაგან შეიძლება ეს ფორმა ვაწარმოოთ, როცა უნდა გამოიხატოს ბავშვის მშობლებთან მსგავსება: ჲარა́-**თა** დგჷლაპ „იმად (მამაკ.) დგას“ ე.ი., „იმის (მამაკ.) მსგავსი არის (გახდა, დადგა)“.

მოქმედებითი ბრუნვის **-ლა** უშუალოდ ერთვის ნაცვალსახელთა სრულ ფუძეს: სარა́-**ლა** „ჩემით“, ჵარა́-**ლა** „შენით (მ)“ და სხვ. ასევე უქონლობის **-დჲა** უშუალოდ ერთვის ნაცვალსახელის სრულ ფუძეს: სარა-**დჲა** „ჩემ გარეშე“, „უჩემოდ“.

მარტივ ფუძეს აღნიშნული სუფიქსური ელემენტები არ ერთვის. შეიძლება იშვიათად შეგვხვდეს მხოლოდ პირის კუთვნილებით პრეფიქსდართული სახეობა: სჷ-**და** („უჩემოდ“, „ჩემ გარეშე“) ტიპისა (და ისიც ქალთა მეტყველებაში, მაგ.: სჷ**და** ჵანჷმჷ̆ჷ ჲგ̆ჷზსჷრრჷჵშჵგმ „მე მარტოც რომ დავრჩე, არ ვაპატიებ“).

ნაცვალსახელებს თან ახლავთ კუთვნილებითი პრეფიქსებით გაფორმებული თანდებულები: სარა (// სა) ხ-ფნგ „ჩემთან“, შარა (// შა) შგფნჭძა „შენამდე“, ლარა (//ლა) ლჭკაზ // ლჭკაზლა „მისთვის“ და სხვ.

პირის ნაცვალსახელებს ერთვის სხვადასხვა ნაწილაკები: კავშირისა -ჲ (სარჭ-ჲ შარჭ-ჲ „შენ-და მე-და“), -გ˝ჭჲ (შარ-გ˝Ž ჲ სარ-გ˝ჭჲ „შენცა და მეც“), კითხვითობის -ჲ: სარჭ-ჲ? „მე?“ გასაძლიერებელი -ბჭრგ: სარა-ბჭრგ „სწორედ მე“ და სხვ.

ჩ ვ ე ნ ე ბ ი თ ი ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ ე ბ ი. სამი რიგის დაყოფაა გატარებული ჩვენებით ნაცვალსახელებში (და სათანადო ადგილისა და ვითარების ზმნისართებში): I. მოსაუბრესთან ახლოს მყოფი (ხილული), II. მოსაუბრესთან მოშორებით მყოფი (ხილული) და III. მესამე პირთან მყოფი.

ფუძედ გამოყენებულია ადგილის (და ვითარების) ზმნისართებთან საერთო ფუძე და ერთვის მას მხ.რიცხვში -ჲ, მრ. რიცხვში -თ, რომლებიც მომდინარე ჩანან სათანადო პირის ნაცვალსახელთა ძირებისაგან (ლომთ. 1954ª).

ფუძე გვხვდება მარტივი და ბა ელემენტით გართულებული:

	მხ.რ.	მრ.რ.
I	ა-რჭ-ჲ // ა-ბა-რჭ-ჲ „ეს“	ა-რა-თ // ა-ბა-რა-თ „ესენი“
II	ა-ნჭ-ჲ // ა-ბა-ნჭ-ჲ „აგე ის“	ა-ნა-თ // ა-ბა-ნა-თ „აგე ისინი“
III	ა-უჭ-ჲ // ა-ბა-უჭ-ჲ „ის“	ა-უა-თ // ა-ბა-უა-თ „ისინი“

ჩვენებითი ნაცვალსახელები მეტი დაზუსტებისა და ამ ჩვენებითობის გახაზვის მიზნით ჩვეულებრივ (განსაკუთრებით სასაუბრო ენაში) დაირთავენ შესაბამის ადგილ-მიმართულების ზმნისართებს (რომლებიც შეიცავენ გაქვავებულ ახ˝ თანდებულს) და მიიღება: არახ˝ არჭჲ... „აქეთ ეს, ეს აქეთა“, არახ˝ არათ „აქეთ ესენი“, ანახ˝ ანჭჲ „აგე იქითა“, ანახ˝ ანათ „აგე იქითანი“, აუახ˝ აუჭჲ „იქით ის“, „ის იქითა“, აუახ˝ აუათ „იქით ისინი“ და სხვ.

მითითებითი ნაცვალსახელი ანჭჲ/ანახ˝ ანჭჲ შეიძლება დაპირისპირებისას გამოყენებულ იქნეს „სხვა“ ნაცვალსახელის გადმოსაცემად. მრავლობით რიცხვში ამ ფუნქციით გვხვდება ა ნ თ - ა ხ˝ გ˝ გთ „სხვები“, „დანარჩენები“ (ლოუ ჲფა დანდჭქ დგრკგნ ან- თ ა ხ˝ გ˝გთ აურჭშთჭხტ „ლოუს ძე დანდიქი დააკავეს და დანარჩენები / სხვები გაუშვეს“ (ლომთ. 1944, გვ.96).

ჩვენებითი ნაცვალსახელები მსაზღვრელად გამოყენებისას სასაუბრო ენაში ელიზიის შედეგად ხშირად მოკვეცილი ფუძით გა-

მოდის: აუ' ათოფ „ის ბურთი“ და მისთ. საერთოდ სასაუბრო ენაში აღნიშნულ ნაცვალსახელთა ნაირგვარი ფონეტიკური ვარიანტები გვხვდება. ჩვენებით ნაცვალსახელებს თანდებულები და ნაწილაკები იმავე წესით მიერთვის, როგორც პირის ნაცვალსახელებს.

მსაზღვრელად გამოყენებული ჩვენებითი ნაცვალსახელები მრავლობით რიცხვში შეთანხმებულია არსებით სახელთან: აბარა თაუგსქ°ა „ეს'ენი' საქმეები“.

მრავლობითი რიცხვის ჩვენებითი ნაცვალსახელის ფუძეს შეიძლება დამატებით დაერთოს **-ქ°ა** მრავლობითის სუფიქსიც ნივთთა გრამატიკული კლასის მრავლობითობის გამოსახატავად (არათ ამ°გჯ აბარათქ°ა უანბარჰ°უაზ აშან „ეს ორნი ამაებს როცა გეუბნებოდნენ“).

ჩვენებით ნაცვალსახელებს თავის მხრივ მეტი სიზუსტის გადმოსაცემად ერთვის ხოლმე პირის ნაცვალსახელი: ჲარა' აუგჲ „სწორედ ის“ და სხვ.

კუთვნილებითი ნაცვალსახელი, როგორც დამოუკიდებელი ნაცვალსახელოვანი ერთეული, აბაზურს არა აქვს, რამდენადაც კუთვნილებას გამოხატავს სათანადო პირ-კლასის პრეფიქსები, რომლებიც წინ მიერთვის ვისთვისმე ან რისთვისმე განკუთვნილ სახელს: (სარა) **სნაპგ** „ჩემი ხელი“ („მე-ს“ -ხელი), უარა უნაპგ „შენი ხელი“ და ა.შ.

დამოუკიდებლად კუთვნილება გამოიხატება ამ შინაარსის მქონე **ჳ°** ძირით, რომელსაც წინ იგივე კუთვნილების პრეფიქსები მიერთვის: სარა **ს-ჳ°გ** რჲწა ჲშარდაპ „ჩემი კუთვნილი უფრო მეტია“ და სხვ.

კუთვნილების ასეთი გამოხატვისას ჩვეულებრივ ამ ფორმას თან ახლავს შესაბამისი ნაცვალსახელებიც როგორც სრული, ისე მარტივი ფუძით, ოღონდ III პ. **ჲარა** და **ჲარა** ნაცვალსახელები მარტივი სახისა არ იხმარება. დანარჩენ პირებში კი უფრო გავრცელებულია მარტივფუძიანი ნაცვალსახელები, პროკლიტიკად ქცეულნი: სარა / სა-ს-ჳ°გ „ჩემი“, ჰარა / ჰა-ჰ-ჳ°გ „ჩვენი“, უარა / უა-უ-ჳ°გ „შენი“ (მ.), ბარა / ბა-ბ-ჳ°გ „შენი“ (ქ.)“, შ°არა / შ°ა — შ°-ჳ°გ „თქვენი“, ლარა / ლა-ლ-ჳ°გ „მისი (ქ.)“, ჲარა (აუგჲ) ჲ-ჳ°გ „მისი (მ)“, ჲარა (აუგჲ) ა-ჳ°გ “მისი (ნ.)“, დარა (აუბთ) რ-ჳ°გ „მათი“...

კუთვნილებით-უკუქცევითი შინაარსი შეიძლება გამოხატოს პირის ნაცვალსახელმა სათანადო კუთვნილების გამომხატველ ფორმაზე დართვით, რამდენადაც ის განსაზღვრებითი შინაარსით გა-

მოდის, მაგ.: აჟ̌ჷდ გ°ჷმხა დარá დჴ°ჷ ალადწგდტ „ცუდი მჭედელი თავისას (თავის საკუთარს, კუთვნილს) უმატებს“.

ამავე დანიშნულებით გამოყენებულია ჴათაჴ°გ, რომელიც წარმოადგენს ჴათა („თავად“) ფუძეზე დართულ კუთვნილების **ჴ°გ** ძირს: სარა სჴათაჴ°ჷ „ჩემი საკუთარი“ და სხვ.

განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელის ფუნქციით სხვადასხვა საშუალება გამოიყენება. „ყოველი“, „თითოეული“ არის **დასჷჳ** (áჸ°მ°ანდ ანდდჳá დასჷჳ დცა დáსგდტ „როცა ცა გვრგვინავს, ყველა თავის სასიმინდეს სცემს (ეცემა)“. იგი ადამიანთა კატეგორიაში გვხვდება. ასევე ენა მიმართავს ზმნურ ფუძეს პირობითს კილოში — დზაჴ°გზლაკგ́ჷდ („ვინც გინდ იყოს“), დზაჴ°გზლაკგ́ჷდ („რაც გინდ იყოს“) და მისთ., რომლებიც როგორც ზმნური ამოსავლის მქონენი, განირჩევიან ადამიანთა და ნივთთა კატეგორიების მიხედვით.

ანალოგიური ფუნქციით გამოდის პრეფიქსული ნაწილაკი ანსí (ანსí-მშჷგგ́გ „ყოველი დღე́ც“), სუფიქსური ფუძეები — ჵაძა (მშჷ-ჵაძá) და კონტამინირებული (ანსი-მშჷ-ჵაძá „ყოველი დღე“), -(დ)- ფხ́აძა (ჴ°გც-დფხ́აძა „ყოველი თმის ბეწვი“).

„ყველა“ არის ზგმჵ°á, ზგმჵ°აგ́ჷ. ადამიანთა კლასში დამატებით იხმარება ზგმჵ°აძჷჳგ́გდ და შჷქჷთგჳ, შჷქჷთგჳგ́გდ. შჷქჷთგჳ(გ́გდ) მომდინარეობს ქგთ („სოფელი“) სიტყვიდან და წარმოადგენს ზმნის აწმყოს საგარემოებო ფორმას „როგორც-სოფელია“, ე.ი. „მთელი სოფელი“. აქვს პირის ფორმებიც: მაგ., ჳშჷქჷთგჳ ჳჵადგ°á „შენ სულ (სხვებთან ერთად) შემოდი, შემობრძანდი!“

„თვით, თავად“ განსაზღვრებითი ნაცვალსახელის ფუნქციით, როგორც ზემოთ აღინიშნა, გამოდის პირის ნაცვალსახელები. ამავე დროს ამ ფუნქციით აბაზურში ძალზე გავრცელებულია პირის ნაცვალსახელთა განმეორება: სარá-სარá „მე თვით“, ბარá-ბარá „შენ თვით (ქ.)“, ლარá-ლარá „ის (ქ.) თვით“, დარá-დარá „ისინი თვით“ (შ°არá—შ°არá შ°áფხ́ა! „წაიკითხეთ თვითონ!“) და სხვ.

გამოიყენება ამასთანავე ჴა „თავი“ სიტყვისაგან ნაწარმოები ჴათá-(ლა) ფუძე, კუთვნილებითი პრეფიქსებით გაფორმებული: სჴათა́ლა̀ („მე თვით“), ბჴათá́ლა̀(„შენ(ქ.) თვით“) და მისთ.

განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი. ამ ფუნქციით გამოიყენება ერთი რიცხვითი სახელი, გარჩეული ადამიანთა და ნივთთა კლასების მიხედვით: ზაკ́ჷ̀ (აკ́ჷ̀) „რამე“: ზაკჷ́

ბბგატ „რაღაცას ხედავ“, კარა „რამე“: კარა უჰ°ამა? „რამე თქვი?“, ზაჯ°რ̃გ̃ (აჯ°რ̃გ̃) „ვინმე“, „ვიღაც“: ზაჯ° დმაგტ „ვიღაც მოვიდა“. მსაზღვრელად გამოყენებული ზაჯ°გ̃კ, რომელსაც „მარტო“-ს გაგება აქვს, კლასების განურჩევლად ერთვის ყველა სახელს; ზჯაკგ̃ „რამე“, „რაღაც“, „ვინმე“, „ვიღაც“ და სხვ. (განუსაზღვრელი ნაცვალსახელის გადმოსაცემად გამოიყენება ზმნის ინფინიტური ფორმებიც).

ეს განუსაზღვრელი ნაცვალსახელები გაორკეცებული სახითაც გვხვდება: ზაკ-მაკგ̃ „რამე-რუმე“, ზაჯ°-მაჯ°გ̃ „ვინმეები“...

ა- პრეფიქსდართული ზჯაკგ̃ (აზჯაკ) ნიშნავს: „ერთნი“, „ზოგი“. იგივე ფუძე გვხვდება სამსავე პირში მრავლობითი რიცხვის კუთვნილებით პრეფიქსთა დართვით და გამოხატავს „მრავლისაგან ზოგს“: ჰგ̃ზჯაკ „ზოგი ჩვენგანი“, შ°გ̃ზჯაკ „ზოგი თქვენგანი“, რგ̃ზჯაკ „ზოგი მათგანი“.

კ ი თ ხ ვ ი თ ი ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ ე ბ ი. ცალკე, დამოუკიდებლად კითხვითი ნაცვალსახელები აბაზურს არა აქვს. ნაცვალსახელოვანი კითხვითი ფორმები აქვს ზმნას, რომელშიაც განირჩევა ადამიანისა და ნივთის კლასი. შეკითხვისას თითქოს ცალკე კითხვით სიტყვად არსებული დზაჭ°გ̃და, დაზგ̃უდა, დგ̃ზდა და სხვა პირის წარმოებები (ადამიანთა კლასის მიმართ) და ჲზაჭ°გ̃და, აჭ°გ̃და (ნივთთა კლასის მიმართ) თავად წარმოადგენენ ზმნის ფორმებს.

მ ი მ ა რ თ ე ბ ი თ ი ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ ი არა აქვს დამოუკიდებლად აბაზურს. ესეც გამოხატულია ზმნის სათანადო წარმოებაში (იხ. აქვე, გვ. 66).

უ ა რ ყ ო ფ ი თ ი ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ ი დამოუკიდებლად არა აქვს აბაზურს. იგი ამ მიზნით იყენებს განუსაზღვრელ ნაცვალსახელებს. მათ ჩვეულებრივ ურთავს -გ̃გჲ (ქართ. „-ც“) ნაწილაკს (ზაჯ°-გ̃გ̃ჲ) და უხამებს უარყოფითი წარმოების ზმნას: ზაჯ°გ̃გ̃ჲ დგგ̃ზგშბატ „არავინ მინახავს“, ზედმიწევნით: „ვინმეც არ ვნახე“ და მისთ. ზოგჯერ შეკითხვის პასუხად შეიძლება მარტო ზ ა ჯ°გ̃გ̃ ჲ, ზაკგ̃გ̃ჲ უპასუხონ, მაგრამ უარყოფითი ზმნა მუდამ ივარაუდება პასუხში.

უ კ უ ქ ც ე ვ ი თ ი ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ ი ჩა- მორფემით მხოლოდ ზმნასთან დაკავშირებით გამოდის (იხ. აქვე, გვ. 87). უკუქცევით-კუთვნილებითი „თავისი“ გამოიხატება „ჰათაჭ°გ̃“-თი (იხ ქვემოთ).

ს ა ე რ თ ი ე რ თ ო ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ ი დამოუკიდებლად არ არსებობს. პირთა საერთიერთო კავშირი ზმნაში გამოიხატება სათანადო აფიქსებით (იხ. ქვემოთ).

ზოგადი დახასიათება

აბაზური ზმნური კომპლექსი ფრიად რთულია (რითაც ერთგვარად კომპენსირებულია სახელის კატეგორიათა შედარებითი შეზღუდულობა). ზმნური ძირები მეტწილად ერთი მარცვლით ან ცალკეული თანხმოვნით არის წარმოდგენილი. ძირს წინ და ბოლოს ერთვის სხვადასხვა ფორმის მცვლელი და დერივაციული მორფემები.

გასარჩევია ზმნური კომპლექსის ორი სახეობა: 1. ფინიტური, რაც ზმნის ჩახშულ კონსტრუქციაზე მიუთითებს და 2. ინფინიტური, რაც ზმნის ჩაუხშავ კონსტრუქციას გამოხატავს.

შესაბამისად ნაწილობრივ განსხვავებულიც არის პრეფიქსად და სუფიქსად დართული მორფემები.

ფინიტურ ზმნურ კომპლექსს პრეფიქსად შეიძლება ჰქონდეს: თავიდან პირველ ადგილზე D-ს რიგის პირ-კლასის ექსპონენტები, მომდევნოდ კი შემდეგი თანამიმდევრობით: დადასტურების ნაწილაკი (ორიც კი, ოღონდ განსხვავებული დანიშნულებისა), მიმართულების პრევერბები, ირიბი ობიექტის L^{o} რიგის პირ-კლასის ექსპონენტები, ლოკალური პრევერბი ან ირიბი ობიექტის პრეფიქსი თავისი სამიმართებო და სხვადასხვა სიტყვაწარმოებითი (ქცევის, თანაობის, საურთიერთო მოქმედების, პოტენციალისის, უნებურობის...) მორფემებით, სუბიექტის L^{s} რიგის პირ-კლასის ნიშანი, კაუზატივის მაწარმოებელი, უარყოფის გამომხატველი ნაწილაკი.

ძირს მომდევნოდ შეიძლება ჰქონდეს ორიენტაციის სუფიქსი, სხვადასხვა მოდალობისა (ინტენსივობა, კვლავობა...), კილოსა და დროისა, უარყოფისა და ფინიტობის სუფიქსები.

ინფინიტურ ზმნურ კომპლექსს ყველა მითითებული პრეფიქსული ელემენტი შეიძლება ჰქონდეს (ოღონდ მხოლოდ ერთი დადასტურებითი ნაწილაკი) და ამავე დროს დამატებით ერთვოდეს უშუალოდ D-ს რიგის აფიქსთა მომდევნოდ სხვადასხვა საგარემოებო (მიმართებითი და რთული კითხვითი) ელემენტები.

სუფიქსად ინფინიტურ ზმნას აღარ აქვს უარყოფისა და ფინიტობის გამომხატველი მორფემები (უარყოფის სუფიქსაცია სტატიკური ზმნის დამახასიათებელია ინფინიტურ ფორმაში). შეიძლება ბოლოს დაერთოს კითხვითი აფიქსი.

ერთ ზმნურ კომპლექსში, ცხადია, ბუნებრივი არაა წარმოდგენილი იყოს ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი კომპონენტი ერთდროულად.

სუპლეტიზმის თავისებური სახეობაა ძირეულ ელემენტთა გაორკეცება მხოლოობით-მრავლობითის (ან მრავალგზისი და ინტენსიური მოქმედების) დაპირისპირებისას:

შათტარა́ „მასიდან გადმოღვრა": აშაჸ°ა́ძა შათტა́ტ „ცომი გადმოიღვარა"

შათტტარა́: ახკჷ შათტტა́ტ „არაჟანი (მკვრივი სითხე) გადმოიღვარა ბლომად"

ჩ°არა „წოვა": აჰ°ჷს აჲან ა-ჩ°გჲტ „ხბო დედას წოვს"

ა́წ-ჩ°ჩ°-შარა: აჰ°ჷს აჲა́ნ წ-ნა-ჩ°ჩ°შა́ჲტ „ხბო დედას ძლიერ წოვს"

ფჸრა „გაპრა": აგ°ჷშ°გ́ჷჲ აწლა ფნა́ჸგჲტ „წალდიც პრის ხეს"

ფჸჸრა: აჩ°ა́ ფჷრჸჸჷ́ტ „ტყავი დაპრეს მრავალ ნაწილად" და სხვ. მრ.(ლომთ. 1940; ლომთ. 1976, 204-205).

ერთეულ ფუძეებში იცვლება ძირეული ელემენტები სუბიექტების თუ ობიექტის თავისებურებასთან (სიმსუბუქე, სიმძიმე, სიმრავლე) დაკავშირებით:

კა́ჟრა: ა́წლა კა́ჲეტ „ხე წააქცია"

კაჰარა́: ასაბჷჲ დკა́ჰატ „ბავშვი დავარდა, წაიქცა"

კაშ°(ა)რა: ა́წლა აბლ́ჷ შაკაშ°ა́ტ „ხის ფოთოლი ჩამოვარდა"

კაფსარა: აშ°ჸაბჷლ́ქ°ა კარფსატ „ქაღალდის ფურცლები გადაყარეს" და სხვ.

აბაზურში განირჩევა გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნები. ყველა ერთპირიანი ზმნა გარდაუვალია. პოლიპერსონალური ზმნა შეიძლება გარდაუვალიც იყოს და გარდამავალიც. ვინაიდან აბაზურს არა აქვს ძირითად ბრუნვათა სისტემა, ზმნის გარდამავლობა-გარდაუვალობა განისაზღვრება პირ-კლასის პრეფიქსთა რიგებით და მათი ზმნის ფორმაში ადგილმდებარეობით. გარდამავალია ზმნა, თუ მას აქვს უახლოესი (პირდაპირი) ობიექტი. ერთი და იგივე ზმნური ფუძე შეიძლება გარდამავალიც იყოს და გარდაუვალიც იმისდა მიხედვით, აქვს თუ არა უახლოესი ობიექტი. გარდამავლობა-გარდაუვალობის თვალსაზრისით ასეთი ცვალებადი (ლაბილური) კონსტრუქციის ზმნები სხვაობას ავლენენ როგორც უღვლილების მთელი სისტემის, ისე ზმნის ფუძის შედგენილობასთან დამოკიდებულების მიხედვით, მაგ., შდრ. გარდაუვალდინამიკური: ს-ფჸგჲტ „ვაპობ (საერთოდ)", დშ°გჲტ „იწყევლება

(საერთოდ)“... და გარდამავალი: ჲ-ფჷ-ს-ყჷ́ჲტ „ვაპობ მას (მაგ., შეშას)“, დჷ-ლ-შ°ჷ́ჲტ „წყევლის მას“ და მისთ.

გარდაუვალი ზმნა სტატიკურიც არის და დინამიკურიც. ყველა გარდაუვალი ზმნის (მეშველი სტატიკური აკ° ზმნის გარდა) ფორმაში პირველ ადგილას არის D-ს რიგის სუბიექტის ნიშანი (ს-ცჷჲტ „მივდივარ“). ორპირიანად გარდაუვალი ზმნა იქცევა ქცევის ან რომელიმე სხვა სამიმართებო (ირიბი მიმართების) პრეფიქსის დართვის შედეგად. ამ შემთხვევაში მეორე ადგილზე დაისმის L°-ს რიგის ირიბი ობიექტის პირ-კლასის პრეფიქსი, რომელსაც თან ახლავს სამიმართებო პრეფიქსული მორფემა (ს-ლჷ-ზ-ცჷჲტ „მე-[მასთან (ქ.)], მის(ქ.)თვის, [მისად]-მივდივარ“).

გარდაუვალი ზმნა შეიძლება სამპირიანიც იყოს. შესაბამისად მას დაემატება L°-ს რიგის მეორე ირიბი ობიექტის პირ-კლასის ნიშნები და სათანადო, მეორე ირიბი მიმართების პრეფიქსული მორფემა (ს-ჟჷ-ზ-ლჷ́-ც-ც-ჷჲტ „მე შენთვის — მასთან (ქ.) — ერთად -მივდივარ“).

გარდამავალი ზმნა დინამიკურია. იგი უთუოდ პოლიპერსონალურია.

გარდამავალი ზმნის ფორმაში პირველ ადგილას დგას უახლოესი (პირდაპირი) ობიექტის D-ს რიგის პირ-კლასის ექსპონენტები. როცა ზმნა ორპირიანია, მას მოსდევს მეორე ადგილზე, ზმნის ძირეული ნაწილის წინ L^s-ს რიგის პირ-კლასის ნიშანი (ჲჷ-ს-ჰ°ა́ტ „ის(ნ.)-მე-ვთქვი“). თუ გარდამავალი ზმნა სამპირიანია, პირველ ადგილას აქაც დაისმის D-ს რიგის უახლოესი ობიექტის ნიშანი, მომდევნო მეორე ადგილას ირიბი ობიექტის L°-ს ნიშანი სათანადო ირიბი მიმართების მორფემითურთ, ხოლო მესამე ადგილას, ზმნის ძირის წინ, L^s-ს სუბიექტის ნიშნები:

D L° L^s

ჲ-ჟ-ა́-ს -ჰ°ატ — „ის(ნ.)-შენ(მ.)-მე-გითხარ“.

ოთხპირიან გარდამავალ ზმნაში პირველ ადგილას დაისმის D-ს რიგის უახლოესი ობიექტის ნიშანი, მეორე ადგილას L^{o1}-ს რიგის ირიბი ობიექტის ნიშანი სათანადო სამიმართებო მორფემებითურთ, მესამე ადგილას L^{o2}-ს ირიბი ობიექტის ნიშანი შესაბამისი სამიმართებო მორფემებითურთ და მეოთხე ადგილას, ზმნის ძირის წინ, L^s-ს რიგის სუბიექტის ნიშანი:

D L^{o1} L^{o2} L^s

ჲ-ჟ(ჷ) -ზ-ლ -ა́-ს -ჰ°ა́ატ „ის-შენთვის(მ.)-მას(ქ.)-ვუთხარი“.

პირთა განლაგების აღნიშნული სისტემის გვერდით გარდაუვალ და გარდამავალ ზმნათა დაპირისპირება ხდება შემდეგ თავისებურებათა მიხედვით:

1. დადებითი ბრძანებითის ფორმაში სუბიექტის პირის აღნიშვნა-აღუნიშვნელობით.

თუ ზმნა გარდაუვალია, ბრძანებითი კილოს დადებით ვარიანტში ზმნის ფუძეს თან ახლავს II პ. სუბიექტის ნიშანი (D-ს რიგი) — უ-ცა! „წადი შენ (მ.)!“, ხოლო თუ ზმნა გარდამავალია, სუბიექტის ნიშანი (L^s რიგი) ჩამოშორდება II პ. მხ.რიცხვში: ჲ-ჰ°ა! „ის-თქვი [შენ]!“, შდრ. დაპირისპირება ლაბილური კონსტრუქციის შ°გჲრა „წყევლა“ ზმნურ ფუძეში: გარდაუვალი უ-შ°გჲ! „იწყევლე (საერთოდ), წყევლას მოჰყევი შენ (მ.)!“ და გარდამავალი დ-შ°გჲ! „დაწყევლე იგი [შენ]!“.

2. ძირის მჟღერ თანხმოვანთან სუბიექტური პირის ნიშნის უშუალო შეხვედრისას პირის ნიშნის გამჟღერება-გაუმჟღერებ-ლობით.

თუ ზმნის ძირი იწყება მჟღერი თანხმოვნით, აქვე იგულისხმება სონანტებიც (ლომთ. 1975), მასთან (გარდამავალ ზმნაში) სუბიექტის პირის ნიშნის (L^s-ს რიგი) უშუალოდ შეხვედრისას I პ.მხ.რ. და მრ. რიცხვის ნიშნები **ს-, ჰ-** და II პ.მრ.რიცხვის ნიშანი **შ°-** გამჟღერდება და მოგვცემს შესაბამისად: **ზ-, [ა]ჱ-, ჟ°-,** მჟღერ ვარიანტებს[2], ხოლო გარდაუვალ ზმნებში სუბიექტის (D-ს რიგი) ნიშნები არ მჟღერდება. შდრ. მაგ., გარდაუვ. — **ს**-გჲლგჲტ „ვდგები“, **ჰ**-გჲლგჲტ „ჩვენ ვდგებით“, **შ°**-გჲლგჲტ „თქვენ დგებით“, გარდამავალი ჲ-**ზ**-გჲჲტ „მიმაქვს ის (ნ.)“, ჲ-**ჱ**-გჲჲტ „ის (ნ.) მიგვაქვს ჩვენ“, ჲ-**ჟ°**-გჲჲტ „ის (ნ.) მიგაქვთ თქვენ“.

შდრ. ლაბილური კონსტრუქციის ბჲლრა „წვა“ ზმნა

გარდაუვალი **ს**-ბლგჲტ „ვიწვი“ და

გარდამავალი ჲჲგ-**ზ**-ბლგჲტ (<*ჲჲგ-**ს**-ბლგჲტ) „მას (ნ.) ვწვავ“.

გამონაკლისს ამ მხრივ ქმნის აბაზურში ერთადერთი გარდამავალი ზმნა — კ°აბარა „ბანა“, ჩჲგ-კ°აბარა „ბანაობა“. აქ მკვეთრი **კ°**-თი დაწყებული **კ°აბა** ფუძის წინაც ხდება პირის ნიშანთა გამჟღერება: დგ-**ზ**-კ°აბაჲტ „ის (ად.)-დავბანე“, ჩჲგ-**ჱ**-კ°აბაჲტ „ვიბანავეთ“.

3. რთული შედგენილობის ზმნურ ფუძეში სუბიექტის ნიშნის პოზიციით.

თუ ზმნის ფუძე რთული შედგენილობის არის, გარდამავალ ზმნაში სუბიექტის ნიშანი (L^s) ჩაერთვის ფუძეში პრევერბის შემ-

დეგ, ძირის წინ, ხოლო თუ ზმნა გარდაუვალია, სუბიექტის ნიშანი დაისმის მთლიანი (პრევერბიანი) ფუძის წინ (ლომთ. 1942). მაგ., ლაბილური კონსტრუქციის ფ ყ რ ა („ჭრა, პობა") ზმნა: გარდაუვალი **ს**-ფყგჲტ „ვჭრი, ვაპობ (საერთოდ)", გარდამავალი **ჲგ-ფ-ს**-ყგჲტ „ვჭრი, ვაპობ მას".

გარდაუვალ-გარდამავალი ვარიანტების მქონე საქმიანობის გამომხატველი (ლაბილური კონსტრუქციის) მრავალრიცხოვანი ზმნების გარდა, გარდაუვალი დინამიკური ზმნები შეიძლება იქცნენ გარდამავლად კაუზატივის წარმოებით.

გარდამავალი ზმნაც შეიძლება იქცეს გარდაუვლად. ეს ხდება რიგი ზმნური კატეგორიის წარმოებისას, როგორიცაა, მაგალითად, პოტენციალისი (იხ. ქვემოთ), უნებურობა (იხ. ქვემოთ), საურთიერთო მოქმედების კატეგორია (იხ. ქვემოთ).

ს ტ ა ტ ი კ უ რ ი და დ ი ნ ა მ ი კ უ რ ი ზ მ ნ ე ბ ი

აბაზურში ზმნები იყოფა სტატიკურ (მდგომარეობის) და დინამიკურ (მოქმედების) ზმნებად. ისინი ერთმანეთს უპირისპირდებიან რიგი ფორმაცვალებისა და სიტყვაწარმოებითი კატეგორიებით.

სტატიკურ ზმნათა საწარმოებლად ჩვეულებრივ გამოყენებულია სახელი და სახელთაგან მომდინარე ლოკალური შინაარსის მქონე ფუძეები (ლომთ. 1954[b]). ყოველი მათგანისაგან მარტივი (გაურთულებელი) სახით წარმოიქმნება სტატიკური ზმნა: დ-ჯაწა-პ „ის (ად.) მამაკაცია", ჲ-ბზჲჲ-პ „ის (ნ.) კარგია", დგ-ლ-ფჳ-პ „ის (ად.) მისი (ქ.) შვილია" დ-თა-პ „ის (ად.) შიგ არის" და სხვ.

სტატიკური ზმნები გარდაუვალია.

პირველადი სტატიკური ზმნების რიცხვი ძალზე მცირეა. ესაა არსებითად „ყოფნა"-„ქონების" სემანტიკის გამომხატველი ზმნები (თუმცა ისტორიულად მათი ძირებიც სახელური წარმომავლობისაა).

სტატიკურ და დინამიკურ ზმნათა დაპირისპირების მიხედვით გასარჩევია:

1. ზმნები, რომელებიც მუდამ სტატიკურია და მუდამ დინამიკური, ე.ი. მარტივი ფუძით მათ ან მხოლოდ სტატიკური სახეობა აქვთ, ან მხოლოდ დინამიკური. ასეთებია, მაგალითად, სტატიკური „ყოფნის" გამომხატველი ზმნა დაჲაპ „ის (ად.) არის, იმყოფება", ხოლო დინამიკური „სვლის" გამომხატველი ზმნა დ-ცა-ტ „ის (ად.) წავიდა".

2. არის ზმნები, რომელთაც ერთი და იმავე ფუძით შეუძლიათ გამოხატონ როგორც სტატიკური მდგომარეობა, ისე დინამიკურობა. ამ რიგის ზმნებს განეკუთვნება „დგომა“, „ჯდომა“, „ძილი“ და მისთანანი. მაგალითად, გგლა „დგომა“ ზმნის ძირისაგან ვიღებთ როგორც სტატიკ. დ-გგლა-პ სახეობას („ის დგას“), ისე დინამიკურ დ-გგლ-გატ სახეობას („ის დგება“).

ცალკეულ შემთხვევაში სახელის მარტივ ფუძესაც შესწევს უნარი აწარმოოს როგორც სტატიკური, ისე დინამიკური ზმნა, მაგრამ ასეთ შემთხვევაში შინაარსითაც გამოდიან ისინი განსხვავებულნი: მაგ., ღჩ („ქურდი“) სახელის ფუძისაგან სტატიკური იქნება დ-ღჩ-პ „ის (ად.) ქურდია“ (მას, ასე ვთქვათ, შედგენილი შემასმენლის გაგება აქვს), ხოლო დინამიკური — დ-ღჩ-გატ „ქურდობს“ (და ასევე სხვა დროთა ფორმები).

ყველა გარდამავალი ზმნა დინამიკურია. ასევე დინამიკურია მოქმედების გამომხატველი ყველა გარდაუვალი ზმნა. დინამიკური ზმნები (როგორც გარდაუვალი, ისე გარდამავალი) ჩვეულებრივ შეიძლება ვაწარმოოთ სახელთა ფუძეებისაგან და ე.წ. პირველადი სტატიკური ზმნებიდანაც სხვადასხვა სიტყვაწარმოებითი საშუალებებით.

„გარდაქცევის“ **-ხა** მორფემით სახელთა ფუძეებისაგან იწარმოება გარდაუვალი დინამიკური ზმნა — ბზგა „კარგი“, სტატ. დგ-ბზგა-პ „ის კარგია“, დინამიკური — დგ-ბზგა-ხგ-ატ „ის-კარგდება, კარგი ხდება, კარგა-ხდება“.

ასევე სტატიკური ჲაკ°პ „არის“ ზმნიდან იმავე **-ხა**-ს მეშვეობით მიიღება დინამიკური ზმნა ჲაკ°-**ხა**-ტ „ის-იქცა-(მად გახდა)“.

ამ რიგის ზმნათაგან (ე.ი. სტატიკურ და ნასახელარ ზმნათაგან) შეიძლება ნაწარმოები იქნეს დინამიკური გარდამავალი (ნასახელარი) ზმნებიც

ამ დანიშნულებით აქა-იქ გამოიყენება **-ჰ°გ** „განკუთვნილების“ ელემენტი, რომლის წინაც, როგორც რთულფუძიან ზმნაში, დაისმის გარდამავალი ზმნის სუბიექტის ნიშანი: ჲაკ°გ-**ს-ჰ°გ**-ატ „(მად) ვხდი“: სარა აუგა ჲაკ°გ-**ს-ჰ°გ**-უაშგნ, აუასა სმ°აშატ „მე (მინდოდა) ის-იმად-ჩამეთვალა, მაგრამ შევცდი“.

თითო-ოროლა სხვა შემთხვევაშიაც გვხვდება ეს **-ჰ°გ**, მაგ., აუჰ°მ°გს დ-არგ°ანგ-**ს-ჰ°გ**-ატ „ადამიანს ვიახლოვებ“ (შდრ. არგ°ა-ნგ „ახლოს“), აცაფშგ „სწორი“: ჲაცაფშგ-**ს-ჰ°გ**-ატ „ვასწორებ“ და სხვ. მაგრამ ნასახელარ ზმნათა (განსაკუთრებით ზედსართავებისაგან) გარდამავლად ქცევისათვის ფართო გამოყენება აქვს

კაუზატიურ წარმოებას: ყაფშგ („წითელი“) — დ-ს-რგ-ყაფშგ-ატ „ვაწითლებ“, ქ°აჲუ°ა („შავი“) — დ-ს-რგ-ქ°აჲუ°გ-ატ „ვაშავებ“, ჩ°გ´ა („ავი, ცუდი“) — ჩგ-უ-გმ-რგ-ჩ°გ´ა-ნ! „ნუ ავობ!“ („თავს - ნუ იავებ“!), წშა „მარილიანი“ — დგ-ს-რგ-წშა-ატ „ვამარილებ“ („ვამწნილებ“), ხ°გც „პატარა“, „მცირე“ — დ-სგ-რ-ხ°გცგ-ატ „ვამცირებ“, „ვაპატარავებ“ და სხვ. გვხვდება პარალელური წარმოება: დ-არგ°ან-ხ-ჳ°გ-ატ // დ-ს-რ-არგ°ანგ-ატ „ვაახლოებ“, დ-ჳარა-ს-ჳ°გ-ატ // დ-ს-რგ-ჳარგ-ატ „ვაშორებ“, მაგრამ ასეთი პარალელური წარმოება იმ ფუძეებში დასტურდება, რომლებიც ზმნისართის გაგებას ჰგუობენ და თვით ფორმებიც განსხვავებული ნიუანსის მქონედ უნდა ჩაითვალოს: **-ჳ°გ** უდგება ხსენებულ ფუძეთა ზ მ ნ ი ს ა რ თ ა დ გაგებულ შინაარსს, კაუზატიური წარმოება კი — იმავე ფუძის ზ ე დ ს ა რ თ ა ვ ა დ გაგებულ შინაარსს.

გვხვდება აგრეთვე აღწერითი წარმოება: სახელის ვითარებითი ფორმა და „კეთება“ ზმნის პირიანი ფორმები: დგუ („დიდი“) — დგ̌უთა დგსჩფგ̌ატ „დიდად ვაქცევ (გავაკეთებ)“, ყაფშგ („წითელი“) — ყაფშგ̌თა დგსჩფგ̌ატ „წითლად ვაქცევ („ვაკეთებ“)“, არგ°ანთა დგსჩფგ̌ატ „ახლოდ ვაქცევ („ვაკეთებ“)“ და სხვ.

სტატიკურ ზმნებს მარტივი ფუძით შეუძლიათ აწარმოონ მხოლოდ ფინიტური აწმყო და ნამყო განუსაზღვრელი: დაცაპ „არის“, „იმყოფება“, დაცან „იყო“, „იმყოფებოდა“, ხოლო ინფინიტურ წარმოებაში მათ გარდა აწმყო დაცუ „რომელიც არის“, ნამყო განუსაზღვრელი — დაცაზ „რომელიც იყო“, ნამყო უკვეობითი — დაცახ´რუ „რომელიც უკვე „ყოფილია“, „ყოფილი არის“, და ნამყო უკვეობითი წინარე წარსული — დაცახ´აზ „რომელიც უკვე ყოფილი იყო“.

სტატიკურ ზმნათაგან სხვა ფორმების (მასდარის, დრო-კილოების) საწარმოებლად ხდება ერთგვარი გადინამიკურება ფუძისა. მარტივ ფუძეს ერთვის რთული **-ზ(ა)ლა** (ზოგჯერ კი მხოლოდ **-ზა**) სუფიქსი. ასე აწარმოებენ, მაგალითად, ისინი მასდარს: აცაზარა // აცაზლარა „ყოფნა (ადგილას)“, ამაზარა // ამაზლარა „ქონა“, „ყოლა“[3]. ასევეა ნაწარმოები მათი დრო-კილოთა ფორმები.

სახელური წარმომავლობის მრავალრიცხოვანი ლოკალური შინაარსის სტატიკური ზმნების ფუძეები დინამიკურად გადაქცევისას ირთავენ დინამიკურ ძირ-სუფიქსებს (**-ლა, -წ, -წა, -ხ**), ან ცალკეულ არადამოკიდებულ ძირებს (ლომთ. 1952).

მაგ., სტატიკ. დ -შტა-პ „წევს“ („ძირს არის“) — დინამიკური დგ-შტა-ლგ-ატ „წევება“, დგ-შტგ̌-წგ-ატ „(დაწოლილი) დგება“, დგ-

შტა-ს-წგ-ძტ „ვაწვენ“, დგ-შტა-ზ-ეგძტ „ვაწვენ, ვაიძულებ დაწვეს“ დგ-შტგ-ს-ხგ-ძტ „(დაწოლილს) ვაყენებ“ და მისთ.

სტატიკური ზმნები ვერ ჰგუობენ მიმართულების პრევერბებს.

თავის მხრივ დინამიკურ ზმნათა ფუძეებისაგან (ზემოთ მოყვანილ ფაქტთა გარდა) შეიძლება ზოგ შემთხვევაში მივიღოთ სტატიკური ფორმები. მაგალითად, გარდამავალი შ-რა („მოკვლა“) ზმნისაგან შეიძლება მივიღოთ მიმღეობური შინაარსის სტატიკური დ-შგ-პ „ის (ად.) მოკლულია“, გარა („წაღება“, „გატანა“) ზმნისაგან ბუნებრივია ფორმა ძ გ ა პ „გაყვანილია“ (მაგ., ხაზი), მაგრამ ჩფარა „კეთება“ ზმნისაგან ბუნებრივი აღარაა *ძგ-ჩფა-პ („*გაკეთებულია“). სტატიკური ფორმის წარმოება ამ რიგის შემთხვევებში მაშინ არის ბუნებრივი, თუ ფუძეს დაერთვება სხვადასხვა ნიუანსის მქონე ნაწილაკები. ასე, მაგალითად, ბუნებრივია ჟაჩ°ა („ძნელი“) ნაწილაკის დართვით ძ-ჩფა-ჟაჩ°ა-პ „ის-ძნელი-გასაკეთებელია“, ძ-ბა-ჟაჩ°ა-პ „ის-ძნელი-დასანახავია“ და სხვა, თუმცა ამ შემთხვევაში ისინი დანიშნულების მიმღეობის ფუნქციით წარმოგვიდგებიან.

დინამიკურ გარდამავალ ზმნათაგან ასე მიღებული სტატიკურ-მიმღეობური ფორმები შემდეგ უკვე ისევ შეიძლება სხვა ნასახელარი ზმნების მსგავსად ვაქციოთ დინამიკურად. მაგალითად, იმავე მადინამიკურებელი **-ხა** ელემენტის (იხ. ზემოთ) დართვით იწარმოება დგ-**შ-ხა**-ტ „მოიკლა“, („მოკლულ იქნა“, უფრო ზუსტად: „მოკლულდა“).

გ ვ ა რ ე ბ ი. ვნებითი და მოქმედებითი გვარები აბაზურში არ არის დაპირისპირებული. სხვა ენათა შესაბამისი შემთხვევისათვის ვნებითის ნაცვლად ჩვეულებრივ გამოყენებულია ან დინამიკური გარდამავალი ზმნისავე III პირის მრავლობითის ფორმა ძგ-რ-ჩფგ-ძტ „აკეთებენ“, ან ენა მიმართავს გარკვეულ შემთხვევებში მონაცვლე ზმნის ფუძეებს (იხ. ზემოთ), ან ენა მას გვერდს უვლის ზმნათა მთელ რიგ შემთხვევებში ზმნის ლაბილური სახეობების გამოყენებით.

ზოგ შემთხვევაში კიდევ სხვა ენათა ვნებითის გადმოსაცემად გვხვდება ნადინამიკურალი სტატიკური ზმნა ისევ გადინამიკურებული ზემოთ განხილული **-ხა** მორფემით, დგ-შ-ხგ-ძტ ტიპისა. მსგავსი წარმოებები წიგნის ენაში, განსაკუთრებით თარგმნისას თანდათან იკიდებს ფეხს (ლომთ.1956).

ასპექტი. აბაზური ზმნის დრო-კილოთა ფორმები შეიცავს ასპექტისა და მოქმედების ამა თუ იმ სახეობის გამომხატველ მრავალრიცხოვან ელემენტებს. ზოგი მათგანის (როგორიცაა, მაგ.,

მყოფადისეული **-შა'ა'**, უკვეობითის **-ხ''ა/-ხ**, „გადინამიკურებულ“ ნასტატიკურალ ზმნებში **-ზა**...) გამოყოფა დრო-კილოთა წარმოების სისტემისაგან სიძნელეს აწყდება.

ასპექტის თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს ხოლმეობითობის მაწარმოებელი **-ლა** სუფიქსური მორფემა (ჰკადუა, 1970, 273-274, 122). იგი დინამიკურ ზმნათა ფუძეებში გვაქვს და ეგუება აწმყოსა, ნამყო უსრულსა და მყოფადის დროებს: დცა-ლჰ-ჲტ „დადის ხოლმე“, დცა-ლ-უნ < დცა-ლგ-უგ-ნ < *დცა-ლა-უან „დადიოდა ხოლმე“, დცა-ლა́-პ „ივლის ხოლმე“, დცალუშატ (<*დცა-ლგ-უგშატ < *დცა-ლა-უა-შატ „ივლის ხოლმე (უთუოდ)“.

ასევე ხოლმეობითის ფუნქციით გამოიყენება ყაბარდოულიდან შეთვისებული სიტყვა-ნაწილაკი **ზაფგთ** (გენკო, 1955, 139; თაბულ. 1976, 207-208), რომელიც ფართოდ გამოიყენება ყველა ზმნასთან (ზოგჯერ **-ლა** სუფიქსთან ერთადაც) და ცალკეც იხმარება.

სტატიკური ზმნის მარტივი ფუძისაგან იწარმოება თხრობით კილოში მხოლოდ აწმყო, ნამყო განუსაზღვრელი (ზოგჯერ უკვეობითის დადებითი ფორმები) და ნატვრითი კილო (ჲსჰმანდა „ნეტავ მქონდეს“). მასდარისა და სხვა დრო-კილოთა ფორმების წარმოება მათ უხერხდებათ ფუძეზე **-ზა'ა'**, **-ლა** სუფიქსების დართვით (შდრ. ამაზარა, ჩვეულებრივ ამაზა-რა[3] „ქონა-ყოლა“, ჲჰმა-**ზ-ლ**-უშატ „ექნება, ეყოლება ხოლმე“).

ეს **-ზა**, რომელიც რთულ **-ზ-ლა** სუფიქსშიაც შედის, თავისი არსით განგრძობითობის ასპექტის ბუნებისაა და სტატიკური ზმნის გადინამიკურებისას კვლავ გახაზავს მდგომარეობის განგრძობითი ხასიათის შენარჩუნებას. შდრ., მაგალითად, სტატიკური დ-ჰ°ა-პ „ზის“ ზმნიდან ნაწარმოები დინამიკური მყოფადი დ-ჰ°ა-**ზ-ლ**-უშატ „იჯდომება“ და საპირისპირო დინამიკური დჰ°გ-ჲტ „ჯდება“ ზმნისაგან ნაწარმოები მყოფადი დჰ°-უშატ „დაჯდება“ (შდრ. იმავე დროს ხოლმეობითი დინამიკური ზმნიდან აუჰჲ არაცა **დჰ°ალუშატ** „ის აქ დაჯდება ხოლმე“).

სხვადასხვა მოდალობის ნაწილაკები ფართოდ გამოიყენება უღვლილებაში. იმავე განგრძობითი, შეუწყვეტელი მოქმედების (თუ გამოუცვლელი მდგომარეობის) გამოსახატავად, რომელსაც თარგმნისას „ისევ“, „კვლავაც“ შეეფერება, აბაზურში გამოდის **-რკ°ა** სუფიქსური ელემენტი (დ-ჰ°ა-**რკ°ა**-პ „ისევ ზის“...). იგი გვხვდება როგორც სტატიკურ, ისე დინამიკურ ზმნებში და დაისმის ჩვეულებრივ დროის სუფიქსების წინ. მიუთითებენ პარალელურად დინამიკურობის აწმყოს სუფიქსის შემდეგ **-რკ°ა**-ს დასმის

შესაძლებლობასაც: დფშჲმა-**რკ°გ-**ატ // დფშჲმა-უა-**რკ°გ-**ატ „ისევ ეძებენ“, „ისევ აგრძელებენ ძებნას“ (გენკო, 1955, 140; თაბულ. 1976, 207).

-რკ°ა ჩვეულებრივია სტატიკურ ზმნებში (აწმყოსა და ნამყო განუსაზღვრელში) და დინამიკურ ზმნათაგან აწმყოსა და ნამყო უსრულში, მაგ., ნხარა „მუშაობა“: დგნხა-**რკ°გ-**ატ „იგი განაგრძობს მუშაობას“, დგნხა-**რკ°-**უნ „იგი განაგრძობდა მუშაობას“.

განმეორებითი მოქმედების ან მდგომარეობის აღმნიშვნელად გვევლინება **-ხ** სუფიქს-ნაწილაკი. იგი დაისმის დროულ სუფიქსთა წინ და ჩვეულებრივია როგორც დინამიკურ, ისე სტატიკურ ზმნებში (მეტყველების სხვა ნაწილშიაც კი): ზან უანგჷრა, მ°ან უგჷმს-**ხგ-**ნ! „ერთხელ რომ დაარტყამ, მეორედ კვლავ ნუღარ დაარტყამ!“... გჷლა დახგჷლშგნ, დგბზგჷ-ხა-**ხ-**ტ „თვალზე რომ წაუსვა, კვლავ კარგად გახდა“.

იგი სისტემებრ ერთვის **-ათა** („კვლავ“) პრეფიქსულ-ნაწილაკიანი ზმნის ფორმას: დ-**ათა́-**დგს-ხ-ტ „კვლავ ესროლა მას“.

აბაზურში მას ძალზე ფართო გამოყენება აქვს ქართული **-ღა** ნაწილაკის ფუნქციით, განსაკუთრებით ზმნის უარყოფით ფორმებში.

ამავე დროს იგი აბაზურში დინამიკურ ზმნებში აღჭურვილია **„უკუ“** („უკან“) ზმნისართის გაგებით: სგბზმაჷ-**ხ-**პ „კვლავ, ისევ მოგივალ“, „უკუ მოვალ“, „მოგიბრუნდები“ და მისთ. (ლომთ. 1944, 187-189; ავიძბა, 1968).

-ჭ°ა მრავლობითობის სუფიქსი ზმნაშიაც შეიძლება გამოიყენებოდეს, ოღონდ ერთგვარი, განუსაზღვრელი შინაარსით: ცა-**ჭ°ა-**ტ „წავიდნენ (ვიღაცები)“, „წავიდ-წამოვიდნენ“.

ინტენსიური, ბოლომდე მიღწეული, უთუო, დადასტურებითი მოქმედების გადმომცემია **-ძა**: დცა-**ძა́-**ტ „ნამდვილად, მართლაც, (სრულიად) წავიდა“, ჷ°ა-**ძა-**ტ „მან მართლაც თქვა.“ იგი დამახასიათებელია ზმნის როგორც უარყოფითი, ისე დადებითი ფორმებისათვის. დაისმის ზმნის ფუძის შემდეგ დროკილოთა სუფიქსების წინ: არახ° ჷხჩა-**ძ-**უნ (<ჷ-ხჩა-**ძა́-**უა-ნ) „საქონელს ნამდვილად მწყემსავდა!“, გგ´ჷგ-მა-**ძა-**მზტ „ის მას სრულებით არ ჰქონდა“. ფართოდ გამოიყენება მეტყველების სხვადასხვა ნაწილებში (ლომთ. 1944, 189-190; გენკო, 1955, 139; ავიძბა, 1968[a], 24-27).

ზმნის კითხვით ფორმაში იგი „ვინძლოს“ გაგებით გვევლინება: ქ°გჯმა კარა ჳბაძá? „მგელი რამ ნახე?“ („ვინძლო მგელი ნახე, გენახოს!?“).

მეტისმეტ ჭარბ თვისებას ან მოქმედების სახეობას ზმნაში გადმოსცემს **-ჩ°ა** სუფიქს-ნაწილაკი (ამავე ფუნქციით იგი სახელის ფუძეებშიც გვხვდება). დაისმის ზმნის ძირის შემდეგ: ჲან ლგ°გ ჲას-**ჩ°ა**-ნ... „დედამისს ძალზე, მეტისმეტად ეწყინა რა“... (ლომთ. 1944, 188; გენკო, 1955, 130; ავიძბა 1968ª, 23-24).

ნაწილაკი **-ჵ°აცა** დაერთვის ზმნათა ფუძეებს (ასევე სახელებსაც) და „გადმოსცემს“ ნიუანსებს: „ოლონდ“, „მხოლოდ“, ლა“, „ერთიანად“, „ერთობ“:

ჲსგრბ-**ჵ°აცá**! „ოლონდ მიჩვენე!“ ალá ზაკგ́გ გ́ამჶტ, აჳáსა აფჷქ° შá-**ჵ°აცა**-პ „ძაღლს არაფერი უჭამია, მაგრამ მისი ტუჩი ერთობ სისხლიანია“ (ლომთ. 1944, 141; ავიძბა, 1968ª, 31-32).

დაახლოებით ამავე შინაარსით შეიძლება შეგვხვდეს ზმნას ბრძანებით, პირობით კილოებში დართული **ზაჯ°გკ** „მარტო“, „მხოლოდ“: დსგრბა**ზაჯ°ჷკ**! „ოლონდ (მხოლოდ) მიჩვენე!“ ჲსგზძგრჵ° **ზაჯ°ჷკგ**-რჵატ! „ოლონდ (მხოლოდ) მომისმინონ!“ (თაბულ. 1976, 214-215).

„სიძნელის“ გამომხატველი ნაწილაკია **-ჳაჩ°ა**: აჵ°ჭ°ჷს დანრჷცჭახარა ასჴან დგდჷრ-**ჳაჩ°ა**-ხგჲტ „ადამიანი რომ დაბერჩავდება, ძნელი საცნობი ხდება“, áჵაშაჵ° ჲჳჷს აწჷჴ°ა ბა-**ჳაჩ°ა**-პ „ზარმაცის საქმის ბოლო ძნელი დასანახავია“ (ლომთ. 1944, 191; გენკო 1955, 139-140; თაბულ. 1976, 207).

დამადასტურებელი, დამტკიცებითი შინაარსით გარკვეულ შემთხვევებში სათანადო დროის, ადგილის საგარემოებო ფორმებში თანხვდენის შინაარსით, ქართ. **-ვე** ნაწილაკის ფუნქციით, გამოდის **-ბგრგ** (ან გართულებული **-იბგრ'გ'ძაკ**). დაისმის ზმნის ფუძის დროის აფიქსის შემდეგ როგორც ფინიტურ, ისე ინფინიტურ წარმოებებში (ერთვის სახელებსაც): ჲგჩფა-**ბჷრგ**-ჳაშჵტ „სწორედ, უთუოდ გააკეთებს“, ჲგშჵ-შ°გშჳა-**ბჷრგ** „მას როგორც კი დაკლავთ [მაშინვე]“ (ლომთ. 1944, 190; ავიძბა 1976ª, 27; თაბულოვა, 1976, 211).

დადასტურებითი, დამტკიცებითი პრეფიქსული ნაწილაკი, რომლის შინაარსია „კიდეც“, არის -**(ა/გ)გ**́. იგი დაისმის ზმნის ფორმებში D-ს რიგის პრეფიქსების შემდეგ:

სგ-გ̆-ცა́ტ, დგ-გ̆გ-ზბატ „კიდეც წავედი, კიდეც ვნახე“ (ლომთ. 1944, 160-161; ავიძბა, 1968ª, 7).

შებრალების, თანაგრძნობის ნიუანსის გადმოსაცემად ზმნის ფორმებს დაერთვის სიტყვები **გ°ჵშა** („საბრალო“), **მჵფ°ა** („უბედური“, „საწყალი“):

ჲფ°ნეჲრფჷს-გ°ჵშგ-ჲტ „მათ ის სახლში მოაკვდინეს (საბრალო)“, ჯგ°ათჵ სნარჵლარგა-მფ°ა-ტ „მე-საბრალო მიმიყვანეს ჯგვათში“ (ლომთ. 1944, 189, 190).

ასევე სხვაც, თუმც ნაკლები სისტემატურობით, არა ერთი ფუძე შეიძლება დაერთოს ზმნას ამა თუ იმ ნიუანსის გამოსახატავად.

დროები

ზმნის დროთა ფორმები სხვადასხვა სახით წარმოგვიდგება აბაზურში იმისდა მიხედვით, თუ როგორი წარმოებაა — ე.წ. ფინიტური თუ ინფინიტური (იხ.გვ. 38). ზმნის დროულ წარმოებათა ასეთი სახეობები აბაზურში (და აფხაზურში) დაკავშირებულია დამოკიდებული წინადადების არარსებობასთან. რიგ სხვა ენათა მთავარი და დამოკიდებული წინადადებების საპირისპიროდ, აქ დამოკიდებული წინადადების (მისი კავშირების) სანაცვლოდ გამოდის ზმნის მიმღეობური, ჩაუხშავი კონსტრუქციის შესაფერისი ინფინიტური წარმოება დროისა, რომელსაც ჩვეულებრივ პრეფიქსად აქვს სხვადასხვა საგარემოებო ელემენტები (ამ დროს გარკვეული ცვლილებები ხდება დროულ სუფიქსაციაშიც). მთავარი წინადადების სანაცვლოდ კი გამოდის ჩახშული კონსტრუქციის შესაფერისი ფინიტური წარმოება ამა თუ იმ დროისა, რომელიც დროული სუფიქსაციის მქონე ფუძესთან ერთად წარმოდგენილია საგანგებო ფინიტობის მაწარმოებლებით. საგარემოებო ელემენტები ასეთი წარმოებისთვის შეუთავსებელია. ყოველი წინადადება დასრულებულად, ჩახშულად წარმოგვიდგება, როცა ზმნა ფინიტურ სახეს იღებს.

ზმნის ფინიტურ-ინფინიტურ წარმოებათა დაპირისპირება გატარებულია თხრობით კილოში (მის როგორც დადებით, ისე უარყოფით სახეობებში).

დროთა წარმოების მხრივ სხვაობაა სტატიკურ და დინამიკურ ზმნებში.

სტატიკური ზმნები ღარიბია დროებით (იხ. ზემოთ). დინამიკური ზმნები ამ მხრივ მეტ მრავალფეროვნებას გვიჩვენებს. გა-

მოიყოფა: აწმყო, ნამყო უსრული, ნამყო სრული (აორისტი), ნამყო უკვეობითი, ნამყო უკვეობითი წინარე წარსული, მყოფადი განუსაზღვრელი, მყოფადი განსაზღვრული.

როგორც ფინიტურ, ისე ინფინიტურ წარმოებებში გარჩეულია დადებითი და უარყოფითი ფორმები.

სტატიკური ზმნა

დადებითი სახეობა. ფინიტური წარმოება. აწმყოს დადებით ფინიტურ წარმოებაში ფუძეს ერთვის **-ა** სუფიქსი, კილოურად პარალელურია მყღერი **-ბ** ვარიანტიც (ლომთ. 1976, 150). აშხარული დიალექტის კილოები სტატიკურ ზმნათა აწმყოს გაფორმების მხრივ მნიშვნელოვან სხვაობებს ავლენენ (ლომთ. 1954, 109-120).

ნამყო განუსაზღვრელში დადებით ფინიტურ ფორმაში ერთვის **-ნ** სუფიქსი.

ფუძე **-მა** „ქონა, ყოლა“

აწმყო — დ-რ-გ-მა-**ა** „ის(ნ.) — მათ — აქვთ („ჰყავთ)“

ნ.განუსაზღვრ. — დ-რ-გ-მა-**ნ** „ის (ნ.)-მათ-ჰქონდათ (ჰყავდათ)“

დადებით ინფინიტურ წარმოებაში აღნიშნული სუფიქსები შეცვლილია. აწმყოში ინფინიტურ წარმოებაში მოგვევლინება **-უ** სუფიქსი (**-ა, -უ** სუფიქსთა შესახებ იხ. ლომთ.1974), ხოლო **ნ**-ს ნაცვლად **-ზ**:

აწმყო დ-რ-გ-მ-**უ** < დ-რ-გ-მგ-**უ** < დ-რ-გ-მა-**უ** „რაც მათ აქვთ“ // „რაც, ვინც მათ ჰყავთ“

ნამყო განუსაზღვრელი დ-რ-გ-მა-**ზ** „რაც // ვინც — მათ — ჰქონდათ // ჰყავდათ“.

უარყოფითი სახეობა. ყველა ზმნა, სტატიკური იქნება იგი თუ დინამიკური, უარყოფით ფორმაში საკუთრივ უარყოფითობის **-მ-** მორფემის გარდა დაირთავს დადასტურებით ფინიტურ (გ)გ´- პრეფიქს - ნაწილაკს, რომელსაც სტაბილურად უჭირავს მეორე ადგილი, ე.ი. ადგილი D-ს რიგის აფიქსის მომდევნოდ (ლომთ. 1944, 160-161, 321; ლომთ.1953).

უარყოფის **-მ** სუფიქსად ერთვის სტატიკური ზმნების ფუძეს აწმყოში აბსოლუტურ ბოლოში, ნამყო განუსაზღვრელ'ში დროისა და ფინიტობის სუფიქსების წინ.

უ ა რ ყ ო ფ ი თ — ფ ი ნ ი ტ უ რ ი :

აწმყო **ღ**-გ̃-რ-ǵ-მა-**მ** „მათ-ის-არ-აქვთ“...

ნ.განუსაზღვრელი **ღ**-გ̃-რ-ǵ -მა-**მ**-ზ-**ტ** „მათ-ის-არ-ჰქონდათ“...

უარყოფით-ინფინიტური ფორმების წარმოებისას იგივე ფუძეა აღებული, ოღონდ ჩამოცილებული აქვს მაფინიტივებელი აფიქსები, ერთი მხრივ, **-გ̃-** და, მეორე მხრივ, — **-ტ**:

აწმყო **ღ**-რ-ǵ-მა-**მ** „რაც / ვინც -მათ-არა აქვთ (ჰყავთ)“

ნ.განუსაზღვრელი **ღ**-რ-ǵ-მა-მǵ-ზ „რაც (ვინც) -მათ არა ჰქონდათ (ჰყავდათ)“.

დინამიკური ზმნა

დ ა დ ე ბ ი თ ი ს ა ხ ე ო ბ ა . ფ ი ნ ი ტ უ რ ი წ ა რ მ ო ე ბ ა

დინამიკურ ზმნებში ფინიტურობის სუფიქსებად გვევლინება **-ღტ / -ტ** (კილოურად მჟღერი ვარიანტია **-ღდ, -დ**), **-პ**, **-ნ**. ამათგან **-ღტ / -ტ** ოდენ ფინიტურობის სუფიქსია და ინფინიტურ წარმოებაში ამიტომ უკვალოდ ქრება. **-პ** და **-ნ** კი ორი ფუნქციით გამოდიან (ფინიტობისა და დროისა) და ამდენადვე ინფინიტურ წარმოებაში შენაცვლებულია: **-ნ**-ს, სტატიკურ ზმნათა მსგავსად, ინფინიტური წარმოების ფორმებში ენაცვლება **-ზ** (ნამყო დროების გადმოცემის ფუნქციით), ხოლო მყოფადის წარმოებაში **-პ**-ს ენაცვლება სუფიქსი **-რა**.

აწმყოს ფუძეს უშუალოდ ერთვის ფინიტურობის **-ღტ** (ფონეტიკური ნაირსახეობით **-ιტ**). საკუთრივ დინამიკური ზმნის აწმყოს მაწარმოებელი **-ҩა** (წინამავალი **ა-** ხმოვნის მომდევნოდ ხმოვანთა შერწყმით -**უ**-ს სახის მქონე), რომელიც აწმყოს ნაკვთის სხვა ფორმებში (მყოფადი განუსაზღვრელი, ნამყო უსრული) გამოჩნდება, აწმყოში ფონეტიკურ ნიადაგზე გაცვეთილ-გალეული ჩანს (ლომთ. 1954, 125; ლომთ. 1955, 310; გენკო 1955, 162; შდრ. ბოუდა, 1940, 243). იგი აღდგება აწმყოს ინფინიტურ წარმოებებში. დინამიკური ზმნის აწმყოს ნაკვთის **-ҩა** მაწარმოებლიან ფუძეზეა დაყრდნობილი, ერთი მხრივ, ნამყო უსრული, რომელსაც ფინიტურ წარმოებაში ემატება **-ნ**, ხოლო, მეორე მხრივ, განუსაზღვრელი მყოფადი, რომელსაც ერთვის რთული სუფიქსი **შ**-**ტ** (**<-შა-ღტ**).

ნამყო განუსაზღვრელს, სტატიკურ ზმნათა მსგავსად, მხოლოდ **-ნ** სუფიქსი ერთვის, ოღონდ ფუნქციურად განსხვავებული გამოდის.

უკვეობითს აწარმოებს **-ხ̃ა**, რომელსაც შესაბამისად ერთვის ფინიტურობის **-ტ** და **-ნ** სუფიქსები.

ფუძეები: -ცა „სვლა“, -ფს˹გ˺ „კვდომა“ „სიკვდილი“
აწმყო
დ-ც-გ**ჲტ** (<დ-ცგ-ჲტ < დ-ცა-ჲტ) „ის მიდის“.
დგ-ფსგ-ჲტ „ის კვდება“
ნამყო უსრული
დ-ც-**უ-ნ** (<დ-ცგ-**უგ-ნ** < დ-ცა-**უა-ნ**) „ის მიდიოდა“.
დგ-ფს(გ)-**უა-ნ** „ის კვდებოდა“
მყოფადი განუსაზღვრელი
დ-ც-**უ-შ-ტ** (დ-ცგ-**უგ-შ-ტ**<დ-ცა-**უა-შტ**<*დ-ცა-**უა-შ-ა-ჲტ**) „ის ალბათ, უთუოდ წავა“
დგ-ფს(გ)-**უა-შ-ტ** „ის, ალბათ, უთუოდ მოკვდება“
მყოფადი განსაზღვრული
დგ-ცა-**პ** „ის წავა“
დგ-ფსგ-**პ** „ის მოკვდება“
აორისტი
დგ-ცა-**ტ** „ის წავიდა“
დგ-ფსგ-**ტ** „ის მოკვდა“
ნამყო განუსაზღვრელი
დგ-ცა-**ნ** „ის წავიდა და...“
დგ-ფსგ-**ნ** „ის მოკვდა და...“
ნამყო უკვეობითი
დგ-ცა-**ხ˝ა-ტ** „ის უკვე წავიდა“
დგ-ფს-**ხ˝ა-ტ** „ის უკვე მოკვდა“
ნამყო უკვეობითი წინარე წარსული
დგ-ცა-**ხ˝ა-ნ** „ის უკვე (ადრე) წავიდა“, „ის უკვე წასული იყო“
დგ-ფს-**ხ˝ა-ნ** „ის უკვე მკვდარი იყო“

ი ნ ფ ი ნ ი ტ უ რ ი წ ა რ მ ო ე ბ ა
აწმყო
ჲ-ცა-**უა** „რომელიც მიდის“
ჲგ-ფს(გ)-**უა** „რომელიც კვდება“
ნამყო უსრული
ჲ-ც-**უ-ზ** (</ /ჲ-ცა-**უა-ზ**) „რომელიც მიდიოდა“
ჲგ-ფს(გ)-**უა-ზ** „რომელიც კვდებოდა“
მყოფადი განუსაზღვრელი
ჲ-ც-**უ-შ** (</ /*ჲ-ცა-**უა-შ-ა**) „რომელიც უნდა წავიდეს“
ჲგ-ფს(გ)-**უა-შ** (<*ჲ -ფს(გ)-**უა-შ-ა**) „რომელიც უნდა მოკვდეს“
მყოფადი განსაზღვრული

ა-ცა-**რა** „რომელიც წავა“
აგ-ფს-**რა** „რომელიც მოკვდება“
აორისტი
ა-ცა(-**ზ**) „რომელიც წავიდა“
აგ-ფსგ(-**ზ**) „რომელიც მოკვდა“
ნამყო განუსაზღვრელი
ა-ცა-**ზ** „რომელიც წავიდა...“
აგ-ფსგ-**ზ** „რომელიც მოკვდა...“
ნამყო უკვეობითი
ა-ცა-**ხ´გ-უ** (ი-ცა-**ხ´გ-უ** <*ა-ცა-**ხ´ა-უ**) „რომელიც უკვე წავიდა, წასულია...“
აგ-ფს-**ხ´გ-უ** / აგ-ფს-**ხ´-უ** (<*აგ-ფს-**ხ´ა-უ**) „რომელიც უკვე მოკვდა, მკვდარია“
ნამყო უკვეობითი წინარე წარსული
ა-ცა-**ხ´ა-ზ** „რომელიც უკვე წასული იყო“
აგ-ფს-**ხ´ა-ზ** „რომელიც უკვე მკვდარი იყო“

უარყოფითი სახეობა, ფინიტური წარმოება.

უარყოფითი ფინიტური სახეობა ზემოთ თქმულისამებრ (აქვე, გვ. 51) აქაც **(გ)გ´-** პრეფიქსსა და **-ჭ-** უარყოფის აფიქსს შეიცავს. უარყოფითობის **-ჭ-** მორფემა ფინიტურ წარმოებაში სხვადასხვა დროის მიხედვით განსხვავებულ პოზიციას იჭერს, აწმყოში იგი (სავარაუდო) აწმყოსეული **-უა(→-უ)** სუფიქსის (რომელიც დაცულია ინფინიტურ ფუძეში) შემდეგ დაერთვის აბსოლუტურ ბოლოში. ასევე აბსოლუტურ ბოლოში დაერთვის იგი მყოფადის ფორმათა ინფინიტური სუფიქსაციის მქონე ფუძეებს. ფინიტურობის **-ნ** სუფიქსის მქონე დროები უარყოფით-ფინიტურ წარმოებაში ინფინიტური ფუძის შემცველია, ე.ი. **-ნ-**ს ნაცვლად **-ზ** სუფიქსს იყენებს, მაგრამ საგანგებო ფინიტურობის სუფიქსი **-ტ** ბოლოში მაინც ერთვის. რაც შეეხება უარყოფითის **ჭ** მორფემის პოზიციას, იგი აორისტსა, ნამყო უკვეობითსა და ნამყო უკვეობით წინარე წარსულში პრეფიქსად გამოდის, დაისმის ზმნის ძირის წინ, ნამყო განუსაზღვრელსა და ნამყო უსრულში კი პარალელურად დასტურდება როგორც სუფიქსური, ისე პრეფიქსული ვარიანტები.

ნამყო უკვეობითების უარყოფით ფუძეში **-ხ´ა-**ს სცვლის **-ხ** სუფიქსი.

აწმყო

დგ-გ´-ც-ჭ-მ < // *დგ-გ´-ცა-ჭა-მ „არ მიდის“

დგ-გ´-ფს(გ)-ჭა-მ „არ კვდება“

ნამყო უსრული

დგ-გ´-ც-ჭ-მგ-ზ (< //*დგ-გ´-ცა-ჭა-მგ-ზ-ტ)

// დგ-გ´ -მ-ც-ჭ-ზ-ტ (< //*დგ-გ´ -მ-ცა-ჭა-ზ-ტ) „არ მიდიოდა“

დგგ´-ფს(გ)-ჭა-მგ-ზ-ტ //დგ-გ´ -მ-ფს(გ)-ჭა-ზ-ტ „არ კვდებოდა“

მყოფადი განუსაზღვრელი

დგ-გ´ -ც-ჭ-შგ-მ (< //დგ-გ´ -ცა-ჭა-შგ-მ) „არ წავა...“

დგ-გ´ -ფს-ჭა-შგ-მ „არ მოკვდება...“

მყოფადი განსაზღვრული

დგ-გ´ -ცა-რგ-მ „არ წავა“

დგ-გ´ -ფს-რგ-მ „არ მოკვდება“

აორისტი

დგ-გ´ გ-მ-ცა-ტ „არ წავიდა“

დგ-გ´ გ-მ-ფსგ-ტ „არ მოკვდა“

ნამყო განუსაზღვრელი

დგ-გ´ გ-მ-ცა-ზ-ტ (//დგ-გ´ -ცა-მ-ზ-ტ) „არ წავიდა და...“

დგ-გ´ გ-მ-ფსგ-ზ-ტ (//დგ-გ´ -ფსგ-მ-ზ-ტ) „არ მოკვდა და...“

ნამყო უკვეობითი

დგ-გ´ გ-მ-ცა-ს-ტ „ჯერ არ წასულა“

დგ-გ´ გ-მ-ფსგ-ს-ტ „ჯერ არ მომკვდარა“

ნამყო უკვეობით წინარე წარსული

დგ-გ´ გ-მ-ცა-სგ-ზ-ტ „ჯერ არ იყო წასული“

დგ-გ´ გ-მ-ფსგ-სგ-ზ-ტ „ჯერ არ იყო მკვდარი“

ინფინიტური წარმოება

ინფინიტურ წარმოებაში, ბუნებრივია, აღარ გვაქვს არც ფინიტურობის სუფიქსები და არც (გ)გ´- პრეფიქსი. ამავე დროს უარყოფის გამომხატველი მორფემა ყველა დროის ფორმაში პრეფიქსად დაისმის.

აწმყო

დგ-მ-ცა-ჭა „რომელიც არ მიდის“

დგ-მ-ფსგ-ჭა „რომელიც არ კვდება“

ნამყო უსრული

დგ-მ-ცა-ჭა-ზ > დგ-მ-ც-ჳ-ზ „რომელიც არ მიდიოდა“

ჲგ-მ-ფსგ-ჭ̄ა-ზ „რომელიც არ კვდებოდა“

მყოფადი განუსაზღვრელი

ჲგ-მ-ც-ჭ̄-შ̇ (<ჲგ-მ-ცა-ჭ̄ა-შ̇) „რომელიც არ უნდა წავიდეს“

ჲგ-მ-ფს(გ) -ჭ̄ა́-შ̇ „რომელიც არ უნდა მოკვდეს“

მყოფადი განსაზღვრული

ჲგ-მ-ცა-რა „რომელიც არ წავა“

ჲგ-მ-ფს-რა́ „რომელიც არ მოკვდება“

აორისტი

ჲგ-მ-ცა́-(ზ) „რომელიც არ წავიდა“

ჲგ-მ-ფსგ́-(ზ) „რომელიც არ მოკვდა“

ნამყო განუსაზღვრელი

ჲგ-მ-ცა́-ზ „რომელიც არ წავიდა რა“

ჲგ-მ-ფსგ́-ზ „რომელიც არ მოკვდა რა“

ნამყო უკვეობითი

ჲგ-მ-ცა́-ხ „რომელიც ჯერ არ წასულა“

ჲგ-მ-ფსგ́-ხ „რომელიც ჯერ არ მომკვდარა“

ნამყო უკვეობითი წინარე წარსული

ჲგ-მ-ცა-ხგ́-ზ „რომელიც ჯერ არ წასულიყო“

ჲგ-მ-ფსგ-ხგ́-ზ „რომელიც ჯერ არ მომკვდარიყო“

დროთა გამოყენება

დინამიკურ ზმნათა აწმყო გადმოსცემს დროს, რომლის შინაარსი საუბრის მომენტს ემთხვევა. ზოგი ზმნა აწმყოს ფორმაში მყოფადის შინაარსსაც იძენს (მაგ., სცგჲტ „მივდივარ“ შეიძლება გამოყენებულ იქნეს მყოფადის გაგებითაც), თუმცა აბაზურში ასეთ შემთხვევაში დიდ გამოყენებაშია მყოფადი განუსაზღვრელი (ჳკადუა, 1970, 121-122).

ნამყო განუსაზღვრელში სუფიქსად გამოდის **-ნ**, მაგრამ თუ იგი სტატიკურ ზმნებში ერთგვარად ჩახშულ კონსტრუქციას ქმნის (დაჸა-**ნ** „იყო“, დჭ°ა-**ნ** „იჯდა“), დინამიკურ ზმნებში შესაბამის ფორმას უნდა მოსდევდეს გაგრძელება მომდევნო ზმნის სახით: აჩჲგ ძგ ა́უ°გ**ნ** ჲშა́ჲხტ „ცხენმა წყალი დალია და მოვიდა (მობრუნდა)“, ა́მარა შა́წწგ**ნ** ნხარა ჳცატ „მზე ამოვიდა რა, ჩვენ სამუშაოდ წავედით“.

უღვლილება

აბაზური ზმნის უღვლილების ფორმაში იმდენივე პირი შეიძლება იყოს გამოხატული, რამდენიც სახელია მასთან დაკავშირებული. ამიტომ ზმნა შეიძლება იყოს ერთპირიანი, ორპირიანი, სამპირიანი და მეტიც. პირის, გრამატიკული კლასისა და რიცხვის ნიშნები ერთიან პრეფიქსებად არის წარმოდგენილი (ე.ი. ერთი და იგივე ნიშანი პირსაც აღნიშნავს, რიცხვსაც და მხოლოობითში გარკვეულ შემთხვევაში კლასსაც). ისინი ძირითადად დაკავშირებულნი არიან სათანადო ნაცვალსახელებთან და ქმნიან (თუ III პირის ქალთა ქვეკლასის ზმნაში ასახვის მიხედვით ვიმსჯელებთ) ორ ძირითად რიგს — D-სა და L-ს რიგს ამ უკანასკნელის ორი ქვესახეობით.

ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ ე ბ ი

პ ი რ - კ ლ ა ს ი ს ნ ი შ ნ ე ბ ი

მხოლოობითი რ.

		D	L°	Lˢ
I პ.	სარა —	ს(ჷ)	ს(-ჷ)-	ს-(ზ-)
II პ.	უ̂არა (მ.) —	უ̂(ჷ)-	უ̂(-ჷ)-	უ̂-
	ბარა(ქ.) —	ბ(ჷ)-	ბ(-ჷ)-	ბ-
	ჲარá (მ.) —	დ(ჷ)-	ჲ(-ჷ)-	ჲ-
III პ.	ლარá (ქ.) —	დ(ჷ)-	ლ(-ჷ)-	ლ-
	ჲარá (ნ.) —	ჲ(ჷ)-	ა-	ა-(ნა-)

მრავლობითი რიცხვი

		D	L°	Lˢ
I პ.	ჰარა —	ჰ(ჷ/ა)-	ჰ(ჷ/ა)-	ჰ-(ჵ-)
II პ.	შ°არა —	შ°(ჷ)-	შ°(ჷ)-	შ°-(ჟ°-)
III პ.	დარა —	ჲ(ჷ)-	რ(ჷ)-	რ-

D-ს რიგის პირის ნიშანი ზმნის ფორმის თავში მუდამ პირველ ადგილას დგას და გამოხატავს გარდაუვალი ზმნის S-სა (დ-ციტ „ის

(ად.)მიდის") და გარდამავალი ზმნის უახლოეს (პირდაპირ) ობიექტს (ⴆ-ა-ფ-ტ „მან (ნ.) ის (ნ.) შეჭამა").[5]

L-ს რიგის პრეფიქსები გამოხატავს გარდამავალი ზმნის S-ს (L^s) და ყველა ზმნაში, როგორც გარდამავალში, ისე გარდაუვალში ირიბ ობიექტს (L^o).

ორპირიან გარდამავალ ზმნაში მეორე ადგილას, ზმნის ძირის წინ, დგას L^s რიგის პრეფიქსები (დგ-ზ-ბატ „ის (ად.)- მე — დავინახე").

სამპირიან გარდამავალ ზმნაში ასევე ზმნის ძირის წინ L^s რიგის სუბიექტის ნიშნები დგას მესამე (უფრო ზუსტად ირიბი მიმართების პრეფიქსის ჩათვლით — მეოთხე) ადგილზე, ირიბი ობიექტისა L^o მეორეზე.

ორპირიან გარდაუვალ ზმნაში მეორე ადგილი უჭირავს ირიბი ობიექტის ნიშნებს (L^o -ს). სამპირიან გარდაუვალ ზმნაში მეორე და მესამე ადგილებიც ირიბი ობიექტის პირთა ნიშნებს უკავიათ. ირიბი ობიექტი ზმნის ფუძეს უკავშირდება სხვადასხვა სამიმართებო პრეფიქსების მეშვეობით. მათში ყველაზე ფართო გავრცელების, თითქოს ორგანულად შერწყმული ზმნის ფუძესთან ირიბი ობიექტის სამიმართებო პრეფიქსი არის **ა->// გ- (<ად-// <*ⴆა-)**, რომელიც ფონეტიკურ ნიადაგზე, უმახვილო პოზიციაში შეიძლება სულაც O რეფლექსად იქცეს (ლომთ. 1976, 44, 90-92, 120..). იგი დაისმის ირიბი ობიექტის ნიშნის მომდევნოდ:

D L^o
აუგ̣ ლარა დ-ლ-გ-ს-ტ „მან (მ.) — მას (ქ.) — დაარტყა"
D L^o
ⴆარა ლარა დ-ლ-ა-ჩ°აქ°ატ „იგი (მ.) — მას (ქ.) — დაელაპარაკა"
D L^o
უარა ⴆარა უ-ⴆ-ა-ბგსტ „შენ (მ.) — მას (მ.) — ესროლე (ტყვია, ისარი)"
D L^o L^s
უარა ლარა ასაბი დ-ლ-გ-უ-თა-ტ „შენ (მ.) — მას (ქ.) — ბავშვი მიეცი" და სხვ.

.ასევე პირთა რაოდენობის ზრდა ზმნის ფუძეში ხდება სხვადასხვა ფუძის საწარმოებელი პრეფიქსული სადერივაციო ელემენტების დართვით (მაგ. სხვადასხვა ქცევის, თანაობის, კაუზატივის და მისთანათა ფორმებში).

კილოები

დროთა და კილოთა ფორმები ზოგ შემთხვევაში იმდენად გადაჯაჭვულია ერთმანეთს, რომ მკაცრი დაპირისპირების გატარება მათ შორის ჭირს. ქვემოთ განხილულია მეტ-ნაკლებად დამახასიათებელი კილოური ერთეულები, ესენია: თხრობითი, ბრძანებითი, კონიუნქტივი, პირობითი, მიზან-პირობითი, შეპირობებითი, ნატვრითი, თუმცაობითი, ალბათობითი, თითქოობითი.

თხრობით კილოს არავითარი კილოური საგანგებო მაწარმოებელი არა აქვს. იგი ფაქტის კონსტატაციას ახდენს. ყველაზე მდიდარია დროთა ვარიაციებით, ფინიტური და ინფინიტური წარმოებებით. ზემოთ სწორედ თხრობითი კილოს ფორმები იყო განხილული.

ბრძანებითი კილო

ბრძანებითი კილოს ფორმა ტიპური სახით გვხვდება დინამიკურ ზმნებში. იგი განსხვავებულია დადებითი და უარყოფითი სახეობებით.

დადებითი ბრძანებითი იყენებს ზმნის ფუძეს (რომელიც ისევე მარტივია, როგორც აორისტის ფუძე). პირის აღნიშვნის მიხედვით განსხვავებულია გარდაუვალი და გარდამავალი ზმნები. უკანასკნელებს დადებითი ბრძანებითის ფორმაში არა აქვს II პირის მხოლობითი რიცხვის ნიშანი. შდრ. გარდაუვ. ზმნა **ჭ**-ცა! „წადი შენ (მ.)!“ **ბ**-ცა! „წადი შენ (ქ.)!“, **შ°**-ცა! „წადით!“, გარდამავალი ზმნა: **დ**-გა! „წაიღე!“ (იმის აღსანიშნელად, ქალს მიმართავენ თუ მამაკაცს), **დ-ჳ°**-გა! „წაიღეთ!“, დ-ლგ-თ! „მიეცი მას (ქ.) ის (შენ.)!“ **დ-ლ-გ-შ°**-თ! „მიეცით მას (ქ.) ის!“ (მეორე პირის მრავლ. რიცხვის ნიშანი **შ°-/ ჳ°-** შენარჩუნებულია მრავლობითის გადმოცემის ფუნქციით) და სხვ.

უარყოფითი ბრძანებითი ფუძის მიხედვით განსხვავდება დადებითი ბრძანებითისაგან. აქ ზმნის ფუძეს პრეფიქსად უჩნდება უარყოფითის მორფემა **მ-** და ბოლოს ერთვის სუფიქსად **-ნ** (კილოურად -**მ**-ც) (ლომთ. 1944, 177). ამავე დროს ამ შემთხვევაში პირის ნიშნები ყველა ზმნაში დაცულია: უგ-**მ**-ცა-**ნ**! „არ წახვიდე შენ (მ.)!“ **დ**-უ-**გმ**-გა-**ნ**! „არ წაიღო ის შენ (მ.)!“ და სხვ.

ბრძანებით კილოს აქვს ერთგვარი თხოვნით-მოწოდებითი ვარიანტი, რომელიც შეიძლება გადმოვცეთ სიტ-

ყვებით: „ა ბ ა ე რ თ ი ..!“ იგი გამოიხატება ზემოთმოყვანილი ფორმებითვე **-ს(ტ)** სუფიქსის დართვით: ჳ-ცა-**სტ**! „აბა ერთი წადი!“ ჲ-გა-**სტ**! „აბა ერთი წაიღე!“ და სხვ.

გარდა ამისა ძალზე გავრცელებულია თავისებური მოწოდებითი შინაარსის მქონე ფორმა პ ი რ ვ ე ლ ი პ ი რ ი ს მ რ ა ვ ლ ო ბ ი თ ი რ ი ც ხ ვ ი ს ა, თუმცა იგი ისევ II პ. დადებითი ბრძანებითის ფორმაა ნაკაუზატივარი ფუძიდან ნაწარმოები: ჲშაჰარჯ°ჭც! „მოვიფიქროთ!“ („მოდი ერთი მოვიფიქროთ!“ < „მოგვაფიქრებინე“!). (ლომთ. 1944, 175).[6]

ს ტ ა ტ ი კ უ რ ზ მ ნ ა შ ი ბრძანებითის ფორმის წარმოებისას ფუძეს ერთვის **-ზ-ლა** რთული სუფიქსი: შ°არა́ არა́ცა შ°ა́ცა-**ზლა**! „თქვენ აქ იყავით!“, არა უჰ°ა́-**ზ-ლა**! „აქ იჯექი!“ და მისთ.

უარყოფითშიაც იგივე წარმოებაა **-ნ** სუფიქსდართული, ოღონდ უარყოფის მორფემა **-მ** დაისმის **-ზლა**-ს წინ: აჳა́სა ბა́ცა-**მჷ-ზლა-ნ!** „ასე ნუ ხარ! („ასე ნუ იქნები!“) და სხვ.

ამავე დანიშნულებით შეიძლება გამოყენებულ იქნეს კონიუნქტივის ფორმაც სტატიკურ ზმნებში **-ზტ** სუფიქსდართული: ჳნაჲ სა სგ°ჷფ რფნჷ, სარა ჳსჭცჷ-**ზ-ტ**! „მოდი (მიდი) ჩემს ჯგუფში და მე თან (მეახელ) მახლდი!“ (ლომთ. 1944, 176).

კონიუნქტივი

კონიუნქტივს აწარმოებს რთული **-რ(ა/ჷ)შა(ჲ)ტ** სუფიქსი (იგი დაფუძნებულია ინფინიტურ ფუძეზე. ეს ნიშნავს: დინამიკური ზმნის უარყოფით ფორმებში **მ** დაისმის პ რ ე ფ ი ქ ს ა დ): ნწრაკ ბჭჲთ-**რშატ** „ხანგრძლივი (სიცოცხლე) მოგცეს მან [ღმერთმა]!“ სა სჭძ-**რშატ** „მე დავიკარგო!“ და მისთ.

სტატიკურ ზმნებში გაბატონებულია ამ შემთხვევაში **-ზტ** რთული სუფიქსი, რომელშიაც შედის სტატიკური ზმნებისათვის დამახასიათებელი **-ზ(ა)** (იხ. აქვე, გვ. 47): აშ° აღჭწარა აფნჭ დგჭლა-**ზტ**! „ი დ გ ე ს კარის კუთხეში!“ იგი შეკვეცილი სახეობა გამოდის სტატიკურ ზმნებშივე პარალელურად არსებული **-ზრშატ** რთული სუფიქსისა, შდრ., დჰა́ლა-**ზტ**//დჰალა-**ზრშატ** „ის ჩვენს შორის იყოს!“ (ლომთ. 1944, 173, 176).

პირობითი კილო

გვხვდება პირობითი კილოს სხვადასხვა წარმოება. გვხვდება **-ბ́ ჷჲ** („-ც“) კავშირის შემცველი **-რ(ჷ)-ბ́(ჷ-ჲ)** რთულსუფიქსიანი

ფორმები, რომლებიც ზმნის ფუძეს (ინფინიტური სახეობის შესაბამისს) ერთვის და რომლის დროული შინაარსი მომდევნო ზმნის ფორმით განისაზღვრება: (ჲ)ჳჰ°ა-**რჷგ́ჷჲ**, მჷცჷგ́ჷ ჳჰ°არჷმ ...„მას თუ იტყვი (კიდეც), ტყუილს არ იტყვი", ჰაჲშჳან, აშ°ანდჷყ°არა ჰამწმა-**რჷგ́ჷჲ** „მოგვკლავდა, ზანდუკისთვის რომ არ გვეკითხა..." (ლომთ. 1944, 167, 168...).

სტატიკურ ზმნაში იგი **-ზა / -ზლა** სუფიქსებიან ფუძეს დაერთვის: ჲრჷმა**ზა**რჷ́ჷჲ ჲრჷმა**ზლა**რჷ́ჷჲ ("თუ ექნება"...). ჩვეულებრივ პირობითი კილოს წარმოებისას გაბატონებულია რთული სუფიქსი **რჷქ°ჷნ / -რჷკ°ჷნ.** იგი მარტივ (ინფინიტურ) ფუძეს ერთვის და დროულ გაგებას ჩვეულებრივ მომდევნო ზმნით გამოხატავს:

ფხძჷ კაჳჩ°აჳა́ ჳჷნხა-**რჷქ°ჷნ**, აჩარა́ ჳჷ°ჷ აზშა́ჲპ „ოფლის ღვრით თუ იმუშავებ, საჭმელი წაგადგება", აჳა́რბა შარდა́ ჲჷკშჸა-**რჷქ°ჷნ** ადა́მა ფჩჸჷჲტ „არწივი ბევრს თუ (რომ) იტრიალებს, [ფრთას] იქნევს, ფრთას მოიტეხს". ჳშაკჷდსჷშ°თჷხჷ-**რჷქ°ჷნ**, სჷჳშჳაშჸზარჷნ „შენ მე რომ ამეხსენი, მომკლავდი"...

იგი შეიძლება **-ზა** სუფიქსიან სტატიკურ ზმნებშიც შეგვხვდეს: აჳჷჲ ა́კ°ჷმ-**ზა-რჷქ°ჷნ**, ჲხაბა́რ ჰაშარჷნ „ეს რომ არ ყოფილიყო, მის ამბავს გავიგონებდით".

ნამყო დროის გაგებით ამავე სუფიქსს ემატება **-ზ** და **-რჷქ°ჷნჷზ** სახეობით გამოდის: ჲხაირხატ შ°ჷმჰ°ა-**რჷქ°ჷნჷზ**, შ°არჷჲ ჰარჷჲ ჰალჷუნ „ხეირიო (ხეირად იქცესო), რომ არ გეთქვათ, ჩვენ ერთმანეთს წავეჩხუბებოდით" („გავათავებდით").

პირობითი კილოს მაწარმოებლად გამოდის ასევე რთული სუფიქსი **-ზთჷნ,** რომელიც ერთვის მარტივი ფუძის გარდა ისეთ დროთა ფორმებს, რომლებსაც ფინიტურ სახეობაში **-ნ** არა აქვთ, კერძოდ აწმყოს, მყოფადის, უკვეობითის ინფინიტურ ფუძეს: ჲშასა́ჰ°, ა́ჭკ°ჷნ ჰშაჲჭჸჷწჷ-**ზთჷნ** „მითხარ, ყმაწვილს თუ გამოვშორდით". ჲსჷჳჷმთჷჳა-**ზთჷნ,** ჳბაპ „მას თუ არ მომცემ, ნახავ". ჲსჷჳჷჰ°ჳშჸჷ-**ზთჷნ** აჳაშა́ ჲრდჷრხ́ატ „თუ მათქმევინებ მას, ხალხმა უკვე იცის". ჲრჩფჳშჸჷზ ჲრჩფახ́ა́**ზთჷნ** ჳა́ლამჩ°აყ°ახჷნ „რაც უნდა გაეკეთებინათ, თუ უკვე გააკეთეს, ნუღარ ერევი მათ საქმეში" („მეტს ნუღარ ლაპარაკობ").

სტატიკურ ზმნებშიც გვხვდება მარტივ ფუძეს დართული **-ზთჷნ**: ა́მალ́ ამა-**ზთჷნ** „საშველი თუ აქვს" და მისთ. ამავე დროს იგი აწმყოს ინფინიტურ ფუძეზე დართულიც ხშირად გვხვდება:

ჲუთაჴ-**უ-ზთგნ** „თუ გინდა“..., ჳჴაწა ბზჷჲ-**უ-ზთგნ** „შენ თუ კარგი კაცი ხარ“ და მისთ.

მიზან-პირობითი კილო

მიზან-პირობითს აწარმოებს რთული სუფიქსი **-რ-ნგ-ს,** რომელიც გვხვდება **-ნგ-ს** სახეობითაც და ერთვის ინფინიტურ მარტივ ფუძეს: **დმაჲტ ჲგახგ-რნგს** „მოვიდა, რათა წაიღოს (მოვიდა წასაღებად)“ .**ჩაგფსგჲშა-რნჷს დგჴ°áტ** „რათა დაისვენოს (რომ დაისვენოს), დაჯდა“. **მჷამárგ-ნგს áბნა ჲცად** „შეშის მოსატანად ტყეში წავიდნენ“ (ბოუდა, 1940, 249; ლომთ. 1944, 170-173; ლომთ. 1948). **თძგ რჷმაზლარნგს** **რთაჴჷნ** „სახლი რომ ჰქონოდათ, უნდოდათ“.

ამავე ფუნქციით გამოიყენება სხვადასხვა საშუალებებიც, კერძოდ, იმავე ამოსავალ, „პირობითის“ ფუძის მქონე ზმნის ფორმას მოსდევს „თვის“ თანდებული, მაგ., ზაკჷ ჳჴ°არá áჴაზ[ლა], ჳჴ°ჷც! „რამე რომ თქვა (თუ გინდა თქვა), მ ი ს თ ვ ი ს იფიქრე!“ ან გამოიყენება მასდარის განუსაზღვრელი ფორმა: ნჵარá ჲცატ „სამუშაოდ („მუშაობად“) წავიდნენ“.

შეიძლება იმავე მასდარის ფორმას **-ჴ°ა** ნაწილაკიც („თქმა“ ზმნის ძირი) დაერთოს მსგავსი დანიშნულების გადმოცემისას: ჯ°ჯ°á-´რა-**ჴ°ა** დმაჲტ „გასარეცხად („რეცხვად“) მოვიდა,“ ლარფშარá-**ჴ°ა** ჲაჲზზან „გასართობად შეიკრიბნენ“

ეგევე **-ჴ°ა** „თვის“ თანდებულის ფუნქციით სახელებს დართულიც არის ხოლმე: ჳათრა-ჴ°ა დმაჲტ „ბოსტნისთვის მოვიდა“, ბჷლ-**ჴ°ა** დმაჲტ „ბარისთვის მოვიდა“ და სხვ.

შეპირობებითი კილო

შეპირობებითი კილო გამოხატავს, რომ მოქმედების შესრულება დამოკიდებული იყო სხვა მოქმედებაზე (ან მდგომარეობაზე). იგი იწარმოება მყოფადი დროების ინფინიტური ფუძისაგან, რომელიც ნამყოობის **-ნ** სუფიქსის საშუალებით გადაიყვანება ნამყოში, ამიტომვე უარყოფით ფორმაში ეს **-ნ** შენაცვლებული გამოდის **-ზ-ტ** სუფიქსებით.

დცა-რჷ-**ნ** ჲთაჴჷზარგქ°გნ „წავიდოდა, რომ ნდომოდა“, დცჳშაგ-**ნ** ჲაჳჴ°არქ°ნგზ „არ წავიდოდა, რომ სცოდნოდა“

დ-გ´-მ-ცჳშაგ-**ზტ** ჲაჳაზარქ°ნგზ „არ წავიდოდა, შესაძლებელი რომ ყოფილიყო“.

ნატვრითი კილო

ნატვრითი კილოს მაწარმოებელია **-ნდა** სუფიქსი. იგი ხშირად **-რა** სუფიქსითაც არის გართულებული (**-ნდა-რა**) და ერთვის მარტივ ფუძეს.

ლაჳ იფა სჷჲფჰა́-**ნდა** „ნეტავ ლაუს ძის ქალიშვილი ვიყო!"

დჷზბა́-**ნდა**! „ნეტავ ვნახავდე!"

დჲჷმბა́-**ნდა**! „ნეტავ ის მას არ ნახავდეს!"

და́ცამჷ-**ნდა**! „ნეტავ არ იყოს ის!"

აღნიშნულ სუფიქსიან ფორმებს შეიძლება ნამყოობის **-ზ** სუფიქსიც დაერთოს (მაგ. სჲჷფჰა**ნდაზ**, დჲჷმბა**ნდაზ**...). ამით მნიშვნელობა არ იცვლება.

ამ კილოს ფორმას შეიძლება **-ჰ°ა** ნაწილაკიც დაემატოს გაფიქრების, [გულში] თქმის მნიშვნელობით: აქჷთ დთჷწჷ́-**ნდა-ჰ°ა**-//დთჷწჷ́-**ნდარა-ჰ°ა** ჲფშაჳან „იყურებოდნენ, ნეტავ სოფლიდან წავიდესო".

თუმცაობითი კილო

თუმცაობით კილოს გადმოსცემს **-ზ-ტ-ჰ°ა** რთული სუფიქსი, რომლის **-ჰ°ა** ელემენტი „თქმა" (ჰ°ა-რა) ზმნის ძირია:

ჳარა ჳჷჩ̌კ°ჷნჷ́-**ზ-ტ-ჰ°ა** ჳჷ°ჷბზჷ́ღაპ „შენ თუმცა პატარა (ახალგაზრდა) ხარ, (მაგრამ) გაგებული (ჭკვიანი) ხარ"

აჳჷ́ჲ ჲფჷცქ°აშჲკ°ოკ°ა-**ზ-ტ-ჰ°ა**, ჲჷ°ჷ ქ°აჲჭ°აპ „თუმც კბილები თეთრი აქვს, გული შავი აქვს"

ასევეა დინამიკურ ზმნებშიაც: დშაფშჲჷ-**ზ-ტ-ჰ°ა** ჲჷ́ჲჷმბატ „თუმც შეხედა, მაგრამ ვერ (არ) დაინახა"

აქ იგი **-ჳა** სუფიქსიან აწმყოსეულ ნაკვთსაც ერთვის: დშაფშჲჷ-**ჳა́-ზ-ტ-ჰ°ა** ჲჷ́ჷჲბჳმ „თუმც იყურება, მაგრამ არ ხედავს"

-ჰ°ა გვხვდება მარტივ ფინიტურ ფუძეზე დართულიც დინამიკურ ზმნებში: დჷჲბა́ტ-**ჰ°ა** ჲჳნათჳაჲა? „მან ის თუმც ნახა, შენ ეს რას მოგცემს?"

ალბათობითი კილო

ალბათობის შინაარსს ზმნის ფუძეს აძლევს **-ზაპ** რთული სუფიქსი, იგი ერთვის როგორც სტატიკური, ისე დინამიკური ზმნის მარტივ ფუძეს: საბა́ დცარშჷზ, არა́ცა ა́კ°-**ზაპ**-ჰ°ა ჲჷ°ჷ შანა́ჷტ „მამაჩემი სადაც მოკლეს, ალბათ აქ არის (აქ იქნებაო), გაიფიქრა",

ჰაბა აჯგშ°ლა სმაადბა**ზაპ** „მამამ, ალბათ, სარკმელში დამინახა“ (უფრო ზუსტად: „**ალბათ** დავუნახივარ“).

დინამიკურ ზმნებში სხვა დროთა ინფინიტურ ფუძეზე (აწმყოს) **-შა//-შ,** (მყოფადის) **-შაშ-**>**უშ,** (უკვეობითის) **-ხ~ა** სუფიქსებით გართულებულზედაც ხდება **-ზაპ** სუფიქსის დართვა თურმეობითის შინაარსით: შარგ´გდ ზაკგ შდგრ**-შა-ზაპ** „შენც ალბათ რამე იცი“ („გეცოდინება“); შარა შცახ´ა**ზაპ** „შენ ალბათ უკვე წასულხარ“, შარგ´გდ შცუშ**ზაპ** „ალბათ შენც წახვალ“ და სხვ.

აღნიშნული შინაარსის ნამყო დროში გადაყვანისას იმავე ფუძეებს ერთვის რთული **-ზარგნ** სუფიქსი: ამშ აიგშ**ზარგნ** „დღე ალბათ მოკლე იყო, (იქნებოდა)“, დცუ**ზარგნ** „ალბათ მიდიოდა“ დცუშ**ზარგნ** „ალბათ წავიდოდა“, დცახ´ა**ზარგნ** „ალბათ უკვე წასული იყო“.

უარყოფითი ფორმების წარმოებისას **-ზაპ** სუფიქსის გამოყენების შემთხვევაში ფინიტური ფუძის შესაბამისად ფორმდება უარყოფა:

დგგ´ა´ყამ**ზაპ** „ალბათ არ არის (სადმე)“
დგგ´გმცა**ზაპ** „ალბათ ის არ წავიდა“
დგგ´გმცუ**ზაპ** „ალბათ ის არ მიდის“
დგგ´მცუშგ**ზაპ** „ალბათ ის არ წავა“
დგგ´მცას**ზაპ** „ალბათ ის ჯერ არ წასულა“.

უარყოფითი ფორმები **-ზარგნ** სუფიქსის შემთხვევაშიც ფინიტურ უარყოფით ფუძეს იყენებს, ოღონდ **-ნ** სუფიქსის შესაბამისად **-ზ-ტ** რთული სუფიქსი წარმოდგება (ლომთ. 1944, 155; ლომთ. 1955, 222; ჭკადუა, 1970, 202; თაბულ. 1976, 167-170).

დგგ´აყა-მ-ზარგზტ „ალბათ არ იქნებოდა“, „ალბათ, იგი არ იყო“
დგგ´გ-მ-ცა-ზარგზტ „ალბათ არ იყო წასული“
დგგ´გ-მ-ცუ-ზარგზტ „ალბათ არ მიდიოდა“
დგგ´გ-მ-ცუშ-ზარგზტ „ალბათ არ წავიდოდა“
დგგ´გ-მ-ცა-ხ´ა-ზარგზტ „ალბათ ჯერ არ წასულიყო“

აფხაზურის მსგავსად მათ ზოგჯერ თურმეობითის შინაარსიც უდგება, მაგრამ თურმეობითი აბაზურში აღწერითი საშუალებებით არის გადმოცემული, კერძოდ გავრცელებულია აბსოლუტივის ფორმის მქონე ძირითად ზმნაზე მეშველ ზმნად **ბაწწრა** „გამოსვლა“ ზმნის სხვადასხვა დროის ფორმით დართვა, მაგ.: ჷფჰ°გს ლ´კ°თა

დჵაწწტ „მისი ცოლი ყოფილა“ („მისი ცოლი „არის რა, <<არსე-ბულად>>, გამოვიდა“).

ჲახჳ°ა́ სარა́ საჯალ **ჵ ა ძ ა́ თ ა ჵაწწგჷაშჷტ** „დღეს თურმე მოვკვდები“, „დღეს ჩემი სიკვდილის მ ო წ ე ვ ნ ა დ გ ა მ ო ვ ა“ (ლომთ. 1944, 156-157).

თითქოობითი კილო

„თ ი თ ქ ო ს“ შინაარსის გადმოსაცემად გამოიყენება სუფიქ-სალური **-შ°ა (-ზ-შ°ა)**, რომელიც ერთვის ინფინიტურ ფუძეს როგორც სტატიკური, ისე დინამიკური ზმნებისას: ჲლჵმა-**ზ-შ°ა** „თითქოს მას (ქ.) აქვს“. ხშირად მას **ბარა** „ხედვა“ ზმნა ეწყობა: ახშჷ შარდა ჷაფშჷგრქ°გნ, შა ალა-**ზ-შ°ა** ჲჷბგტ „რძეს ბევრი თუ უყურე (უჭვრიტე), თითქოს სისხლი ურევიაო, [ისე] დაინახავ (მოგეჩვენება)“, დგჲბ-ჷ-**შ°ა** //დგჲბ-ჷ-**ზ-შ°ა** „ის თ ი თ ქ ო ს ხედავს მას“...

ამ ფუნქციით მეტი გავრცელებით სარგებლობს **-ზ-შ°ა** სახეობა.

ნაზმნარი სახელები

დინამიკურ ზმნათა ფუძიდან **-რა** სუფიქსის დართვით იწარ-მოება მ ა ს დ ა რ ი , ე.ი. სახელზმნა განყენებული ცნების შინაარსისა. მაგ.: ჲლ-**ჩფჵჲტ** „აკეთებს ის(ქ.) მას(ნ.)“, მასდარი **ჩფა-რა́** „კეთება“, ი-**დგრიტ** „იცის“, **დგრ-რა** „ცოდნა“ და სხვ. (სტატიკური ზმნების მასდარის ფორმის შესახებ იხ. ზემოთ). უარყოფითი ფორმის წარმოებისას უარყოფის **მ** აფიქსს ის პოზიცია აქვს, რაც ინფინიტური ფუძისთვის არის ნიშანდობლივი (იხ. ზემოთ).

ინფინიტური ზმნური წარმოებები „ზმნისა“ და „სახელის“ საშუალ ოდენობებად უნდა ჩაითვალოს. ამდენადვე დროთა მიხედ-ვით განსხვავებული ზმნური ინფინიტური წარმოებები, რომლებიც შეიცავენ ა დ გ ი ლ ი ს, დ რ ო ი ს, ვ ი თ ა რ ე ბ ი ს, მ ი ზ ე ზ ი ს... საგარემოებო ელემენტებს, ფართო გაგებით, შეიძლება „მ ი მ-ღ ე ო ბ ე ბ ა დ“ მივიჩნიოთ: დ-**ცა**-ცაჷა́ „სადაც-მიდის“, დ-**გშჷ**-ცა-ჷა́ „როგორც-მიდის“, დ-**ან**-ცა-ჷა́ „როცა-მიდის“, დგ-**ზ**-ცა-ჷა́ „რისთ-ვისაც-მიდის“ და სხვ.

მათში განსაკუთრებით გამოსაყოფია პირის მიმართებითი ფორ-მები — ვიწრო მნიშვნელობით მიმღეობები, რომლებიც შეიცავენ სუ-ბიექტ-ობიექტის „მიმღეობურ“ პირებს. ყველა ზმნის ინფინიტური

ფორმით შეიძლება გამოიხატოს ადამიანი ან ნივთი, რომელიც მოქმედების (მდგომარეობის) ან სუბიექტია, ან ობიექტი (თუ იარაღი). ამგვარი ზმნური ინფინიტური წარმოებები ფორმას იცვლიან იმის მიხედვით, თუ მიმართებითად წარმოდგენილი რომელი სინტაქსური პირია ამ თვისების მქონე. თუ ის პირია, რომელიც D-ს რიგის პირ-კლასის ექსპონენტებს გულისხმობს (ე.ი. გარდაუვალი ზმნის S და გარდამავალი ზმნის უახლოესი ობიექტი), აღინიშნება **ɑ'ɡ'**- პრეფიქსით, ხოლო თუ ის პირია, რომელიც L-ს რიგის ექსპონენტებს გულისხმობს (ე.ი. ირიბი ობიექტი და გარდამავალი ზმნის S), აღინიშნება **ზ'ɡ'**- პრეფიქსით და უჭირავთ შესაბამისი რიგის პრეფიქსთა ადგილები, ოღონდ პირთა მორფოლოგიურ ექსპონენტთაგან განსხვავებით არ განარჩევენ არც პირს (პირველს, მეორეს, მესამეს), არც კლასს (სქესს) და არც რიცხვს (ლომთ. 1942). პოლიპერსონალურ ზმნურ ფორმაში ასეთი მიმართებითი პირი მხოლოდ ერთი შეიძლება იყოს.

ნათქვამის კვალობაზე მიმღეობა იქნება ან სუბიექტური, ან ირიბ-ობიექტური, ან პირდაპირ-ობიექტური.

ასე, მაგალითად, სამპირიანი დɡ-ჟ-ɡ́ლ-თ-ტ — („შენ(მ.) მან(ქ.) ის(ად.) მოგცა") ზმნისაგან იქნება:

ɑ(ɡ)-ჟ-ɡ́ლ-თɡ(-ზ) „ის, რომელიც (ვინც, რაც, რომლებიც) მოგცა შენ(მ.) მან(ქ.)"

დ(ɡ)-**ზ**-ɡ́-ლ-თɡ(-ზ) „ის(ად.) რომელსაც (ვისაც, რასაც, რომლებსაც) მისცა მან(ქ.)"

დ(ɡ)-ჟ-ɡ́-**ზ**-თɡ(-ზ) „რომელმაც (ვინც, რამაც, რომლებმაც) შენ(მ.) მოგცა ის(ად.)" და სხვ.

საყოველთაოდ გავრცელებული მიმღეობის სისტემის გარდა ენაში არსებობს განსხვავებული ტიპების სხვადასხვა ფორმაციის მიმღეობებიც.

გვხვდება ძველი, გაუფორმებელი ზმნურფუძიანი მიმღეობები: ჭაჴ°ა-ბ ლ ɡ „დამწვარი პური", ბჟა-ფ ს ɡ „ნახევრად მკვდარი" და მისთ.

ერთი წყება ასევე საკმაოდ ძველი წარმოებების მიმღეობები გაფორმებულია **-ხ́ა** სუფიქსით: ჟ°**ხ́ა** „მოხარშული ხორცი". ეს წარმოება აბაზურში გამოცოცხლების გზაზეა. ასეთია, მაგ.: ჯ°ჯ°ა-**ხ́ა** „სარეცხი", ფჩ̣ɡჩ̣-**ხ́ა** „ნამსხვრევი", „დამსხვრეული", **სხ́ა** „ზონარი", „პატრუქი" („ნაქსოვი"), აფხ́ა**ხ́ა** „ნაკითხი", „ნასწავლი" და სხვ.

გვხვდება აგრეთვე **-ხ́ა̃** სუფიქსიანი მიმღეობები ზმნის ფუძიდან, უფრო კი მასდარისაგან, წარმოქმნილი: ღჷჩრა-**ხ** „ნაქურდალი“, „ნაპარავი“, ფშჾქარა-**ხ** „განაზებული“ და მისთ. (ლომთ. 1979).

ენაში ჩასახულია „ადამიანის“ აღმნიშვნელი ძირის **-ꚉ°ჷ**-ს გამოყენებით წარმოება „სუბიექტური“ მიმღეობისა, რაც ჩვეულებრივ მოქმედ ა დ ა მ ი ა ნ ს გულისხმობს: არჷფხ́ა-**ꚉ°** „მასწავლებელი“, ნხა-ꚉ°ჷ „მუშა“, შ°არჷცა-**ꚉ°** „მონადირე“ და მისთ. თუმც იგი იმდენად ზოგადდება მოქმედი S-ის გადმოსაცემად, რომ ნივთთა კატეგორიაშიაც არ არის უცხო, მაგ. ანდაზაში — აჩ°ა́ ანმაჭჷჵ აპ°ჷსჷ́ჷꚘ ჩა-ꚉ°-ხჷꚘტ „როცა თივა ცოტაა, ხბოც კი გაუმაძღარი (=„მ ჭ ა მ ე ლ ი“) ხდება“.

ამის საპირისპიროდ გვაქვს ო ბ ი ე ქ ტ ი ს მიმღეობა ნ ი ვ თ თ ა კატეგორიის შესაბამისი — ნაწარმოები **-ჭ°ჷ** სუფიქსით ჶა-ჭ°ჷ „საჭმელი“, ჟ°-ჭ°ჷ სასმელი“ (ლომთ. 1956) და სხვ.

მიმღეობის შინაარსით ცალკეულ შემთხვევებში შეიძლება გამოყენებულ იქნეს კომპოზიტური სიტყვაწარმოება (მაგ. ჩჩაჴ°ა „სასაცილო“, „სიცილის კერძი“ და მისთ.).

აბსოლუტივი. აბსოლუტივიანი კონსტრუქციები ფართოდაა გამოყენებული აბაზურში, რამდენადაც ესაა ერთ-ერთი გავრცელებული საშუალება წინადადებაში ზმნა-შემასმენელთა დაკავშირებისა.

აბსოლუტივი ზმნის ფორმაა, რომელიც მთავარი ზმნით გამოხატული მოქმედების დამატებით მოქმედებას (მდგომარეობას) გადმოსცემს და იგუებს ვითარების ფუნქციას მსგავსად ზმნისართებისა.

აბაზურში ორი განსხვავებული ტიპის აბსოლუტივი გამოიყოფა (ლომთ. 1944, 184-187) იმის მიხედვით, თუ მას რა ზმნური კატეგორიები ახასიათებს და როგორია მისი შეწყობა მთავარ ზმნასთან დროში:

1. ძირითადი ტიპი აბსოლუტივებისა (რომელიც უძველესიც არის) ინფინიტური წარმოების ტიპად უნდა ჩაითვალოს, რომელსაც ყველა ზმნური კატეგორია ახასიათებს გარდა დროისა (და, რაღა თქმა უნდა, ფინიტობისა)[8]. იგი ამდენადვე როგორც ზედროული ზმნური ნაკვთი ყველა დროის ფორმას ეწყობა მთავარი ზმნისას (მიუხედავად თვით ამ ტიპის აბსოლუტივის გაფორმებისა).

2. სხვა ტიპი აბსოლუტივებისა (ნაწარმოები ოდენ **-თა//-შთა** სუფიქს-ნაწილაკით) ფინიტური ფუძის მქონეა. მაშასადამე, მას აქვს

ყველა ზმნური კატეგორია (ინფინიტური ფორმისათვის დამახასიათებელ წარმოებათა გამორიცხვით) და დროშიც ეწყობა მთავარ ზმნას. ეს ფორმა აბსოლუტივისა უფრო ზმნათა მაერთებელი კავშირის ფუნქციით გვევლინება.

პირველი ტიპის აბსოლუტივები როგორც დადებითი, ისე უარყოფითი სახეობისა, აბაზურში სხვადასხვა გაფორმებით გვხვდება.

აბსოლუტივი გადმოიცემა ზმნის მარტივი ფუძით, საგანგებო (მააბსოლუტივებელი) აფიქსის გარეშე (როგორც სტატიკურ, ისე დინამიკურ ზმნებში):

აჲწბა ლთოფ **ლჽ მა** დჽქ°ჳ°აპ „უმცროსს თავისი ბურთი ა ქ ვ ს
რ ა [ბურთის ქონით] ზის [ზედ]“

აჵაშაჵ° **დჳ°ა** დჷჩ°ჽჲტ, **დშტა** დჷნხჽჲტ „ზარმაცი ზ ი ს რ ა
[მჯდომელას] სძინავს, წ ე ვ ს რ ა
[მწოლარე] მუშაობს“

ამჵ°ა **დჽ ხ°ჷნგჷლა** დჯ°ჽქ°ჷლხტ „იგი გზას დ ა ა დ გ ა რ ა
[დადგომით] გაემართა“

ალა **ბჵ°ჷრჷლაჶფსა** ჲაჵ°ჽზაპ „ძაღლს ძვალი გ ა დ ა უ ყ ა რ ო
რ ა [გადაყრით], ისეთია“.

ასეთი მარტივი ფუძის აბსოლუტივები, უარყოფით ფორმაში ოდენ უარყოფითობის **მ** აფიქსის მქონე, არაა გავრცელებული, იშვიათად გვხვდება ანდაზების ენაში, მაგ., **ალა-მ-ბა** მშ°ჷ ჷ̆ჷშხუმ „თ ვ ა ლ უ ხ ი ლ ა ვ ა დ [დაუნახავად] დათვი არ მოიკვლება“.

დინამიკურ ზმნებში აბსოლუტივი გაფორმებულია **-ჶა** სუფიქსით (როგორც დადებით, ისე უარყოფით წარმოებებში):

დ ხ ჽ ხ ა ჶ ა დჳ°ან „ის [ძაფს] ა რ თ ა ვ ს რ ა [ძაფის დართვით] იჯდა“.

დ ჳ ° ჽ ც ჶ ა დკჽდჳ°ალხტ... დჷშჲჳ°ჽცჶაზ, ჶარბა-ჩჲჷჵ°კ ჲჟჲაკ̆ა ბჷჟ-მე̆ტრაკ ჲ ნ ა ძ ა ჶა̆, ჲარა̆ მე̆ტრაკ აჰა̆ დ ნ ა მძ ა ჶა დჵაჲჷდჷჷლტ „ფ ი ქ რ ო ბ ს რ ა [ჩაფიქრებული] კედელთან მიჯდა... ფიქრში რომ იყო, „არწივ-მხედარი“, რომლის წვერი შვიდ მეტრს ა ღ წ ე ვ ს რა [წვდება], თვითონ მეტრზე მეტსაც ვ ე რ ა ღ წ ე ვ ს რ ა, მიადგა მას“.

ასეთი წარმოება აბსოლუტივისა ხშირია, როცა საპირისპირო მოქმედების გამომხატველი ზმნებია ხოლმე ერთად გადმოსაცემი.

-ჭა სუფიქსიანი აბსოლუტივი ძალზე გავრცელებულია „დაწყება“ ა´ლაგარა ზმნასთან, რომელიც მეშველი ზმნის როლში გამოდის და ერთად ქმნიან პრედიკატს: დგფშ°გრ — ჰგჩჩაჭა და´ლაგად „გაიღიმა“, „გაღიმება დაიწყო (იღიმება რა, დაიწყო“)“, დჰ°გცჭა და´ლაგატ „ჩაფიქრდა“, „ჩაფიქრება დაიწყო“ („ფიქრობს რა, დაიწყო“).

აბსოლუტივის წარმოებისას ყველაზე აქტიური სუფიქსნაწილაკია -თა (</-შთა). იგი გვხვდება ყველა ზმნასთან და ყველა ტიპის წარმოებაში.

-თა ერთვის მარტივ ფუძეს:

აზჰ°ადა ჩმაზაჰ°რა ა´ცათა დგ´გდგრამ „ჯანმრთელმა არ იცის, ავადმყოფობა არის რა [რომ არის]“

მზარკგლა ჭფშ•მათა დგგ´ჭაურგმ „იმას ანთებული ლამპით ეძებ რა [ძებნით], ვერ იპოვი“.

-თა ერთვის ჭა სუფიქსიან ფუძეს:

ბაცა´° დგფხ´აჭათა ჩქ°გნკ დაცან „ბაცაჟვს ეძახდნენ რა („ეძახიან რა“), ერთი უმაწვილი იყო“ („იყო ერთი უმაწვილი, სახელად ბაცაჟვი“)

ძგ ჭგსმრგე° ჭათა ჭმაზდხგპ „წყლის დაულევინებ რა“) („არ დაგალევინებ რა“) მოგიყვან ისე“.

შენიშნულია, რომ გარდამავალ ზმნათა ამ ტიპის აბსოლუტივებში (ე.ი. ინფინიტურ ფუძეზე დამყარებულ აბსოლუტივებში) სუბიექტის ნიშანი გამოტოვებულია (ლომთ. 1948, 8), თუმცა მიუთითებენ, რომ ეს დამახასიათებელია იმ შემთხვევაში, როცა მომდევნო ზმნა ბრძანებითის ფორმით არის და აბსოლუტივის ფორმიანი ზმნაც თავისი ბუნებით ბრძანებითს ეყრდნობა, რითაც აიხსნება სუბიექტის ნიშნის უქონლობა (კლიჩევი, 1965), მაგ.:

მგ° ზაკგ-ზაკ ჰფრგჩ°ქა დრგლხთა ჰაუჭშთხ !

„თითო ბეწვი ჩვენს ფაფარს ამოაცალე რა (ამოცლით) გაგვიშვი!“

მართლაც, დანარჩენ შემთხვევებში ჰარბობს სუბიექტის ნიშნიანი ფორმები (მაგ. დთაჯგზთგნ ათძგ აშაპგ გწგდჯთა იწადგრგგლხუაშტ „თუ მოუნდა, სახლს ქვეშიდან საფუძველს გამოაცლის რა, ისევ შეუდგამს“ და მისთ.), მაგრამ აქა-იქ გარდამავალი ზმნის აბსოლუტივის უსუბიექტო ფორმებიც გვხვდება, განსაკუთრებით ანდაზების ენაში. მაგ.:

უგ° თგხთა დთაუწახგრგ´გდ დგგ´რაზხუშგმ „(მისთვის) შენი გული ამოიღო [შენ] რა (ამოღებით) და ისევ უკან ჩადო, მაინც არ იქნება კმაყოფილი“

აშ°ლა დჯ°გლცათა აჯგშ°ლა დგუჩ°შაშგლხუაშტ „ქარიდან გააგდებ რა (გაგდებით) სარკმლიდან შემოგივა“.

ალგხ°თა ნგხ° თა უგფშაშარგგ´გდ აუგდ ლაფშ დგგ´უაუაშგმ „საცერი რომ აიღო რა (აღებით) და ეძებო, მის მსგავსს ვერ იპოვი“ და სხვ.

აბსოლუტივის ფუნქციით ხშირად გვხვდება აბაზურში მცგრა //-მცარა//-მცა ნაწილაკდართული ზმნის ფორმები. იგი ხანგრძლივ, გამუდმებულ მდგომარეობა-მოქმედებას გახაზავს. ეს ნაწილაკი მარტივ ფუძესაც ერთვის (მაგ.: დრგმა-მცარა „მათ ის ჰყავთ რა“), ჩვეულებრივ კი **-უა** სუფიქსიან აბსოლუტივის ფორმასთან გვხვდება:

ალა შ°უა-მცა დფსგხგდტ „ძაღლი ყეფს რა (მთელი სიცოცხლის განმავლობაში), კვდება“.

აღნიშნული ნაწილაკი მეტყველების სხვა ნაწილებშიაც ხშირად გამოვლინდება, მაგ.: ასრმ კაპიკა-მცარა დალაპ „მანეთი კაპიკკაპიკობით შედგება“.

უარყოფითი აბსოლუტივის წარმოებისას იმავე ინფინიტურ მარტივ ფუძეს **მ** უარყოფის აფიქსის გარდა (იხ. ზემოთ) ერთვის სუფიქსად **-კ°ა** (რომელიც წარმოშობით კოპულის ფუძეს უკავშირდება) და სტატიკურ ზმნებში, რომლებშიაც იგი უარყოფითი აბსოლუტივის ერთადერთი მაწარმოებელია, **-მ-კ°ა-**ს სახით გვევლინება: დლგმა-**მ-კ°ა** „მის უქონელად“ („მას(ქ.) ის არა აქვს რა“), დთა-**მ-კ°ა** „ის შიგ არაა რა“...

დინამიკურ ზმნებში ინფინიტური ფუძის შესაბამისად **მ-** პრეფიქსადაა, ხოლო **-კ°ა** ერთვის ბოლოს:

აჰათ აჯა უ-**მ**-გ-რ-ტლა-**კ°ა** დთგუ **გ´**უდგრუამ „გუდაში რაც დევს, ვერ გაიგებ მისი თავის მოუხსნელად“.

აძგრგრთა უნა-**მ**-ძას-**კ°ა** უკალთა ჰაუგმგგლგნ! „ფონს მიუღწევლად კალთას ნუ აიკრეფ“!

ასე გაფორმებული აბსოლუტივები გარკვეული, უდაო დადასტურების შინაარსით გამოიყენება კითხვითი წინადადების პასუხად: აძგ ბთაჯგუმა?—ლსთაჯგ-**მკ°ა**! „წყალი გინდა?“ „მაშ არა და!“ („მინდა, მაშ!“).

კოპულას (აკ°-) ფუძეზე დართვით მ-კ°ა აწარმოებს თანდებულ-ზმნისართს აკ°გმკ°ა-ს „გარდა“, „გარეშე“ (რომელიც იცვლება კუთვნილებითი პრეფიქსების მიხედვით).

მეორე ტიპის აბსოლუტივი, ე.ი. ფინიტურ ფუძეზე დაყრდნობილი, ყველა ზმნის (სტატიკური, დინამიკური) სხვადასხვა დროების ფორმებიდან იწარმოება (თუმცა უფრო გავრცელებულია აწმყოსა და მყოფადის დროებში):

დჭაუა დგმამაჭპ-თა, დჩფაუა დგმაშარდაპ „რასაც ჭამს, ეცოტავება რა, რასაც აკეთებს ებევრება“

დლგმჰაკ დთალგიტ-თა დლგმჰაკლა დთგწხგიტ „მის ერთ ყურში შედის რა, მეორე ყურიდან გამოდის“

ამშა გ°გმხა ბზგიხაპ-თა, ამ° გ°გმხა დგგ˝ბზგიხარგმ „ცუდი ამინდი გამოკეთდება რა, ცუდი კაცი არ გამოკეთდება“

ყაფშჭთა დუბალაკ˝ გ˝უჭმ-თა, შკ°რკ°ათა დუბალაკ˝ გ˝შიშაშ „რასაც წითელს დაინახავ, ხორცი არ არის რა, რასაც თეთრს დაინახავ, ქონი (ლორი) არ არის“

დჭლა დჭწჭუ აჭ°მ°ან გ˝გდბუმ-თა ანახ˝ ანგდ დჭლა დჭწჭუ აშიგჰ°ც იბგდტ „თავის თვალში დირეს ვერ ხედავს რა, სხვის თვალში ბეწვს (წველს) ამჩნევს (ხედავს)“.

ამ ტიპის წარმოებები ფართოდაა გავრცელებული ენაში. აბაზურში აბსოლუტივის შემცველი წინადადების შემადგენლობაში შეიძლება შეგეხვდეს ისეთი შემთხვევები, როცა აბსოლუტივს თავისი, ძირითადი შემასმენლისაგან განსხვავებული სუბიექტი აქვს: დჭ°აუა აწლა მაჰ°უგთა დჭლა დმაწალგდტ „მშიშარას ხე ცეკვავს რა (ბრუნავს რა, მბრუნავი) ეჩვენება (თვალში ხვდება)“

უუა უარა დუმგრდგუათა აქჭთ დდგრდგუჭნდა „შენ თავს შენ არ ადიდებ[დე] რა, ნეტავ სოფელი ადიდებდეს (სოფელმა გაადიდოს)“

დფსგ ნამჯუმცა დგმგ°ა ნაჯატ „მისი სული არ ძღება რა, მისი მუცელი გაივსო“.

კოპულა. „ყოფნის“ („არის“) აღმნიშვნელი მეშველი ზმნის ფუნქციით აბაზურში გამოიყენება ა-კ°(ა) ფუძე, რომელიც თითქოს ერთპირიანი ზმნის შინაარსით გვევლინება, მაგრამ თვით ფუძის აგებულებისა და გაფორმების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ორპირიანი უნდა იყოს. ეს ერთადერთი „ერთპირიანი“ ზმნა არის, რომელიც „სუბიექტის“ ნიშნად იყენებს L-ს რიგის პირ-კლასის ექსპონენტებს: სარა ს-ა-კ°(ა)-პ „მე ვარ“, უარა უ-ა-კ° (ა)-პ „შენ(მ.) ხარ“, ბარა ბ-ა-კ°(ა)-პ „შენ(ქ.) ხარ“, დ-არა დ-ა-კ°(ა)-პ „ის(მ.) არის“,

ლარა́ ლ-ა-კ°(ა)-პ „ის(ქ.) არის“, აჳჷჲ ა́-კ°(ა)-პ „ის(ნ.) არის“, ჰარა́ ჰ-ა́-კ°(ა)-პ „ჩვენ ვართ“, შ°არა́ შ°-ა́-კ°(ა)-პ „თქვენ ხართ“, აჳა́თ რ-ა́-კ°(ა)-პ „ისინი არიან“.

აღნიშნული ზმნა ჩვეულებრივ დამოუკიდებლად არ იხმარება იგი ხშავს ინფინიტურ, პირის მიმღეობურ, ზმნის კონსტრუქციას, მაგ.: სარა **ხა́კ°(ა)პ** ჲცაზ „მე ვარ, ვინც წავიდა“ და მისთ.

ეს ზმნური ფუძე, ისევე როგორც ნასახელარი დინამიკური ზმნები, გახდომა-გარდაქცევისათვის დაირთავს გარდაუვალ ვარიანტში **-ხა** სუფიქსურ ელემენტს, ხოლო გარდამავალ ვარიანტში **-ჰ°** სუფიქსურ ელემენტს.

„ყოფნა-არსებობის“ აღმნიშვნელ ამ **კ°(ა)** ძირთან წარმოშობით კავშირი აქვს კოპულატურ **-პ** ფინიტობის სუფიქსს სტატიკური ზმნის აწმყოსა და დინამიკური ზმნის მყოფადში (ლომთ. 1974).

პერიფრასტული ზმნური კონსტრუქციები გვხვდება „დაწყება“, „გამოსვლა“, „შეძლება“, „ნდომა“, „ქმნა“, „ხედვა“... ზმნათა მეშვეობით (გარკვეული მოდალურ-სტილისტური ნიუანსების გადმოცემისას):

დცა́რ(ა) ა ჳ ა́ შ ა „რომ წავიდეს იქნება, შეიძლება“

დცჷჳა́ დ ა́ ლ ა გ ა ტ „წასვლა დაიწყო (მიდის რა, დაიწყო)“

დცა́რა ა თ ა ჴ ჷ პ „უნდა წავიდეს“, „წასასვლელია“

ჰ°აჯა ჲ ა́ კ ° თ ა დმა́წ(ჷ)წტ „ხოჯა გამოდგა“, „ხოჯა ყოფილა“

დჷჳთა ჲ ჷ ს ჩ ფ ჷ ჲ ტ „ვადიდებ“, „დიდად ვიქმ“

აჩკ°ჷნ ჲჷლა ლაშ°ჷზთჷნჷ́ჷჲ, ან ჲაბჷაზშ°ა ჲჷლბჷჲტ „ყმაწვილი თვალდავსილიც (თვალით ბრმაც) რომ იყოს, დედას (თვალ)მრთელად ეჩვენება (...მთელსავით ხედავს)“ და სხვ.

კაუზატივი. თუმცა ნასახელარი და სხვა გარდაუვალი ზმნებისაგან გარდამავალი ზმნების წარმოების სხვადასხვა საშუალება არსებობს აბაზურში, როგორიცაა, მაგალითად, ე.წ. ძირ-სუფიქსების (ლომთ. 1952), სხვადასხვა დერივაციული ელემენტების გამოყენება, რთული ფუძეების წარმოქმნა, ლაბილური კონსტრუქციის არსებობა და სხვ. (იხ. აქვე, ზემოთ, გვ. 39—42), მაგრამ გარდაუვალი ზმნისაგან გარდამავალი ზმნის მიღების ერთ-ერთი ძირითადი წესი არის კაუზატივის საშუალებით ფუძის წარმოება.

კაუზატივის მაწარმოებელი არის **რჷ-** (გარკვეულს პოზიციებში **ჷრ-**) პრეფიქსი, რომელიც დაისმის ძ ი რ ი ს წინ (რთულ ზმნურ ფუძეებში პრევერბული კომპონენტების შემდეგ, ე.ი. ისევ ძ ი რ ი ს წინ). კაუზატივის ფორმა აქვს მასდარსაც.

კაუზატივის ფორმაში ზმნას უჩნდება დამატებით ახალი სუბიექტის პირი: ერთპირიანი გარდაუვალი ზმნის სუბიექტი კაუზატივის შემთხვევაში ახალი სუბიექტური პირის მოქმედების ობიექტად იქცევა და ზმნა გარდამავალ-ორპირიან ზმნად წარმოგვიდგება, შდრ. ერთპირიანი გარდაუვალი ზმნა **დ**-ცგჲტ „ის (ად.) მიდის“ და კაუზატიური ფორმა მისი **დ-ლ-გრ**-ცგჲტ „მას (ად.) ის (ქ.) უშვებს“, „გზავნის“.

ასევე ორპირიანი (ან სამპირიანი) გარდაუვალი ზმნისაგან კაუზატივის კატეგორიაში ახლად დამატებული სუბიექტის პირის მოქმედების ობიექტად იქცევა ისევ ორპირიანი გარდაუვალი ზმნის სუბიექტი და ზმნა წარმოგვიდგება სამპირიან (ან, სამპირიანისაგან ნაწარმოებ, ოთხპირიან) ზმნად, შდრ. ორპირიანი გარდაუვალი ზმნა **დ-ა̂**-ფხ̆გ́ჲტ „ის (ად.)კითხულობს („სწავლობს“) მას (წიგნს)“ და კაუზატივის ფორმა **დ-ა̂-ლ-გრ**-ფხ̆გ́ჲტ „ის (ქ.) მას (ად.) აკითხებს („ასწავლის“) მას (წიგნს)“ და მისთ.

ამ შემთხვევაში გარდაუვალი ზმნის D-ს რიგის პრეფიქსებით გამოხატული სუბიექტის პირი იქცევა (უახლოეს) ობიექტად.

გარდამავალი ზმნისაგან კაუზატივის წარმოებისას ახლად დამატებული სუბიექტი მოქმედებს ამოსავალი გარდამავალი ზმნის სუბიექტზე და ეს თავის მხრივ წარმოგვიდგება ირიბი ობიექტის როლში, ორპირიანი გარდამავალი ზმნა იქცევა სამპირიან გარდამავალ ზმნად, მაგ., ორპირიანი გარდამავალი ზმნა — **ჲგ-ლ**-ფჭ́ჲტ „ის (ქ.) ჭამს მას (ნ.)“, კაუზატივის ფორმაში — **ჲგ-ლ-ლ-რჩ́**-ფგჲტ „ის (ქ.) მას (ქ.) აჭმევს მას (ნ.)“. ასევე ხდება სამპირიან გარდამავალ ზმნაში, ოღონდ სამპირიანისაგან კაუზატივის ფორმაში მიიღება ოთხპირიანი ზმნა, მაგ.: **ჲ-ლ-გ-ჳ-გ-ს-რჩ́**-თტ „შენ (მ.) მის(ქალის)-თვის მიგაცემინე ის(ნ.)“.

თუმცა ასე ნაწარმოები ოთხპირიანი (და მითუმეტეს ხუთპირიანი) ზმნების ფორმები არც თუ ისე გავრცელებულია. დასაშვებია აღწერითი ფორმები: ჲ-ლჩ́-ჳ-თნგს სთაჴგპ „მას (ქ.) შენ (მ.) ის (ნ.) რომ მისცე, მინდა“ და სხვ.

კაუზატივის ფორმაში მესამე პირის მრავლობითი რიცხვის L-ს რიგის **რ-** პრეფიქსი როგორც ს უ ბ ი ე ქ ტ ი ს, ისე ი რ ი ბ ი ო ბ ი ე ქ ტ ი ს გამომხატველი, დისიმილაციის ნიადაგზე წარმოგვიდგება **დ**-ს სახით, მაგ. **ჲგ-დ-დ-რჩ́**-ძახტ (მოსალოდნელი ***ჲგ-რ-რ-რჩ́**-ძახტ“-ის ნაცვლად) „მათ მათ ის(ნ.) შეაკერინეს“;

ꙉ-დ-დ-რ-ფ-ტ (მოსალოდნელი ***ꙉ-რ-რ-რ-ფ-ტ**-ის ნაცვლად) „ის(ნ.) მათ მათ აჭამეს“ და მისთ. (ლომთ. 1944 გვ. 130).

აბაზურში ფართოდაა გავრცელებული ორმაგი პრეფიქსაცია კაუზატივისა, როცა კაუზატიურად ნაწარმოები გარდამავალი ზმნისაგან კვლავ კაუზატივი — შუალობითი კონტაქტის გამომხატველი იწარმოება, მაგ. **დ-დ-ꙉ-რ-ფ-ა** „მან(მ.) მათ ის(ად.) გააგზავნინა“. ასეთი ორმაგი პრეფიქსაცია შეიძლება შეგვხვდეს პირველადს გარდამავალ ზმნაშიც, როცა შუალობითი შინაარსია გადმოცემული: **ꙉ-ლ-ე-ს-რ-ფ-ტ** „მე მას (მ.) მისთვის (ქ.) ვაჭმევინებ მას (ნ.)“ და მისთ. (ლომთ. 1944, გვ. 131).

ზმნის ვალენტობა: მიხი მატება და კლება ზმნის ფორმებში.

აბაზური ზმნა მარტივი ფუძითაა: **გარდაუვალი** — ერთპირიანი სტატიკ. **დ-ჰ°აპ** „ზის (ად.)“, დინამიკ. **დ-ცკტ** „მიდის (ად.)“ (ეს ერთი პირი სუბიექტის პირია), **გარდამავალი** — ორპირიანი **ꙉ-ლ-ჰ°ატ** „მან (ქ.) თქვა ის (ნ.)“. ამ ორ პირთაგან თავში, პირველ ადგილას მდგომი პირი უახლოესი (პირდაპირი) ობიექტის პირია (D-ს რიგი), მომდევნო, მეორე ადგილას ზმნის ძირის წინ მდგომი პირი სუბიექტია (L^S-ს რიგი).

დანარჩენ შემთხვევებში, ზმნის პირის ვალენტობის მატებისას ხდება სხვადასხვა მორფემების **საშუალებით** ზმნის ფუძის **წარმოება**.

ზემოთ (იხ. ზემოთ) იყო აღნიშნული, რომ ზმნის პირი მატულობს კაუზატივის კატეგორიაში, როცა ზმნას კაუზატივის მორფემის მეშვეობით ემატება ახალი გარდამავალი ზმნის **სუბიექტის** პირი.

სხვა შემთხვევაში კი როგორც გარდაუვალ, ისე გარდამავალ ზმნებში ვალენტობა იზრდება **ირიბი** ობიექტის პირის გაჩენით. ირიბი ობიექტის პირის გაჩენა კი ზმნაში ხდება **სამიმართებლო** პრეფიქსულ მორფემათა მეოხებით, რომლებიც ზმნურ ფუძეს ართულებენ.

ყველაზე გავრცელებული სამიმართებლო პრეფიქს-მორფემა (რომელიც ზოგჯერ ძნელი გამოსაყოფიც გამხდარა) არის **-ად-/-ა-** / → **-ꙉ** → **0** (ლომთ. 1976, 91-93). იგი აჩენს ირიბი ობიექტის პირს როგორც გარდაუვალ, ისე გარდამავალ ზმნაში. ამდენადვე მას უჭირავს ადგილი ირიბი ობიექტის მომდევნოდ (იგი შეიძლება გათიშული იყოს უარყოფის **-შ-** პრეფიქსული მორფემით), მაგ.:

ერთპირიანი გარდაუვალი ზმნა

შ°აბგუთა უ-ჳგჩჩა(ხ) „შენ (მ.) გაიცინე ხმამაღლა“

იგივე ზმნა ორპირიან — გარდაუვალი:

უ-ზ-აձ-ჳ გ ჩ ჩ უ ა დ-შა-უ-აձ-ჳგჩჩახპ „შენ (მ.) ვისაც დასცინებ, ის-შენ-აქეთ დაგცინებს“

აფჯა ქშაჩ°ჳგსლგზ უ-ძგ-მ-აձ-ჳგჩჩგნ! „ვინც წინ (უწინ) ფეხი წაიკრა, შენ-მას-ნუ-დასცინებ!“

ორპირიანი გარდამავალი ზმნა:

ძგ-რ-ჰ°ატ „ის (ნ.) მათ თქვეს“

აქედან ნაწარმოები სამპირიანი ზმნა:

ძ-რ-ა-რ-ჰ°ტ „ის (ნ.)- მათ-მათ-უთხრეს“.

სამპირიან „მიცემა“ ზმნაში სამიმართებო პრეფიქსი გ-ს სახითაა: ძ-რ-გ-რ-თტ- „ის (ნ.) მათ მისცეს მათ“.

ასევე ზოგადად სამიმართებო პრეფიქსულ მორფემებად გამოდის სასხვისო ქცევის პრეფიქსები, თანაობის, მოჩვენებითობის კატეგორიათა მაწარმოებლები, გარკვეულ შემთხვევებში ლოკალური ხასიათის პრევერბები (თუ ორი სხვადასხვა სამიმართებო პრეფიქსი ეწყობა ზმნას, შესაბამისად ორი ირიბი ობიექტიც გაჩნდება) და სხვ.

„სასარგებლო“ დანიშნულების ქცევის ზ- პრეფიქსი:

ერთპირიანი დ-ცატ „ის (ად.) წავიდა“, ორპირიანი (ქცევის ფორმა) დ-ლგ-ზ-ცატ „ის (ად.) მისად(ქ.) წავიდა“, „მიუვიდა“.

ორპირიანი ძ-შა-რ-გტ „ის (ნ.) მათ მოიტანეს“, სამპირიანი (ქცევის ფორმა) ძგ-ლ-ზ-შა-რ-გტ „ის (ნ.) მ ა ს (ქ.) მ ო უ ტ ა ნ ე ს მათ“.

„საზიანო“ ქცევის ჩ°- პრეფიქსი:

ერთპირიანი დ-ცატ „ის (ად.) წავიდა“, ორპირიანი (ქცევის ფორმა) დგ-ლგ-ჩ°-ცატ „ის წაუვიდა, გაექცა მას (ქ.)“.

ორპირიანი ძგ-ლ-ფჭძტ „მას (ნ.) ის (ქ.) ჭამს“, სამპირიანი (ქცევის ფორმა) ძგ-ლ-ჩ°გ-ლ-ფჭძტ „მას (ქ.) უჭამს ის (ქ.)“.

სათანაო კატეგორიის ც- პრეფიქსი:

ერთპირიანი დ-ცატ „ის (ად.) წავიდა“, ორპირიანი დ-ლგ-ცცატ „ის (ად.) მასთან (ქ.) ერთად წავიდა“.

მოჩვენებითობის კატეგორიის ˹გ˺- მა- პრეფიქსი:

ერთპირიანი ზმნა ძ-მაჭპ „ის (ნ.) ცოტაა“, ორპირიანი — მა- პრეფიქსით ძ-ლ-გ-მა-მაჭპ „ის (ნ.) მას (ქ.) ეცოტავება“.

ლოკალურ პრევერბიანი ფუძე:

ორპირიანი უპრევერბო დ-დგ-რ-ჴ°ატ „ის (ად.) მათ დასვეს“, სამპირიანი პრევერბიანი — დ-ა-ჭ°-დგ-რ-ჴ°ატ „ის (ად.) მასზედ (ნ.) დასვეს“ და მისთ. (ლომთ. 1981, 24-70).

ამავე დროს შეინიშნება პირთა რაოდენობის შემცირება საურთიერთო კატეგორიაში (უველა მის სახეობაში). ორპირიანი ზმნა იქცევა ერთპირიანად, სამპირიანი ორპირიანად და ა.შ., მაგალითად, სათანაო კატეგორიის ორპირიანი ზმნისაგან დ-დგ-**ცგ**-ბზაზგატ „ის (ად.) მასთან (მ.) ერთად ცხოვრობს“, საურთიერთო სათანაო კატეგორიაში იქნება ერთპირიანი დ-ა-**ცგ**-ბზაზგატ „ისინი ერთად ცხოვრობენ“[9] ორპირიანი — დგ-ლ-დგრგატ „ის (ქ.) იცნობს მას (ად.)“ საურთიერთო (საორმხრივო) კატეგორიაში მოგვცემს ზმნას დ-**აბა**-დგრგატ „ისინი ერთმანეთს იცნობენ (ეცნობიან)“. რთული **აბა-** პრეფიქსით ნაწარმოები საურთიერთო-საორმხრივო კატეგორია დამახასიათებელია გარდამავალი ზმნისათვის (შეიძლება თავი იჩინოს ინვერსიულ ზმნებშიც, რაც გამოწვეულია ინვერსიულ ზმნათა გარკვეული სემანტიკური გააქტიურებით და შინაარსობლივად გარდამავალ ზმნებთან გათანაბრებით).

სამპირიანი დ-უ-ა-**ს**-ჴ°გატ „მას (ნ.) შენ (მ.) გეუბნები“ საურთიერთო (საორმხრივო) კატეგორიაში მოგვცემს ორპირიან ზმნას — დ-**აბა**-ჰ-ჴ°გატ „მას (ნ.) ჩვენ ერთმანეთს ვეუბნებით“... ამ რიგის შემთხვევებში გრამატიკულად პირთა რაოდენობა მცირდება, ზოგჯერ იცვლება ზმნის გარდამავლობაც, მაგრამ ამ პირთა დაკლების კომპენსაცია შინაარსობრივად ხდება აღნიშნულ პირთა **მრავლობითი** რიცხვის ფორმაში გაერთიანებით (შდრ. ზემოთ პირის პრეფიქსები **დ-, ჰ-**). ერთიანდება პირდაპირი ობიექტისა და ირიბი ობიექტის, ირიბი ობიექტისა და სუბიექტის, პირდაპირი ობიექტისა და სუბიექტის პირები (ლომთ. 1960).

კითხვითი ფორმები. აბაზურში რთულად არის ზმნაში ასახული კითხვითი ფორმები (ლომთ. 1942[b]; ლომთ. 1944, 177-184; ლომთ. 1954, 186-195). თუ თითო-ოროლა ცალკეული კითხვითი სიტყვა გვხვდება, ისინიც წარმოშობით ზმნურ ფორმებს წარმოადგენენ.

ზმნაში გარჩეულია დადებითი და უარყოფითი კითხვითი ფორმები.

დამოკიდებული წინადადებისა და მისი კავშირების ცალკე არარსებობის გამო, ზმნაშივეა ჩართული სხვადასხვა საგარემოებო კითხვითი ნაწილაკები.

დ ა დ ე ბ ი თ - კ ი თ ხ ვ ი თ ი ფორმები იწარმოება ზმნის სხვადას-ხვა დროის ი ნ ფ ი ნ ი ტ უ რ ფუძეზე კითხვითობის **-მა** სუფიქს-ნაწი-ლაკის დართვით:

ფჰა დსჷმჶ-**მა**? „მე (განა) ქალი(შვილი) მყავს?“

ქ°ტუ ჴკა ადგრუ-**მა**?“ „ქათამმა (განა) მარილი (მარილის გემო) იცის?“

აფშჾა ჶაზგშ°შ°გჲტჰ°ა, ჲმაჰჾასგრ-**მა**? „აქაოდა ქარს დაუსტ-ვინეო, ჩადგება?“

ჲმაშჾგლჶაშჾ-**მა**? „ისინი შიგ შემოვლენ?“

ჲჷჶბა-**მა**? „ის (ნ.) შენ (მ.) ნახე?“ და სხვ.

უარყოფით-კითხვითი ფორმების წარმოებისასაც გამოყენებუ-ლია იგივე **-მა** სუფიქს-ნაწილაკი, ოღონდ იგი აქ უკვე ერთვის ზმნის სხვადასხვა დროის უ ა რ ყ ო ფ ი თ ი ნ ფ ი ნ ი ტ უ რ ფუძეს და დამატებით ზმნის ფორმას უჩნდება დადასტურებითი პრეფიქსული ნაწილაკი **-გ˝ʻგ˺** (იგი დაისმის D-ს რიგის ნიშნების შემდეგ):

Ґ-**გ**SЄ-ბზҐ Ґ მ-**მა?** „ის (ნ.) კარგი არ არის?“

ჲ-**გ**´გ-ჶ-გმბა-**მა?** „შენ (მ.) ის (ნ.) არ გინახავს?“ და სხვ.

საგარემოებო-კითხვითი ფორმების წარმოებისას საფუძვლად აღებულია სამიმართებო საგარემოებო პრეფიქს-ნაწილაკების შემ-ცველი ინფინიტური ფუძეები (შესაბამისად: დადებითი ან უარყ-ოფითი) და ამ პრეფიქსულ საგარემოებო ელემენტებს (რომელთაც უჭირავთ პოზიცია D-ს რიგის პრეფიქსების მომდევნოდ) ერთვის კითხვითობის **-ბა-** ნაწილაკი (გარკვეულ შემთხვევებში ფონეტიკუ-რადაც ცვლილი ან გამარტივებული).

ადგილის საგარემოებო **აჲ-, ახ´-**... ნაწილაკებზე **ბა**-ს დართვით მიიღება **ა-ბა-** „სად?“, **ა ხ´ ფ ა-** „სად? საიდან?“...

ჶ-**ა-ბა**-ჲუ? „სადა ხარ (მ.), იმყოფები?“, ჶ-**აბა**-ჲა-ზ? „სად იყავ, იმყოფებოდი?“

ჶ-**ა-ბა**-ცუშჾ? „სად წახვალ (მ.)?“

„დროის“ საგარემოებო **-ან-** ნაწილაკს ერთვის **ბა-** და **-ან-ბა-** აღნიშნავს „როდის?“: დ-**ან-ბა**-ჶბა? „როდის ნახე შენ (მ.) ის (ად.)?“.

-შჾ — (<-ʻგ˺შჾ- ← ʻა˺შჾ-) ვ ი თ ა რ ე ბ ი ს აღმნიშვნელ ნა-წილაკს ერთვის **-ბა** და მიიღება **-შჾფა-** „რ ო გ ო რ ?“:

დგ **-შჾფა**-ჲუ? „ის (ად.) როგორ არის?“...

დგ-**შჾფა**́-ჲამგზ? „ის (ად.) როგორ არ იყო?“, დგ-**შჾფა**-მ-ცუზ? „ის (ად.) როგორ არ მიდიოდა?“ და სხვ.

ნაცვალსახელოვანი კითხვითი ფორმებიც ეყრდნობა პირის სამიმართებო პრეფიქსების მქონე ზმნის ი ნ ფ ი ნ ი ტ უ რ ფუძეს, რომელსაც სუფიქსად აბსოლუტურ ბოლოში ერთვის გრამატიკულ კლასთა მიხედვით განსხვავებული კითხვითი ნაწილაკები: **-და** ადამიანთა კატეგორიის კითხვისთვის და **-ძა** ნივთთა კატეგორიის კითხვისთვის.

პირის სამიმართებო პრეფიქსია D-ს რიგში **ძ'გ'-**, L-ს რიგში — **ზ-**. კითხვითი სუფიქსების მათთან შეწყობით წარმოიქმნება ნაცვალსახელოვანი ზმნური კითხვითი ფორმები:

ძგ-**ზ**-ფჷშ-**ძა**? „მას (ნ.) რა შეჭამს?"

ძგ-ბფჷშ-**ძა**? „შენ (ქ.) რას შეჭამ?"

ჷგ-**ზ**-ლა-მაძძა? „შენ (მ.) რითი მოხვედი?"

ზ-ცარა-ქგთ ბგნგყ°ახ́ა-**ძა**? „შენ (ქ.) რ ა მ დ ე ნ ი სოფელი მოგივლია?"

ძგ-ბ-ბა-**და**? „შენ (ქ.) ვინ ნახე?"

ძგ-ზ-ბახ́ა-**და**? „ის (ნ.) ვის უნახავს?" („ვინ ნახა უკვე?)"

ძგ-მ-ცუშ-**და**? „ვინ არ წავა?" და სხვ.

სტატიკურ ზმნათა აწმყოში ამ რიგის ფორმებში დინამიკურ ზმნათა მსგავსად ინფინიტური აწმყოსეული **-ჷ (-გჷ>-უ)** სუფიქსი დაცულია და გვაქვს: ძ-რჴცჰ-**უ-და**? „ვინ არის საცოდავი, საბრალო?"

ძ-ბჴმ-**უ-და**? „შენ (ქ.) ვინ გყავს?"

ძ-აც-**უ-და**? „ვინ არის (იმყოფება)?" და სხვ.

სამაგიეროდ აღნიშნული აწმყოსეული ინფინიტური ფუძის სუფიქსი ნივთთა კლასის კითხვითს ფორმაში აღარ არის და გვაქვს:

ძ-აცა-**ძა** (**ძგ**ცა-**ძა**)? „რა არის (იმყოფება)?"

ძ-გჷთაჴჴ-**ძა** „შენ (მ.) რა გინდა?"

ძგ-**ზ**-თაჴ-**ძა** „რას უნდა ის (ნ.)?" და მისთ.

აშხარულ დიალექტში ორსავე შემთხვევაში ბუნებრივია კითხვითი ფორმები აწმყოსეული **-'გ'ჷ** სუფიქსის გარეშე (ლომთ. 1954, 110-111; 194-195).

ჩვეულებრივია პარალელურად აღწერითი წარმოება ამავე კითხვითი ფორმებისა. ამ შემთხვევაში აღებულია იგივე შესაბამისი სამიმართებო ნაცვალსახელოვანი ზმნური ინფინიტური ფორმა დროისა (ერთნაირად ყველა ზმნაში, როგორც დინამიკურში, ისევე სტატიკურში) და ერთვის გრამატიკული კლასების მიხედვით განსხვავებული კითხვითი სიტყვა: ადამიანთა კლასში— დ ზ ა ჴ° გ-

ა(დგზდა, დაზუდა), ნივთთა კლასში ა ზ ა პ° ა, ა ა პ°-ა, ა პ° გ ა, რომლებიც წარმოადგენენ ზემოთ დახასიათებულ ზმნურ კითხვით ფორმებს, მომდინარეთ მეშველი ზმნისაგან. მათი პოზიცია ზმნის ინფინიტურ ფორმასთან დაკავშირებით თავისუფალია:

დზაპ°გა აუგ ჰაუაზჰ°გზ? „ვინაა, ეს შენ ვინც გითხრა?“

ჩანქა ზგრცაუა დზაპ°გა? „რემას ვინც მირეკავს, ვინაა?“

ამანშაა აპ°გა? „რაც მოხდა, რაა?“

აპ°გა აუთაგუ? „რაა, შენ რაც გინდა?“ და მისთ.

თავად ამ კითხვით ნაცვალსახელებშიაც კითხვითობის **-ა, -და** სუფიქსური ფორმები პრეფიქსული ნაკვეთია (გრამატიკულ კლასთა დიფერენციაციით) ცალკე არსებულ რთულ კითხვით ნაცვალსახელთაგან მომდინარე (ლომთ. 1942).

აღნიშნული კითხვითი სიტყვები საჭირო შემთხვევაში პირებსაც განასხვავებენ და მრავლობითისთვის **-ქ°ა** სუფიქსსაც დაირთავენ: უ-ზაუ°გა უარა „ვინა ხარ შენ?“... ზაუ°-ქ°ა-ა? „რანია? რანი არიან?“.

მათ ფუძეში თვით საკითხავი სახელის ფუძეც შეიძლება ჩაერთოს: დზაპ°-ჯაწა-ა? „ვინ-კაცია?“ („რა კაცია?“) და მისთ.

ზემოთ მითითებული აღწერითი სახეობები უჩვეულო არ არის არც სხვა საგარემოებო კითხვითი ფორმებისათვის.

ასეთ შემთხვევაშიაც ზმნა ამა თუ იმ სამიმართებო-საგარემოებო ინფინიტური ფორმით წარმოგვიდგება და დაერთვის მეშველი ზმნა შესაბამისი საგარემოებო კითხვითი ფორმით:

ა ა ნ ბ ა-კ°უ დ ა ნ ჰ ა ა უ ა შ? „რ ო დ ი ს ა ა, რ ო ც ა მოვა?“ და მისთ.

კითხვა „რატომ?“ გამოიხატება „თვის“ თანდებულის ფუნქციის მქონე **ზ-** პრეფიქსული ელემენტით ინფინიტურ ზმნაში და მას ჩვეულებრივ ახლავს ან იგივე კითხვითი **-ა,** ან — აპ°გა: ა პ°-გ ა ა უარა უ გ ზ ჰ ა ა ზ (უგ-ზჰაა?) „რისთვის, რატომ მოხვედი?“, „რატომაც, რისთვისაც მოხვედი, რაა?“

უზ-ზგ-მ-ფხაშა-ხუა-ა? „შენ (მ.) რად არ გრცხვენია?!“.

ამავე კითხვის შინაარსით ჩვეულებრივ გამოიყენება ა ა უ ა (თავისი აგებულებით არაკითხვითი, მიმართებითი ფორმის მქონე ზმნა, პირთა მიხედვით ცვლადი) ცალკეც ხმარებული და იმავე **ზ-** პრეფიქსიან ფორმას დართული:

ჲაჶა́, ჶჰ°არჷქ°ჷნ... „რატომ, თუ იტყვი?“

ჲყ°ჶა́ შ°არა შ°ჷზწჷრჶა? „რაა (რატომ) თქვენ რისთვისაც ყვირით?“ და სხვ.

კითხვით ფორმებს ადვილად ეგუება ნეტავ ნიუანსის გამომხატველი **-ჲშ(ტ)**:

არჷჲ აქჷთ ჲთუდიშ(ტ) (<*ჲ-თუ-და-ჲ-შ-ტ) „ამ სოფელში ნეტავ ვინ ცხოვრობს?“

დადასტურებითი კითხვისთვის მეტყველების სხვადასხვა ნაწილს შეიძლება დაერთოს **-ჲ**: სარჷ**ჲ** „მე (ხომ)!?“ ან და მთელი გამოთქმა „ყოფნა“ ზმნის უარყოფით-კითხვითი ფორმით: აჶჷჲ გ́აკ°ჷმმა? „ასე (ეს) არაა?“.

სიტყვაწარმოება

ზმნისართები. ვითარების და ადგილის ზმნისართები სამი რიგის დაყოფას გვიჩვენებენ (1. მოსაუბრესთან ახლოს, ხილული, 2. მოსაუბრიდან მოშორებული, ხილული და 3. მესამე პირთან მყოფი, შესაძლოა უხილავიც. თარგმნისას ყოველთვის ვერ ხერხდება ასეთი დაყოფის დაცვა). მათ საერთო ფუძე აქვთ სათანადო ჩვენებით ნაცვალსახელებთან (იხ. გვ. 34-35): არა, ანა, აჶა (რომლებიც, მნიშვნელობის შეუცვლელად შეიძლება გართულებული იყოს **-ბა-** მორფემით: **აბარა, აბანა, აბაჶა**).

ამ საერთო ფუძეებიდან ვითარების ზმნისართების საწარმოებლად გამოიყენება ვითარების **-სა** სუფიქსი: არა́**სა** (ა́რ**სა**, არა́**ს**..) „ასე, ამგვარად“, ანა́**სა**... „აი, ეგრე“, აჶა́**სა**... „ისე“ („ეგრე“, „ასე“).

ამ საერთო ფუძეებს ადგილის ზმნისართთა წარმოებისას ერთვის თანდებულოვანი ელემენტები: ადგილისა -**ყა**, ადგილ-მიმართულებისა **-(ა)ხ́**[ა]: არა́-**ყა** „აქ, აქვე“, ანა́**-სა** „მანდ“, „აგე იქ“, აჶა́-**ყა** „იქ“, „იქვე“, არა́-**ხ́** „აქეთ“, „აქ“, ანა́-**ხ́** „მანდეთკენ“, „აგე იქით“, აჶა́-**ხ́** „იქით“...

იგივე -**(ა)ხ́** გვხვდება მთელი რიგი ზმნისართების წარმოებისას, როგორიცაა: აჴა**ხ́** „ზემოთკენ“, „ზემოთ“, აშთა**ხ́** „უკან“ (// „კვალისკენ“), აფა**ხ́** „წინ“, აწა**ხ́** „ქვეშ“... ფუძეს შეზრდილ მიმართულებისავე **-ჭა** ელემენტს შეიცავს ზმნისართები: ჰ°ჷგწა-**ჭა** „პირქვე“, აფ-**ჭა** „წინ“ (მას მიმართულების გამომხატველი სხვა სუფიქსებიც შეიძლება დაერთოს, მაგ., **ჲ-აფ-ჭა-ხ́-კ́ა-ლა** „მის (მ.) წინ“.

ფართოდ გამოიყენება ინსტრუმენტალისის **-ლა** სუფიქსი ადგილის ზმნისართების (და საერთოდაც სხვა ზმნისართების) წარმოებისას: აჩგ.. დაქ°პ°ან ანგ-**ლა**-გ´ი, არგ-**ლა**-გ´ი ქრგპ°გმარტ „ცხენზე შეჯდა და იქითაც-აქეთაც (იქით-აქეთ) ათამაშა“.

იგივე **-ლა** სხვა სუფიქსებით გაფორმებულ ფუძეებსაც ხშირად ერთვის.

დროის აღმნიშვნელ ზმნისართებში თითო-ოროლა ფუძე არავითარ საერთო მაწარმოებელს არ გამოგვაყოფინებს, მაგრამ ისეთებში, როგორიცაა **შე°გ** „ახლა“, **შაპ°გ** „ხვალ“, **შაპ°აშთა** „ზეგ“, „ხვალის მერე“, **შაპ°აშთათან(ა)** „ზეგის შემდეგ“, **შაპა** „ამაღამ“, **ჟაპა** „წუხელ“, **ჟაცგ** „გუშინ“... ხერხდება გაქვავებული საპირისპირო, „სიახლოვე-სიშორის“ პრეფიქსული ელემენტების გამოყოფა. აბაზურში ამ დაპირისპირების ნიადაგზე აიხსნება „დღეს“ დროის ზმნისართში წყვილი **შა-ხ´-პ°ა/ჟა-ხ´-პ°ა** საბეობათა არსებობა (ლომთ. 1954).

აღნიშნულ ზმნისართებში, მსგავსად **სგნპ°ა´** „წელს“ ზმნისართისა, გამოყენებულია **-პ°ა** „კუთვნილების“ აღმნიშვნელი ძირეული ელემენტიც სუფიქსად.

დროის (რაიმე პერიოდის, საქმიანობის სეზონის..) აღმნიშვნელ ზმნისართებში ჩვეულებრივია **-ნ(გ)** სუფიქსი: პ°ლაფ-**ნგ** „საღამოს“, შაარფ-**ნგ** „გამთენიისას“, ნხა-**ნ** „მუშაობის დროს“, არბაჯთგ-**ნ** „მამლის ყივილის დროს“. იგი შედის თვით წელიწადის დროთა ფუძეებში: ძგ**ნ** „შემოდგომა“ (ა-ძგ-**ნ** „შემოდგომით“), ღ-**ნგ** „ზამთარი“ (ა-ღ**ნგ** „ზამთარში“) და სხვ.

-ნ(<-**ნა**) სუფიქსური ელემენტი გამოვლინდება ზმნისართებში: უაწგპ°ა-**ნ** „შემდეგ“, „მერე“, “უადგრმ°ა-**ნა** „შემდეგ“, „შემდგომად“.

-ნგ(<-ნა) „ჯერობის“ სუფიქსით ნაწარმოებია ზ-**ნგ** „ერთხელ“, რომლის გაორკეცებული **ზნგ-ზან** სახეობა აღნიშნავს „ხან-დახან“, ხოლო განცალკევებით განმეორება **ზნგ ... ზნგ** გადმოსცემს დაპირისპირებას „ხან...ხან:“ (**ზნგ** დჩ°აჟ°ატ, **ზნგ** დაჭაასხგატ „**ხან** ლაპარაკობს, **ხან** დუმს (დგება, ჩერდება)“.

აბსოლუტივები სათანადო დროული შინაარსისა გამოიყენება დროის ზმნისართთა ფუნქციით: დგუკ აჯგმწგუა(თა) „მალე“ („დი-დი[დრო] არ-გადიოდა-რა, არ-იყო-გასული-რა“) და მისთ.

იმავე დროის გამომხატველ სიტყვებს, ზმნისართებს ხშირად ერთვის სხვადასხვა მოდალობის გადმომცემი ნაწილაკები. ასეთია, მაგალითად, რთული **-რკ°ა-ხ,** რომელიც შეიცავს, ერთი მხრივ,

განგრძობითობას (**-რკ°ა**) და, მეორე მხრივ, განმეორებადობას (**-ხ**). იგი იმდენად შეხორცებია ჲ-ა-თა- „კვლავობის“ ელემენტს, რომ დღეს ენაში „კვლავ“ ზმნისართისათვის ძირითადად **ჲათარკ°ახ** სიტყვა არსებობს.

-რკ°ახ გვხვდება სხვა ცალკე არსებულ ფუძეებთანაც:

უაჯა-რკ°ახ „ამაღამ კვლავ“, ჲაცგ-რკ°ახ „ხვალ ისევ, კვლავ“ (თაბულ. 1976, 251).

ასევე ამა თუ იმ ზმნისართით გამოხატული მთელი დროის მონაკვეთის გასახაზავად ზმნისართებს ერთვის რთული **-რა-კ** სუფიქსი: ჲაც-**რაკ** „გუშინ მთელი დღე“, ჲაჯა-**რაკ** „მთელი ღამე, მთელი ღამის განმავლობაში“. იგი გართულებული **-ი(ზ)შთარაკ** სახითაც გვხვდება: უახ̌ჯ°-**ი(ზ)შთარაკ** „მთელი დღევანდელი დღე“.

დაახლოებით ამავე დანიშნულებით გვევლინება პრეფიქსული ნაწილაკი **ჲგნი-**: **ჲგნი**-ფხგნ-კ „მთელი ზაფხული“, **ჲგნი-შ**აფგნ-კ „მთელი გაზაფხული“ და სხვ.

ზმნისართებს ერთვის:

-ინას „მოყოლებული, დაწყებული“: უაჯ°-**ინახ** „გუშინდლიდან“, უჷუ°-**ინახ** „ამიერიდან“...

ანსი- „ყოველ“: **ანსი-**უაჯ „ყოველ ღამე“, **ანსი-**სქ°შა „ყოველ წელს“.

ამავე მნიშვნელობას გადმოგვცემს (ზჱნის ინფინიტურ ფორმაშიაც გავრცელებული) **-(ი)ფხ̌აძა**, ან გართულებული **-(ჲ)შაძაფხ̌აძა**: უაჯგ-**ფხ̌აძა**, უაჯ-**იფხ̌აძა**, უაჯ-**შაძაფხ̌აძა**... „ყოველ ღამე“ და მისთ.

-ბგრგ გამაძლიერებელი ნაწილაკი მარტივი სახითაც და ინტენსივობის **-ძა-კ** ნაწილაკითაც გართულებული (**-ბგრძაკ**<-**ბგრგძაკ**) გვხვდება: უჷ°გ-**ბგრგ** / უჷ°გ-**ბგრძაკ** „ახლავე“...

გამაძლიერებელი შინაარსითვე ზმნისართებად გამოყენებულ ფუძეებს წინ მიერთვის ჩვენებითი შინაარსის მქონე ნაცვალსახელები, მაგ., **ჲარა**-საჰათ „მაშინვე“ („იმ საათში“)...

ზმნისართის საწარმოებლად სათანადო შინაარსის მასდარის ფორმას შეიძლება დაერთოს **-კ** („ერთის“ აღმნიშვნელი) სუფიქსური ელემენტი: ლაჯ°მაჯასრა-კ-(ლა) „სწრაფად“, „ერთ წამში“ (=ქართ. „თვალის დახამხამებაში“. ლაჯ°მაჯასრა „წამი“, „წამწამის დახამხამება“).

„ყოველთვის“, „უველგან“, „როგორღაც, როგორმე“... ზმნისართების დანიშნულებით გამოყენებულია „ყოფნა“ ზმნის საგარემოებო (ადგილის, დროის, ვითარების...) ინფინიტური ფორმები მყოფადი

დროისა (-გ̄ ̈გ ,,ც“ ნაწილაკდართული): ჲ-ან-აკ°გზ-ლაკ-გ̄ი ,,ყოველთვის“ („როცა [გინდ] იყოს“), ჲ-ჸ-აკ°ზ-ლაკ-გ̄ი ,,ყველგან“ („სადაც-[გინდ] იყოს„)..

უარყოფითი ზმნისართების „არსად“, „არასდროს“ და მისთანათა გამოსახატავად ენა იყენებს -გ̄ი („ც“) ნაწილაკდართულ განუსაზღვრელ ზმნისართებს (როგორიცაა: ზაკგთა „როგორმე“, ზჯარა „სადმე“...) და უწყობს მათ ზმნის უარყოფით ფორმას: **ზჯარაგ̄ი** დგ̄ გ მ ც ა ტ „არსად (არ) წასულა“ („სადმეც არ-წავიდა“), **ზაკგთაგ̄ი** ჲგგ̄მაჳგმ „არაფრით არაა ცოტა“ („რითიმეც ცოტა-არაა“), სარა აჟ̌გჲ **ზგნგ̄ი** დგგ̄სგმბატ „მე ის არასოდეს (არ) მინახავს“ („როდესმეც მე-ის-არ-მინახავს“) და სხვ.

უარყოფითი ზმნისართების შინაარსი **გადმოიცემა -დაჸა (-დჸა, -და)** სუფიქსით: ხ̄გმა დ ა ჸ ა „უმტკივნეულოდ“, ხ°გ დ ა-ჸ ა „უფასოდ“... ან კიდევ უარყოფითი აბსოლუტივების გამოყენებით: ჟ̌არა ჟ̌ ა ლ ა მ კ ° ა „უშენოდ“, ჳჾას ა მ ა მ კ ° ა „შეუჩერებლივ, შეუფერხებლად“ („გაჩერება უ ქ ო ნ ე ლ ა დ“), ალჵგაჟ° დ ა ჳჾამ ს-ჟ̌ ა მგჳაჳ°ა ჲჩფჟ̌ნ „ბერიკაცი განუწყვეტლივ (შ ე უ ჩ ე რ ე ბ ლ ი ვ) კოვზებს აკეთებდა“ და მისთ.

ზმნისართების საწარმოებლად ენა მიმართავს ფუძეთა გაორკეცებას: ზაკჵ „ერთი“ ზაკ(ჵ)-ზაკ „სათითაოდ“, მაჳ „ცოტა“, „მცირე“ მაჳ-მაჳ, (ან:-მცა სუფიქსით) მაჳ-მაჳგმცა „წყნარად“ („წყნარ-წყნარად“), „მცირე-მცირედ“, მაძა „საიდუმლო“, მაძა-მაძა „საიდუმლოდ“ და სხვ.

ფუძეთა განმეორებისას ხდება დაპირისპირებაც ფორმებისა: აჟ̌ასა-ანასა „ასე და ისე“, ანჵლა-არჵლა „აქეთ-იქით“...

ამ შემთხვევაში ვითარების -თა სუფიქსით გაფორმებული „შენ“ და „მე“ ნაცვალსახელთა დაპირისპირება იძლევა თავისებურ ახალ გაგებას: „თავისუფლად“, „ძალდაუტანებლად“: არჵჲ აგ°ჵფ ჟ̌ ა რ ა - ს ა რ ა თ ა ჲალაჳ „ამ ჯგუფში ყველა თავისუფლად გრძნობს თავს, თავისუფლად არის“ (შდრ. ქართ. „შენ-ჩემობით“ არის).

პირის დაპირისპირების გზითაა ნაწარმოები ზმნისართი ჟ̌ჳა-სჳა „[ყველა] ცალ-ცალკე“, „სხვადასხვა მხარეს“.

გაორკეცებისას პირველი კომპონენტი წარმოდგენილია უარყოფითი პირობითი კილოს ფორმით, მეორე კი მარტო ფუძით: ზნგმზარ-ზნგ „როდისმე“ („ერთხელ-რომ-არ-იქნება-ერთხელ“): ზნგმზარ-ზნგ დმაჲაჳ „როდისმე ის მოვა“. განმეორებისას მეორე კომპონენტს შეიძლება გაუჩნდეს **მ(გ)-** ელემენტი ზჯარა-მგზჯარა „სადმე“.

„უფრო“, „მეტად“ ზმნისართებში შეზრდილია III პ. მრავლობითი რიცხვის კუთვნილებითი პრეფიქსი: **რჷწა**, **რაჰა** (გვხვდება განმეორებული **რჷწა-რჷწა** „უფრო და უფრო“).

ზმნისართებში (აბსოლუტივის მსგავსად) ხშირად გამოიყენება ვითარების **-თა** სუფიქსი: ხ°ით „თავისუფალი“ — ხ°ით-**თა** „თავისუფლად“, ჰაშა „მაღალი“ — ჰაშა-**თა** „მაღლა“, შ°აბჷჟ „ძლიერი“ შ°აბჷჟ**თა** „ძლიერად“ („ხმამაღლა“), ცქ°ა „წმინდა“, „სუფთა“ — ცქ°აა**თა** „სუფთად“, „წმინდად“, რაჷშა „პირდაპირი“ — რაჷშა**თა** „პირდაპირ“ და სხვ.

ასევე ხშირია ზმნისართების წარმოება ინსტრუმენტალისის **-ლა** სუფიქსით: მჩჷ „ძალა“ — მჩჷ-**ლა** „ძალით“, ჩანჷ „დღე“ — ჩაჷნ-**ლა** „დღისით“...

ზმნისართების წარმოებისას ხშირად გვხვდება ინტენსივობის **-ძა** ნაწილაკი: ბაღ°ა „მაგარი“ — ბაღ°ა-**ძა** „მაგრად“, შჷმთა „დილა, დილით“ — შჷმთა-**ძა** „დილაადრიან“... ზოჯერ იგი რაიმე შემცირებული თვისების გამომხატველიც გამოდის ზმნისართებში: გ°აჟ „მრგვალი“ — გ°აჟ-ძა „მომრგვალოდ“ (თაბულ. 1976, 266).

საერთოდ ზმნისართთა დანიშნულებით ფართოდ გამოიყენება აბსოლუტივები და აბსოლუტური წარმოებები ზმნისა.

აბაზურში ზმნა ძალზე მდიდარია სიტყვაწარმოებით, რაც იძლევა შესაძლებლობას ზმნის ფორმაში აისახოს მრავალგვარი კატეგორია: მოქმედების ორიენტაციისა და მოქმედება-მდგომარეობის სივრცეში ლოკალიზაციისა, პირთა სხვადასხვა სახის ვითარებისა და ურთიერთობებისა (იხ.: კაუზატივის, სათანაო, საურთიერთო, ქცევის კატეგორიები), შესაძლებლობა-შეუძლებლობა, უნებურობა, მოქმედება-მდგომარეობის განმეორებადობა, ინტენსივობა და სხვ.

რაკი მეტყველების სხვა ნაწილთა და ნაწილობრივ ზმნის ძირითადი სიტყვაწარმოებითი კატეგორიები მითითებულია სათანადო პარაგრაფებში, ქვემოთ შევჩერდებით ზოგ ზმნის კატეგორიაზე.

ორიენტაციის ძირითადად ორი მიმართულება გამოიხატება აბაზურ ზმნაში — საქართ **მა-** წინდებულით და საქითურ **ნა-** წინდებულით: დ-**მა**-რ-ბატ „მათ ის (ად.) **მო**-დაინახეს“ და ამის საპირისპირო დ-**ნა**-რ-ბატ „მათ ის (ად.) **მი**-დაინახეს“, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთი დაპირისპირება არ არის სისტემებრ გატარებული, **ნა-** თითო-ოროლა ზმნაში გვხვდება და იშვიათად. ამის გამოა, რომ ორიენტაციის დაპირისპირებისას „იქითური“ ორი-

ენტაციის გადმოცემისას ხშირად **ნა-**ს გარეშე, ნულოვანი ფორმით არის მოპირისპირე მიმართულება გადმოცემული, მაგ.:

სარა ურარა პალ'ა-უგსთხუა, უარგ-ი სარა პალ'ა **ჭა**-სგუთხუა (ჰალაგარგქ°გნ)... „მე შენ ვადა „გაძლიო-რა“, შენც მე ვადა „მო-მაძლიო-რა“ (რომ დავიწყოთ)“... და მისთ. (ლომთ. 1944, 134-135). **ჭა-** მიმართულების პრევერბი ფართოდ გამოიყენება აბაზურ ზმნაში (Allen, 1956, 164-169).

რაც შეეხება ლოკალურ პრევერბებს, ისინი საკმაოდ მრავალრიცხოვანნი არიან აბაზურში. აღნიშნულ ლოკალურ ელემენტთა ფუნქციით განზოგადება-აბსტრაქციის სხვადასხვა ხარისხით გამოდის სხეულის ნაწილები („თავი“, „ცხვირი“, „პირი“, „ხელი“, „გვერდი“, „გული“...), სახელები: „გზა“, „მთა“, „კერა“, „სახლი“, „ნაპირი“ და მისთ.

ისინი ამავე დროს სტატიკური ზმნების „ლოკალურ“ ფუძეებად გამოიყენებიან (შაბგ ზ-წა-მ... „რასაც ფეხი არა-აქვს (ქვეშ“), დინამიკურ ზმნებში ისინი ჩვეულებრივ ე.წ. ძირ-სუფიქსებს ირთავენ (გარდაუვალ ფუძეში — **-ლა, -წ**, გარდამავალ ფუძეში **-წა, -ხ**). მათთან შეუღლებისას ისინი მიმართულებასაც (აბიტიურსა და ადიტიურს) გადმოსცემენ (გარკვეულ შემთხვევებში — ვოკალიზებულ წინდებულებში ხმოვნის რედუქციის გზითაც). ისინი ასევე ერთვიან წინდებულებად როგორც ცალკე არსებულ, ისე დამოუკიდებლად არ-არსებულ ზმნურ ძირებს. ამ შემთხვევაში მათ შესაძლოა ერთვოდეს მიმართულების გამოსახატავად საგანგებო სუფიქსები: **-ჭა, -ლ'ა, -თ** (ლომთ. 1944, 135-142; ლომთ. 1952; კლიჩევი, 1972; ლომთ. 1981).

აბაზურ ზმნაში გამოხატულია რეალური სუბიექტის პირის შესაძლებლობა — შეუძლებლობა (ლომთ. 1944, 131-132; ლომთ. 1955[a]; ლომთ. 1976[a]). პოტენციალისის პრეფიქსი აბაზურში გვხვდება როგორც უარყოფით, ისე დადებით ფორმებში, თუმცა უფრო გავრცელებული მაინც უარყოფით ფორმებშია. იგი გამოიხატება **ზ-** პრეფიქსით, რომელიც დაისმის რეალური სუბიექტის შემდეგ (მაგ., ჰარა აუგდ აჰა ჰ-გ-ზ-ნეჟხუამ „ჩვენ ამის მეტს ვეღარ წავალთ“), მაგრამ ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ გარდამავალი ზმნის სუბიექტი პოტენციალისის ფორმაში იქცევა ირიბ ობიექტად და გარდამავალი ზმნა გარდაუვლად. ეს ცვლილება ზმნის ფუძეში მორფოლოგიურადაც აისახება. მაგალითად, თუ ჩვეულებრივი „არაპოტენციალური“, უარყოფითი ფორმით გვაქვს ჯაუაფ გ-ა-დ-გმ-თგხტ **„მან“**(მ.) **მას**(ნ.) პასუხი არ გასცა“,

შეუძლებლობის ფორმაში ამ გარდამავალი ზმნის სუბიექტის ნიშანი **-დ-** გადმოინაცვლებს ნივთის კატეგორიის **-ა-** ირიბი ობიექტის ნიშნის წინ და იქნება: ჯაუაფ გ~**-დ-ზ-ა**-მთგხტ „მან (მ.) მას (ნივთის კლასის წარმომადგენელს) პასუხი ვერ—გასცა“ და მისთ.

ასევე გარდამავალი ზმნის ნივთთა კატეგორიის სუბიექტის ნიშანი **-ნა-** პოტენციალისის ფორმაში იქცევა რა ირიბ ობიექტად, წარმოდგება **ა**-ს სახით, შდრ. ჯაუაფ გ~**დ-ნა**-მ-თგხტ „მან (ნივთთა კლასის წარმომადგენელმა) მას (მ.) პასუხი არ გასცა“ და პოტენციალისის ფორმაში ჯაუაფ გ~**-ა-ზ-დ-გ**-მ-თგხტ „მან (ნივთის კლასის წარმომადგენელმა) მას (მ.) პასუხი ვერ—გასცა (ვეღარ —გასცა)“.

სათანადო ცვლილებები ზმნის ფორმის გარდაუვლად ქცევის თვალსაზრისით შეინიშნება რთულფუძიან ზმნებში (იხ. გვ. 42).

უნებურობის კატეგორიას აწარმოებს პრეფიქსი **ა-შჳა-** / **გ-შჳა-** და ახასიათებს დინამიკურ ზმნებს. ისიც დაისმის რეალური სუბიექტის შემდეგ, მის უნებურ მოქმედებას გამოხატავს, ამდენადვე ჩვეულებრივია ნამყო დროში და დადებით ფორმაში (თუმცა თითოროლა სხვა ფორმაშიაც, მაგ., პირობითში... და უარყოფითი წარმოებითაც შეიძლება შეგეხვდეს). ამ შემთხვევაშიაც პოტენციალისის მსგავსად გარდამავალი ზმნის სუბიექტი იქცევა ირიბ ობიექტად და ყველა ის ცვლილება მოჰყვება პირის ნიშნებსა და ზმნის ფუძესთან მათს დამოკიდებულებას, რაც პოტენციალისის შემთხვევაშია (იხ. აქვე, ზემოთ). მაგ. სამპირიანი ზმნა **დ-ლ-ა-ხ**-ჰ°-ტ „ის (ნ.) - მას (ქ.) - მე - ვუთხარი“ უნებურობის კატეგორიაში გვაძლევს **დ-ხ-გშჳა-ლ~ა**-ჰ°ტ „ის (ნ.) მე უნებურად მას (ქ.) ვუთხარი“, „ის მე ქალთან წამომცდა“ და სხვ. (ლომთ. 1955[a]).

აბაზურ გარდამავალ ზმნაში ასახულია **რეფლექსურობა**, თავისთავზე მოქმედება. ამისთვის გამოიყენება **ჩ-** პრეფიქსული ელემენტი. იგი უახლოესი ობიექტის როლში გამოდის და დგას კიდეც პირველ ადგილას ზმნაში: აჩ°გღ~ აფშჳთა **ჩჳგ-დ-ჩფატ** „ხარივით იქცია თავი“, „(თავისი) თავი გაიკეთა“ **ჩჳგ-ლ-ჯ°ატ** „მან (ქ.) იბანავა“, „(თავისი) თავი-დაბანა“, **ჩჳგ-ლ-მ°გჩატ** „მან (ქ.) ტანთ-ჩაიცვა“ და მისთ.

ჩ-ს ადგილას ზოგჯერ გამოდის „თავის“ აღმნიშვნელი **ჴ(ა)** სიტყვაც და სხეულის ნაწილთა სახელები, რომელთაც კუთვნილებითი პრეფიქსებიც ახლავთ სუბიექტის შესაბამისი, მაგ.: ზცაჰლ' დზგრჯახუა **დ-ჴა დ-გრ-ჯახიტ** „ვინც თავის ნათესავებს აძაგებს, ის თავის თავს აძაგებს (იძაგებს)“.

ასევე რეფლექსურობის გადმოსაცემად საკმაოდ გავრცელებულია აბაზურში კაუზატიური წარმოება ზმნისა, რომელშიაც S-ის პირის ნიშანი მეორდება და სუბიექტი ირიბი ობიექტის ადგილასაც დაისმის:

ფშაა-ტაკ° **ს-ს-რგ-**სპ „ცოტა ქარს მოვიქროლებ“
(„ჩემს (თავს) მივუქროლებ“).

ყარგუთა ჯუგლუ **ს-ს-გრ-**დგრუაშატ „შენ (მ.) რა ძალაც გაქვს, გავიგებინებ“, „ჩემს-თავს-ვაცოდინებ, გავაგებინებ“. (ლომთ. 1944. 132-139; ლომთ. 1947; ლომთ. 1976[a]).

რიცხვითი სახელი

რიცხვითი სახელი აბაზურში განარჩევს ნივთისა და ადამიანის გრამატიკულ კლასებს. თვით რიცხვის ძირი საერთოა ორსავე შემთხვევაში, განსხვავებულია დამატებითი მორფემებით გრამატიკული კლასები და თანაც ყველა რიცხვით სახელში არა ერთგვარად.

ცალკე ხმარებული რიცხვითი სახელები: 1-20.

ნივთთა კატეგორია	ადამიანთა კატეგორია
1. ზაკ(გ)	ზაჯ°გ, აჯ°გ
2. ჭ°ბა	ჭ°გჯ
3. ხფა	ხგშ°გ (იშვიათად ხგუგ)
4. ფშბა	ფშჭ°გ
5. ხ°ბა	ხ°ჭ°გ
6. ცბა	ცჭ°გ
7. ბჟბა	ბგჟჭ°გ
8. აჭბა	აჭჭ°გ
9. ჟ°ბა	ჟ°გჭ°
10. ჟ°აბა	ჟ°აჭ°
11. ჟ°იზ	ჟ°იზგჭ°
12. ჟ°გჭ°	ჟ°გჭ°ჭ°
13. ჟ°ახ	ჟ°ახგჭ°
14. ჟ°იფშ	ჟ°იფშჭ°
15. ჟ°გხ°	ჟ°გხ°ჭ°
16. ჟ°იც	ჟ°იცჭ°
17. ჟ°იბჟ	ჟ°იბჟჭ°

18. ჟ°ამ	ჟ°ამგმ°, ჟ°ამამ°
19. ჟ°ეჟ°	ჟ°ეჟ°მ°
20. მ°აჟ°	მ°აჟ°ამ°

„ერთი“ რიცხვითი სახელის **ზა-** ძირს ნივთთა კატეგორიაში ერთვის **-კ'გ'**, რომელიც „ცალის“ აღმნიშვნელია, შდრ. **ზა-კ'გ'** „ერთი(ცალი)“. „ორი“ რიცხვითი სახელიდან მოყოლებული ათამდე იმავე ნივთთა კლასში ერთვის **-ბა** (ფონეტიკური ცვლილებით ზოგჯერ **-ფა**).

ადამიანთა კლასში „ერთი“ რიცხვითი სახელის ძირს ერთვის **-ჯ°გ,** რომლის დელაბიალიზებული სახეობა **-ჯ** „ორ“ რიცხვითი სახელის ფუძეშიაც მეორდება. „სამი“ რიცხვითი სახელიდან მოყოლებული ადამიანთა კატეგორიის რიცხვით სახელებს ყველგან ერთვის ადამიანის აღმნიშვნელი ძირი **-მ°.**

ათი რიცხვითი სახელიდან ოცამდე ნაწილობრივ განსხვავებული წარმოებაა. ათიდან ნივთთა კატეგორიის სახელებში **-ბა** აღარ გადაჰყვება ფუძეს. აიღება რიცხვითი სახელის ათის ძირი **ჟ°ა** და მას ან უშუალოდ ემატება ერთეულის რიცხვითი სახელის ძირი (მაგ. ჟ°გმ°, ჟ°ახ, ჟ°გხ°, ჟ°აშ), ან კიდევ მათ შესაერთებლად გამოიყენება **-ჲ-** კავშირი (სხვადასხვაგვარი ფონეტიკური ცვლილებებით: ჟ°ჲზ, ჟ°ჲფშ, ჟ°ჲც, ჟ°ჲბჟ, ჟ°ეჟ°).

მხოლოდ ადამიანთა კლასში ასე გაფორმებულ ფუძეს ერთვის ისევ ადამიანის აღმნიშვნელი მ° (ჟ°იზგმ°, ჟ°ამ°მ° ...).

„ოცი“ არის „ორი-ათი“. მის შესადგენად გამოყენებულია ორისა და ათის ოდენ ძირეული ელემენტები, რომლებშიაც პირველ ადგილზეა მსაზღვრელად „ორი“: **მ°ა-ჟ°ა** (შდრ. საპირის-პირო ჟ°გ-მ° „12“)...

აბაზურში ოციდან მოყოლებული ოცეულებრივი სისტემაა. ოცეულების შიგნით კი აიღება მ°აჟ°ა „ოცი“ რიცხვითი სახელი, ემატება კავშირი **-ჲ-** (ფონეტიკურად შერწყმის ნიადაგზე **ო**), ხოლო შემდეგ რიცხვითი სახელებია იმ სახით, როგორც ოცამდე იყო, მაგ. 21 მ°აჟ°ი ზაკ (ნ.)... 22 მ°აჟ°იმ°გჯ (ად.)... 31 მ°აჟ°ი ჟ°იზ (ნ.), მ°აჟ°ი ჟ°იზგმ° (ად.).. 39 მ°აჟ°ი ჟ°ეჟ° (ნ.), მ°აჟ°ი ჟეჟ°მ° (ად.).

შემდეგი ოცეულების საწარმოებლად აღებულია ერთეულის რიცხვითი სახელის ჯერობითი ფუძე (რომელიც შედგება ერთეულის ძირისა და **-ნ** ჯერობის ელემენტისაგან) და ერთვის ოცის ფუძეს: 40 მ°გნმ°აჟ°ა, 60 ხგნმ°აჟ°ა, 80 ფშგნმ°აჟ°ა. ადამიანთა კლასის გამოსახატავად მათ ემატება ისევ **-მ°** (მ°გნმ°აჟ°ამ°...)[11]

100 არის ნივთთა კლასში **შ°-კგ,** ადამიანთა კლასში **შ°-ჭ°გ.**

ასეულების საწარმოებლად **შ°** „ასის“ ძირს წინ მიერთვის ერთეული რიცხვითი სახელის ძირი: 200 **ჭ°გ-შ°** (ადამ. **ჭ°გშ°ჭ°**) და ა.შ.

„ათასი“ არის **ზქ̄გ.** ათასეულების გამოსახატავად მას წინ დაერთვის ჯერობითის ფორმით იგივე სათანადო რიცხვითი სახელი. 10 000, მაგალითად, არის **ჟ°ა-ნ-ზგქ̄**

აბსტრაქტული რიცხვის გადმოსაცემად აბაზური იყენებს რიცხვითი სახელის ნივთის კატეგორიის სახეობას: **ჭ°ბა ჭ°ან ყშაშტგუხგრქ°გნ — ფშბა „ორი** ორჯერ რომ აიღო (ორი ორზე გამრავლებული), არის **ოთხი“.**

გრამატიკული კლასების მიხედვით განსხვავება მაშინაც არის ასახული, როცა რიცხვითი სახელები ატრიბუტულად იხმარება, თუმცა აქ სრული თანამიმდევრობა არ არის: „ერთი“ რიცხვითი სახელი მსაზღვრელად აღებული ორსავე გრამატიკულ კლასში **-კ** სუფიქსით გამოიხატება (ემთხვევა რა სახელის განუსაზღვრელ ფორმას): ჩჯგ-**კ** „რომელიღაც (ერთი) ცხენი“, ღგგაჟ°-**კ** „რომელიღაც (ერთი) მოხუცი კაცი“.

არც დანარჩენ შემთხვევაში ნივთთა კატეგორიის სახელებს **-ბა** მსაზღვრელად გამოყენებისას არ გადაჰყვება, მაგრამ დაპირისპირება ადამიანთა კლასის სახელებთან იმაში გამოიხატება, რომ ადამიანთა კლასის სახელებს ადამიანის რიცხვითი სახელებისათვის დამახასიათებელი **ჭ°** გადაჰყვება[12], და თან ადამიანთა კლასის დამახასიათებელი მრავლობითობის **-ჩ°ა** სუფიქსი დაერთვის, შდრ. ფშ-ჩჯგ-**კ** „ოთხი ცხენი“, ფშგ-**ჭ°**-ჯა-**ჩ°ა** „ოთხი კაცი“ და სხვ.

შენიშვნები

1. ვითარებით-გარდაქცევითი ფორმა (აფხაზურის სათანადო ბრუნვის ფორმის მსგავსად) გამოდის იმ სახელის „განმსაზღვრელად“, რომელიც ზმნაში აისახება (ვინც „ცოლად წაიყვანა“, რაც „სიზმრად ნახა“...). ამიტომვე პირის აფიქსთა აღნიშვნის მხრივ ზმნასთან მის ადგილმდებარეობას არა აქვს მნიშვნელობა (შდრ. შენიშვნა 5).

2. თითქოს ერთგვარი გადახვევა ამ შემთხვევაში შეინიშნება გარდამავალი ზმნის იმ უარყოფით ფორმებში, რომლებშიაც უარყოფის ნიშანი **მ** ზმნის ძირის წინ დაისმის, ე.ი. **მ** ჩადგება ზმნის ძირეული მჟღერი თანხმოვნისა და L^s-ის ნიშანს შორის.

ამ გარდამავალ ზმნათა დადებითი ფორმებისა და აგრეთვე სუფიქსიანი უარყოფითი ფორმების ანალოგიით გამჟღერება გაჰყვება ხოლმე უარყოფით ფორმებსაც (ლომთ. 1944, 124; ლომთ. 1975).

3. სტატიკური ზმნის მასდარის დანიშნულებით ამარა სახეობასაც მიუთითებენ ხოლმე, მაგრამ ამგვარი ფორმები ხელოვნურ შთაბეჭდილებას ახდენს.

4. ამ ზმნისაგან უკვეობითის ფორმები არაა ბუნებრივი.

5. D-ს რიგის პირ-კლასის ნიშნების გამომწვევი სახელის უშუალოდ ზმნის ფორმის წინ დასმისას, ღ'ღ'- პრეფიქსი აღარ გვხვდება (ზედმეტია).

6. ეს წარმოება კაუზატივის ორმაგი პრეფიქსაციითაც გვხვდება: აშ°ნდგყ°არა აუანდგრ დანჰგ-**რრ**-გგლ! „მოდი (ერთი), ზანდუკი დავდოთ ურემზე!“ (შდრ. თაბულ. 1976, 181).

7. ამ ფორმებს მრავლობითობის **-ჭ°ა** სუფიქსი შეიძლება დაერთოს, მაგრამ მას უფრო მოდალობის ფუნქცია ეკისრება.

8. მის ფუძეში, როგორც თავისთავად ინფინიტური ზმნის ერთეულში, არ შედის აგრეთვე საგარემოებო მიმართებით-კითხვითი ელემენტები.

9. საურთიერთო კატეგორიის **ა-** პრეფიქსი ხშირად როცა მას ქცევის, სათანაოს ან რომელიმე პრევერბისეული მორფემა ერთვის, აღნიშნულ მორფემასთან ერთად გაორკეცებული სახითაც გვევლინება, მაგ. აშ°ლაყგ´ი **ა-ც-ა-ც**-ნგხჩგლხგდტ „ორ თვალსაც კი (ერთი ადამიანისა) ერთმანეთისა შურთ“, ღ-**ა-ზ-ა-ზ**-გ°გ-ღაუა ჰშ°გდტ „ვინც (რომლებიც) ურთიერთდაიმედებულნი არიან (რომლებსაც ერთმანეთისა —ეიმედებათ), დაიქცევიან“ და მისთ.

10. 9 და 10 რიცხვითი სახელების ჟ° ლაბიალიზებული სპირანტი ფონოლოგიურად განსხვავებული უნდა ყოფილიყო, რასაც ადასტურებს ერთ-ერთი თქმის მონაცემები (ლომთ. 1944, 16-28).

11. საერთო წესისამებრ 50 არის მ°გმ°აჟ°ი ჟ°აბა, მაგრამ პარალელურად გვხვდება შ°გბჟაკ, რაც ნიშნავს „ნახევარ-ასი“ (შდრ. ძვ. ქართ „ერგასი“).

12. ერთგვარი თავისებური ვითარებაა ადამიანთა კატეგორიაში „ორ“ რიცხვით სახელშიაც.

-ჯ ელემენტი, რომელიც ამ რიცხვით სახელში ადამიანის კატეგორიას უკავშირდება, სახელთან პრეპოზიციული შეწყობისას აღარ ჩანს. არის: მ°გ-ჯაჩ°ა „ორი კაცი“ (ზედმიწევნით: „ორ-კაცნი“). ადამიანთა კლასის აღსანიშნავად საკმარისი გამოდის მრავლობითობის -ჩ°ა სუფიქსი. შდრ .საპირისპირო ვითარება შებრუნებულ წყობაში — ჯაჩ°ათა მ°გჯ „კაცებად ორნი“.

მითითებული ლიტერატურა

З. Х. Авидзба. Функции суффикса -х в глаголе абхазского и абазинского языков. Труды Карачаево-Черкесского НИИ, в. V. Черкесск, 1968.

З. Х. Авидзба. Модальные аффиксы в глаголе абхазского языка (по данным всех абхазско-абазинских диалектов). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Тбилиси, 1968[а].

W. S. Allen, Structure and System in the Abaza Verbal Complex. Philological Society. Hertford, 1956.

K. Bouda. Das Abasinische, eine unbekannte Abchasische Mundart. ZDMG. B. Leipzig, 1940.

А. Н. Генко. Абазинский язык. Грамматический очерк наречия Тапанта. Москва, 1955.

Р. Н. Клычев. О показателях субъекта в абазинских деепричастиях, образованных от переходных глаголов. Труды Карачаево-Черкесского НИИ. в. IV, Черкесск, 1965.

Р. Н. Клычев. Глагольные суффиксы направления в абазинском и абхазском языках. Черкесск, 1972.

ქ. ლომთათიძე. რედუპლიკაციის ფუნქციებისათვის აფხაზურში. ენიმკის / ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის / მოამბე, V-VI, თბილისი, 1940.

ქ. ლომთათიძე. გარდამავლობის კატეგორია აფხაზურ ზმნაში. ენიმკის / ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის / მოამბე, XII, თბილისი, 1942.

К. В. Ломтатидзе. Относительное местоимение в глагольных формах абхазского языка. Сообщения АН ГССР, т. III_4, Тбилиси, 1942[а].

ქ. ლომთათიძე. აფხაზური ზმნის კითხვითი ფორმები. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. ტ. III, № 8, თბილისი, 1942.

ქ. ლომთათიძე. აფხაზური ენის ტაპანთური დიალექტი /ტექსტებითურთ/. თბილისი, 1944.

ქ. ლომთათიძე. ქცევის კატეგორია აფხაზურში. თსუ /თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის/ შრომები, ტ. XXX, 1. 1947.

ჭ. ლომთათიძე. მიზან-პირობითი კილოს წარმოებისათვის აფხაზურში. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. II, თბილისი, 1948.

ჭ. ლომთათიძე. აფხაზური გარდამავალი ზმნის უსუბიექტო ფორმები. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. II, თბილისი, 1948[a].

ჭ. ლომთათიძე. რთულფუძიან ზმნათა აგებულებისათვის აფხაზურში. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. IV, თბილისი, 1952.

ჭ. ლომთათიძე. ზმნის უარყოფით ფორმათა წარმოებისათვის აფხაზურ-აბაზურ დიალექტებში. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. V, თბილისი, 1953.

ჭ. ლომთათიძე. აშხარული დიალექტი და მისი ადგილი სხვა აფხაზურ-აბაზურ დიალექტთა შორის /ტექსტებითურთ/. თბილისი, 1954.

К. В. Ломтатидзе. Об историческом единстве указательных местоимений и наречий в абхазском языке. Труды Абхазского Института языка, литературы и истории. т. XXV, 1954[a].

ჭ. ლომთათიძე. სტატიკური და დინამიკური ზმნები აფხაზურში. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება. ტ. VI, თბილისი, 1954[b].

ჭ. ლომთათიძე. ზოგი ზმნისართის აგებულებისათვის აფხაზურ-აბაზურ დიალექტებში. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება. ტ. VI, თბილისი, 1954.

ჭ. ლომთათიძე. ძირითად დრო-კილოთა სისტემა აფხაზურში. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. VII, თბილისი, 1955.

К. В. Ломтатидзе. Категория потенциалиса и непроизвольности в абхазско-абазинском глаголе. Сообщения АН ГССР, т. XVI, №3, Тбилиси, 1955[a].

ჭ. ლომთათიძე. გვარის კატეგორიის საკითხისათვის აფხაზურ ზმნაში. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. VIII, თბილისი, 1956.

ჭ. ლომთათიძე. საურთიერთო / საურთიერთო-სათანაო, საურთიერთო-საორმხრივო კატეგორია აფხაზურ-ადიღურ ზმნაში. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. XII, თბილისი, 1960.

ჭ. ლომთათიძე. მრავლობითი რიცხვის პირის ნაცვალსახელები ჩვენებით-განსაზღვრებითი შინაარსით აფხაზურში. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. ტ. XIV, 1967.

ქ. ლომთათიძე. ფინიტურობის -ბ სუფიქსის წარმომავლობისათვის აფხაზურში. თსუ შრომები, В 6-7, № 151-152. 1974.

К. В. Ломтатидзе. К вопросу о природе сонантов и об их коррелятивных парах (по данным абхазско-адыгских и картвельских языков). Вопросы языкознания. Москва, №3, 1975.

ქ. ლომთათიძე. აფხაზური და აბაზური ენების ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი. I. ფონოლოგიური სისტემა და ფონეტიკური პროცესები. თბილისი, 1976.

К. В. Ломтатидзе. Категория потенциалиса в картвельских и абхазско-адыгских языках. Ежегодник иберийско-кавказского языкознания, т. III, Тбилиси, 1976.

К. В. Ломтатидзе. Категория версии в картвельских и абхазско-адыгских языках. Ежегодник иберийско-кавказского языкознания, т. III, Тбилиси, 1976[a].

ქ. ლომთათიძე. ზოგი არაპროდუქტიული აბაზურ-აფხაზური მიმღეობა და მათი უბიხურ-ადიღური პარალელების საკითხი. კრებ. არნოლდ ჩიქობავას დაბადების 80 წლისთავზე. 1979.

ქ. ლომთათიძე. ლოკალურ პრევერბთა ძირითადი სახეობანი და მათი გაფორმება აფხაზურსა და აბაზურში. თბილისი, 1981.

Н. Т. Табулова. Грамматика абазинского языка. Фонетика и морфология. Черкесск, 1976.

Л. П. Чкадуа. Система времен и основных модальных образований в абхазско-абазинских диалектах, Тбилиси, 1970.

შინაარსი

წინასიტყვაობა 3
ფონოლოგია 5
1.1. ფონემური სისტემა 5
თანხმოვნები 5
ხმოვანთა სისტემა 11
1.2. ფონოტაქტიკა 12
1.3. სუპრასეგმენტული ერთეულები 14
1.4. მორფოფონემიკა 15
მორფოლოგია 17
(ა) არსებითი სახელი 17
(ბ) ზედსართავი სახელი 25
(გ) ნაცვალსახელი 30
ზმნა. ზოგადი დახასიათება 38
სუპლეტიზმი 39
გარდამავლობა-გარდაუვალობა 39
სტატიკური და დინამიკური ზმნები 42
გვარები 45
ასპექტი 45
მოდალობა 46
დროები 49
სტატიკური ზმნა 50
დინამიკური ზმნა 51
უღვლილება 56
კილოები 58
ნაზმნარი სახელები 64
აბსოლუტივი 66
კოპულა 70
პერიფრასტული კონსტრუქციები 71
კაუზატივი 71
ზმნის ვალენტობა 73
კითხვითი ფორმები 75

სიტყვათწარმოება. ზმნისართები 79
ორიენტაცია 83
ლოკალური პრევერბები 84
შესაძლებლობა-შეუძლებლობა 84
უნებურობა 85
რეფლექსურობა 86
რიცხვითი სახელები 86
შენიშვნები 89
მითითებული ლიტერატურა 91

Предисловие

Лет двадцать тому назад по инициативе Кливлендского университета (в частности, под руководством и редакцией г-на Джона Греппина) было положено начало одному очень нужному делу – изданию на английском языке обзора языков коренных жителей Кавказа (по отдельным группам). Был запланирован выпуск 3-х томов. Первый следовало посвятить южной группе, т. е. картвельским языкам (редактор Алиса Харрис, том уже издан); второй – северо-западной группе, т. е. абхазско-адыгским языкам (редактор Джордж Хьюйт, том уже издан); третий – восточной группе, т. е. нахским и дагестанским языкам (редакторы М. Джоб и Рикс Смит).

Авторами настоящего издания, как и предполагалось, стали в основном европейские и американские ученые.

В этой совместной коллективной работе приняли участие и мы, тбилисские языковеды, являясь авторами обзоров отдельных горских иберийско-кавказских языков.

Составленный редакцией типовой план работы был разослан авторам. Он предполагал представить все необходимые сведения относительно этих народов и краткий лингвистический обзор (на основе имеющихся исследовательских данных).

Автору этих строк было поручено представить материалы абазинского языка, которые вошли во второй том. В этот том входят также исследования: г-на Джорджа Хьюйта по абхазскому языку, г-жи Катрин Пари относительно абадзехского (адыгейского), г-на Джона Коларуссо по кабардинскому и г-на Георгия Шарашидзе по убыхскому.

По абазинскому языку мною были написаны разделы по фонологии и морфологии, что же касается синтаксиса, то эту часть при согласовании с редколлегией я предложила изложить абазинскому ученому Рауфу Клычеву. Эта работа под названием "Некоторые вопросы синтаксиса абазинского

языка" параллельно была опубликована в "Ежегоднике иберийско-кавказского языкознания" (Тбилиси, т. XIV, 1987).

Перевод и редакцию наших текстов (моего грузинского и русского – Р. Клычева) на английский язык взял на себя г-н Хьюйт. С этой точки зрения им проделана большая работа по переводу и подготовке текстов в соответствии с принятой общей системой, за что приносим ему благодарность. Однако при редактировании некоторые части были сокращены. Это очевидно является естественным. Но иногда в результате таких сокращений оказывается нарушенным порядок мыслей, отчего страдает аргументация автора. Кроме того, в некоторых местах приводятся комментарии редактора без учета истории вопроса.

Поэтому мы сочли целесообразным опубликовать наш текст в том виде, в каком он был выполнен и представлен для издания.

* * *

Абазины – близкородственны абхазам, проживают на Северном Кавказе в Карачаево-Черкесии (центр – г. Черкесск) по соседству с черкесами и карачаевцами. Их деревни (всего 14) расположены по течению рек Кубань, Енджуг (Зеленчук) и Псыж.

В абазинском языке выделяются два диалекта: ашхарский, на котором говорит сравнительно малое количество жителей, и тапантский, которым пользуется сравнительно большая часть населения. Этот последний диалект и лег в основу письменного абазинского языка. При обзоре мы опирались в основном именно на письменный абазинский язык.

Название "абаза" в употреблении соседних народов применялось и к абхазам и, как хорошо известно, даже по отношению к грузинам (ср. в русских исторических летописях засвидетельствованное слово "обезы").

По данным последней переписи (1989 г.) численность абазин колеблется в рамках 30 000.

Абазинская литературная традиция берет начало в 1932-1933 г.г., сначала на основе латинской, а затем русской графики. У абазинского народа есть своя интеллигенция. Развивается абазинская литература. Изданы образцы народного творчества, абазинский нартский эпос, школьные учебники и т. д.

Фонология

1.1. Система фонем.

В письменном абазинском языке имеются 58 основных согласных, характерных для собственного лексического фонда, и 2 основных гласных. В наречиях сохранились ряды аллофонов согласных, в частности, лабиализованных согласных, которые в ряде случаев распределяются и фонологически. С учетом этой подсистемы количество основных фонем абазинского языка возрастает до 63.

Кроме того, консонантная система пополняется еще 8-ю согласными, вошедшими вместе с заимствованной из адыгских языков лексикой, из которых в письменном языке отражены только 3.

К простой двучленной системе гласных присовокупляются образованные путем позиционных изменений еще четыре гласных, имеющих большей частью дифтонгическую природу.

Согласные

Смычные аффрикаты:

Лабио-лабиальный звонкий смычный b;

Лабио-лабиальный придыхательный смычный p;

Лабио-лабиальный абруптивный смычный p̣;

Апико-дентальный звонкий смычный d;
Апико-дентальный придыхательный смычный t;
Апико-дентальный абруптивный смычный t;

Ламино-альвеолярная звонкая аффриката ʒ;
Ламино-альвеолярная придыхательная аффриката c;
Ламино-альвеолярная абруптивная аффриката c;

Ламино-постальвеолярная звонкая аффриката ǯ;
Ламино-постальвеолярная придыхательная аффриката č;
Ламино-постальвеолярная абруптивная аффриката č;

Ламино-постальвеолярная лабиализованная звонкая аффриката ǯ◦;
Ламино-постальвеолярная лабиализованная придыхательная аффриката č◦;
Ламино-постальвеолярная лабиализованная абруптивная аффриката č◦.

В разговорной речи ламино-постальвеолярные лабиализованные аффрикаты встречаются с различной лабиализацией в зависимости от того или иного подговора. Некоторые из говорящих произносят шипящие аффрикаты, лабиализация которых по округлению губ почти однородна и создает впечатление сонанта w. Другие в тех же случаях произносят звуки, подобные свистящим аффрикатам с уже различающейся лабиализацией: верхние зубы почти касаются внутренней части нижней губы, и путем лабиализации образуется звук, сходный с лабио-дентальным спирантом v. Степень лабиализации звуков в зависимости от говорящего неодинакова, а в ряде случаев доходит до полной делабиализации.

Литературный язык ориентируется на шипящую разновидность лабиализованных сибилянтов.

Апико-палатальная звонкая аффриката (твердая) ǯ̡;
Апико-палатальная придыхательная аффриката (твердая) č̡;
Апико-палатальная абруптивная аффриката (твердая) č̡̣;
Дорсально-велярный звонкий смычный g;
Дорсально-велярный придыхательный смычный k;
Дорсально-велярный абруптивный смычный ḳ;

Дорсально-велярный звонкий смычный передний (мягкий) g̈;
Дорсально-велярный придыхательный смычный передний (мягкий) k̈;
Дорсально-велярный абруптивный смычный передний (мягкий) ḳ̈;

Дорсально-велярный звонкий лабиализованный смычный gᵒ;
Дорсально-велярный придыхательный лабиализованный смычный kᵒ;
Дорсально-велярный абруптивный лабиализованный смычный ḳᵒ.

Лабиализация имеет лабио-лабиальный характер. При этом одинаково округляются верхняя и нижняя губы и выступают вперед. Лабиализация создаст впечатление слияния сонанта w с простым согласным.

Дорсально-увулярный (фарингальный) придыхательный смычный q;
Дорсально-увулярный (фарингальный) абруптивный смычный q̣.

В этой паре фарингальных согласных палатализованная разновидность имеется только у абруптивного q̣̈.

Дорсально-увулярный (фарингальный) придыхательный смычный лабиализованный qᵒ;
Дорсально-увулярный (фарингальный) абруптивный смыч-

ный лабиализованный q̣ᵒ.

Лабиализация и здесь того же типа, что и в дорсально-велярном ряду согласных.

Фрикативы:

Лабио-дентальный звонкий (спирант) фрикативный v;
Лабио-дентальный придыхательный (спирант) фрикативный f̣. Этот звук произносится путем довольно энергичного придавливания верхними зубами внутренней части нижней губы.

Звонкий фрикативный v и абруптив f̣ этого ряда встречаются в разговорной речи абазин в заимствованных словах (в собственном лексическом фонде эти звуки имеются только лишь в ашхарском диалекте абазинского языка и то в единичных случаях), при этом абруптив f̣ вследствие крайне редкого употребления был изъят из литературного языка, и его место занял лабио-лабиальный абруптивный смычный p̣: напр. слово f̣ej передается как p̣ej "грязь".

Ламино-альвеолярный звонкий фрикатив z;
Ламино-альвеолярный придыхательный фрикатив s;

Ламино-постальвеолярный звонкий фрикатив ž;
Ламино-постальвеолярный придыхательный фрикатив š;

Апико-палатальный звонкий фрикатив (твердый) žₒ;
Апико-палатальный придыхательный фрикатив (твердый) šₒ;

Ламино-постальвеолярный лабиализованный звонкий фрикатив žᵒ;
Ламино-постальвеолярный лабиализованный придыха-

тельный фрикатив ʂ̊.

В разговорной речи эти звуки характеризуются теми же разновидностями лабиализации, что и отмеченные выше соответствующие лабиализованные аффрикаты.

Дорсально-велярный звонкий фрикатив γ;
Дорсально-велярный придыхательный фрикатив x;

Дорсально-велярный звонкий фрикатив сдвинутый вперед (палатализованный) γ̟;
Дорсально-велярный придыхательный фрикатив сдвинутый вперед (палатализованный) x̟;

Дорсально-велярный звонкий лабиализованный фрикатив γ˚;
Дорсально-велярный придыхательный лабиализованный фрикатив x˚.

Лабиализация здесь такая же, как и в соответствующих смычных.

Радико-фарингальный (ларингальный) звонкий фрикатив ω;
Радико-фарингальный (ларингальный) придыхательный фрикатив h;

Радико-фарингальный (ларингальный) звонкий лабиализованный фрикатив ω˚;
Радико-фарингальный (ларингальный) придыхательный лабиализованный фрикатив h˚;

Радико-фарингальный (ларингальный) абруптивный спирантоид'. Этот звук образован от смычного q в интервокальной позиции (а – а).

Его лабиализованная разновидность, усвоенная абазинским из адыгских языков, передается путем присоединения к' полугласного w: напр., ʼwəl̆ha "взятка".

Сонанты:
Лабио-лабиальный звонкий назальный **m**;
Апико-альвеолярный звонкий назальный **n**;
Апико-альвеолярный звонкий латерал, апроксимантный **l**;
Лабио-лабиальный звонкий несмычный **w**;
Дорсально-палатальный звонкий несмычный **j**;
Апико-альвеолярный звонкий вибрант **r**.

В абазинском, как уже отмечалось, в словах, заимствованных из адыгских языков, встречаются спиранты (фрикативы):
Лабио-дентальный звонкий фрикатив **v** (этот спирант, отмеченный в заимствованиях не только из кабардинского, но также и из русского языка, прочно укрепился в литературном абазинском языке).
Лабио-дентальный абруптивный фрикатив **f**;

Апико-альвеолярный звонкий латерал (одноударный) **l̄** вошел в абазинский язык в виде мягкого латерального звонкого сонанта **l̄**;
Апико-альвеолярный придыхательный латерал (одноударный) **l‘** произносится в абазинском языке как комплекс **tl** (или **tl̄**).
Апико-велярный абруптивный латерал (одноударный) **ɬ** абазины выговаривают как комплекс **tɬ**; на письме он обозначается как **л|**. В настоящее время из-за малого количества соответствующих заимствованных слов в литературном языке его уже обозначают как **ķ̄** (**к|ь**), напр.: **ɬω˚aba** передается через **к|ь г|ваба** (**ķ̄ω˚aba**) "вдовец".

Кроме того, вместе с заимствованными словами (в основном из адыгских языков) в абазинский вошли дорсально-

палатальные спиранты: x' и лабиализованный x:', при этом на письме они не отличаются от обычных дорсально-велярных спирантов x, xₒ (ср. хакв "родная сторона", хвытныгъа "свобода"...). В разговорной речи дорсально-велярный лабиализованный спирант x:' произносится подобно соответствующей фонеме адыгских языков, а простой нелабиализованный дорсально-велярный x' адыгских языков здесь более переднего образования и произносится мягче как x˘': x˘'abza, x˘'akₒ (Ломтатидзе, 1944, 38-39).

Таблица основных согласных абазинского языка

	смычные			аффрикаты			фрикативы			сонанты	
	звонкие	придыхательные	абруптивы	звонкие	придыхательные	абруптивы	звонкие	придыхательные	абруптивы		назальные
лабио-лабиальные	b	p	p'							w	m
лабио-дентальные							[v]	f			n
апико-дентальные	d	t	t'								
ламино-альвеолярные				ʒ	c	ç	z	s			
апико-альвеолярный вибрант										r	

апико-альвеоляр-ный латеральный										l	
ламино-постальвеолярные				ǯ	č	ç	ž	š			
ламино-постальвеолярные лабиализованные				ǯ◦	č◦	ç◦	ž◦	š◦			
апико-палатальные твердые				ǯ◦	č◦	ç◦	ž◦	š◦			
дорсально-палатальный										j	
дорсально-велярные	g	k	ķ				γ	x			
дорсально-велярные мягкие	g´	k´	ķ´				γ´	x´			
дорсально-велярные лабиализ.	g◦	k◦	ķ◦				γ◦	x◦			
дорсально-увулярные		q	ɋ								
дорсально-увулярный мягкий			ɋ´								
дорсально-увулярные лабиализ.		q◦	ɋ◦								
ларингальные							ω	h	ˀ		
ларингальные лабиализ.							ω̇	h◦	ˀ◦		

Система гласных

В абазинском языке два основных узких гласных: закрытый ə и открытый а. В настоящее время в их распределении имеются значительные различия: а встречается во всех позициях: в начале слова – aba "отец", в середине – dagₒ "глухой", čₒan "кобыла"..., в конце слова – baga "лиса", čₒa "рот"... Гласный ə наблюдается только в середине и конце слова: təp "изба", ləmha "ухо", čₒə "лошадь". Соседство гласного ə с ларингальными спирантами ω и h в одном слоге не является обычным для абазинского языка (как и для абхазского), хотя и не исключается. Гласный ə, как правило, ударный, в безударной же позиции он имеет определенный факультативный характер. Поэтому, например, у слова "язык" возможны следующие варианты: bəzə ‖ abəz ‖ abz ‖ bzə ‖ bəz. Его появление – отсутствие в той или иной основе часто зависит от стечения согласных. В связи с этим сформулирован т. н. закон двух согласных, суть которого заключается в следующем: "если отсчет артикуляций согласных начать с конца комплекса или с артикуляции какого-либо гласного, на который приходится основное или второстепенное ударение, то в промежутке между второй и третьей артикуляциями согласных наблюдается переход на гласный звук" (Аллен, 1956, 42; Ломтатидзе, 1976, 41-43). Иррациональный гласный ə в частых случаях по-видимому образуется от гласного а (в основном ударного): напр., anə < *aná "мать").

Отмеченные выше моменты как бы ставят гласный ə в определенные условия, вследствие чего высказывается мнение относительно его нефонематичности и, как следствие этого, о моновокальном характере абазинского языка.

Данной точке зрения противостоят определенные кон-

кретные факты. Дело в том, что факультативность безударного гласного – есть результат разной степени редукции в исходных полногласных основах под воздействием ударения (в абазинском языке нередки случаи таких минимальных пар, как, напр., bža "дрессировка" – bžə "голос", ʒa "бок" – ʒə "вода", ω̊a "сухой" – ω̊ə "человек" и т. д.).

Как выясняется, в начале слова гласный **а** так же не встречался, как ныне не встречается гласный **ə**. В корнях с начальным **а** во всех случаях опущен предшествовавший ему согласный (Ломтатидзе, 1976, 75...).

Путем слияния (или в редких случаях вследствие соседства с соответствующими палатальными лабиализованными согласными) двух основных гласных (**а**, **ə**) с сонантами (полугласными) **j** и **w** в абазинском языке возникают нефонемные гласные **i, e, o, u**, дифтонгоиды, которые часто произносятся как долгие гласные. Более распространенным является слияние дифтонга в гласные **i, u** при образовании глагольных временных форм. В литературном языке, как и его основе-диалекте (тапантском), сравнительно редко образуются гласные **е** и **о** в соответствии с указанным процессом. Отмечаются лишь единичные случаи, напр.: mejra < majra "легкий", nejra < najra "приходить", ço̯la < ço̯wla < ça̯wla "глубокий", šₒ̯kₒ̯oḳₒa < šₒ̯kₒ̯aḳₒa "белый". Сравнительно более распространено позиционно обусловленное возникновение гласных **о** и **е** и их долгих разновидностей в ашхарском диалекте, где преобладает процесс ассимиляции.

Монофтонг **i** встречается в абазинском языке редко и происходит он от иррационального гласного **ə** (после переднеязычных согласных), напр.: çis "воробей", sipsa "снежная лавина"... (ср. абхаз. а-çəs "птичка", а-sɔpsa "замороженный снег").

1.2. **Фонотактика.**

Корни слов (как имен, так и глаголов) и аффиксальных элементов абазинского языка обычно простые, односложные (в большинстве случаев представлен тип с открытым слогом – CV): qa "голова", čₒə "лошадь", žₒə "корова", gₒə "сердце", ca "идти", ga "уносить", ba "видеть", ta "дать", aw "доставаться, доставать", -kₒa – суффикс множественного числа, -la – суффикс инструменталиса и т. д.

Поэтому вопрос о начальном, срединном или конечном согласном в этом языке ставится особо. В приведенных выше односложных словах согласные имеются и в начале, и в конце (что часто является результатом опущения конечного гласного).

В корнях, представленных только одним согласным звуком, в определенных обособленных позициях появляется гласный, напр.: žₒ "варить" – jžₒə "свари (то)!"

Встречаются, конечно же, и сложные основы с двумя, тремя, четырьмя, пятью непосредственно следующими друг за другом согласными (напр., сха "мед", mšₒə "день", ssa "узкий", ķₒastqa "головня", ačqq'a "наволочка", pssɷara "летать", psthₒa "облако" и т. д.).

Однако основы этого типа в большинстве своем либо производные, либо получены путем слияния слов и морфем и редупликацией основ. В таких случаях происходит объединение отдельных основ или морфем в более сложные образования, с одним общим главным ударением, что обуславливает часто редукцию гласных, стяжение согласных, а иногда и даже упрощение всего комплекса, напр.: jə́lsxxp < [j]-j-ə-l-s-x-x-p "у него достану": "то (в.)-у него-(относ. преф.)-изнутри-я-достать-обратно-будущ.финитн.".

На основе таких процессов возникло, напр., hₒsə́sa "женщины", "девушки" от *phₒsasa < *pa-hₒa-sa-sa (ср. форму ед.ч. phₒəs "женщина", которая также является сложной и в

свою очередь производной от *pa-hₒa-sa). Слова zaḳg´ə́j g´ráləmhₒxt "она им ничего не сказала" образованы от za-ḳa-/əg´a/[j] [jə]-g´a/-r-a-l-əm-hₒa-xə-j-t "одно-что-то(в.) даже-им-(отн.пр.)-она-не сказала-фин."

Именно таким способом основосложения получены многочисленные комплексы согласных, которые можно назвать вторичными комплексами. Естественно и здесь предполагать определенные ограничения: в частности, такие, например, фонемы редкой частотности, каковыми являются твердые ǯₒ, žₒ, только в исключительных случаях встречаются в комплексе согласных, объединенных в одном слоге (ср. редуплицированные корни žₒra "копать", jəzžₒjət "копаю" и др.). С трудом сочетаются с другими согласными мягкие велярные смычные g´ k´ ḳ´ в позиции начала слога; несовместимы такие комплексы как **np, pn, bs, pz, mkₒ, wm, mw**...

Зато чрезвычайно распространены т. н. "первичные" комплексы с первым членом в виде губных согласных (за исключением абруптива), которые характеризуются определенной гармонией вследствие ларингальной артикуляции: **ps, pš, pšₒ, px, px´, ph, phₒ, pč, pčₒ, pt, pr... bz, bž, bžₒ,** bγ, bγ´, bg, bç, bω...

При этом в таких "устойчивых" комплексах чаще других первым членом представлен сонант **m**: **mz, mp, mžₒ, mr, ms, mt, mqₒ, mš, mšₒ, mšₒ, mč, mʒ, mç, mčₒ, mx, mω**...

Разложение указанных комплексов ныне на синхронном уровне затрудняется.

Как выясняется, в таких первоначальных комплексах несовместимыми оказываются дентальные **d, t, t**, напр., *tq(<*dq), *dω и подобные. Комплексы этого ряда упростились в результате опущения первого члена (Ломтатидзе, 1976, 246-247). Для абазинского языка естественными должны быть комплексы **pl, tl**, хотя они широко не распространены.

1.3. **Супрасегментные единицы.**

Для абазинского языка не характерна долгота гласных. Долгими произносятся вторичные гласные, образованные путем слияния дифтонга.

Ударение динамично-интенсивное и отмечается во всех позициях слова: ážₒa "слово", awása "так, таким образом", aš́á "брат", gə́lra "стоять", napə́ "рука" и т. д.

С точки зрения подвижности ударения в абазинском языке наблюдается довольно сложная картина. Сравнительно более неподвижным и устойчивым является ударение, которое приходится на средний гласный основы (независимо от открытости или закрытости слога), напр.: gə́lra "стоять", šₒə́la "мука́", gára "люлька", atə́p "изба" и др. Хотя и в этой позиции его нельзя считать вполне неподвижным (ср. Генко, 1954, 64; Ломтатидзе, 1976, 100. Относительно некоторых закономерностей см. Ломтатидзе, 1976, 77, 99-138).

Определению места ударения препятствуют, во-первых, динамическая природа абазинского ударения и, во-вторых, его соотнесенность со сложными именами и глагольными формами. В абазинском языке, подобно абхазскому, в корнях типа CV ударными могут быть как корневые, так и аффиксальные морфемы, большая часть формантов обладает способностью перетягивать ударение. В то же время следует отметить, что один и тот же формант в ряде случаев эту способность то проявляет, то – нет. Перетягивание ~ неперетягивание ударения зависит от сочетаемости различных морфем в сложной основе. Нетрудно предположить насколько не простая ситуация возникает при установлении места ударения, если принять во внимание то обстоятельство, что корень способен присоединять до десятка префиксов и суффиксов, соотношение сил которых в разных комбинациях с точки зрения передвижения ударения проявляется по-разному, напр.: fará "есть, кушать", jəsfáṭ "я съел", jəšₒfá! "ешьте!", já![a] "съешь!", jəsfax́áṭ "я уже съел", janásfa

"когда я съел", abáfra "поедать друг друга" → "ссора", jəsfarə́kₒən "если бы я съел" и т. д.

В осложненных основах и композитах превалирует одно ударение, хотя иногда возможно наличие соударения (меньшей силы). Ср.: gə́lra "стоять" и ákₒgə́lra "стоять на чем-л.".

В специальной литературе отмечается также смыслоразличительная функция абазинского ударения (подобно абхазскому) (Генко, 1955, 63-64). Напр.: ámɯa "ручка" – amɯá "чувяк", áčₒa "сон" – ačₒá "сено", áštacara "погнаться за кем-чем-л." – aštacará "идти последовательно друг за другом" и т. д. Такое противопоставление основ ударением кажущееся. Постановка ударения в этих словах есть следствие различного состава основ (Ломтатидзе, 1976, 117-119). Своеобразное противопоставление ударением дают масдарная форма глагола, в которой ударение обычно приходится на конечный гласный суффикса – показателя масдара: ç̣ₒará "сидеть", čará "кушать" и соответствующие отглагольные причастия-субстантивы, имеющие, как правило, ударение на начальном гласном глагольной основы – ç̣ₒára "сиденье", čára "еда" (Генко, 1955, 64; Ломтатидзе, 1976, 119-127).

1.4. **Морфофонемика.**

В абазинском языке наблюдаются как спонтанные, так и позиционные фонетические изменения.

Из разновидностей спонтанных процессов следует отметить тенденцию делабиализации сибилянтов определенного ряда по наречиям и в речи представителей разных поколений, имеющую следствием разного рода рефлексы, напр..: č̣ₒa(/c̣ₒa) → č̣ₔa(/c̣a) "сидеть", ǯₒə(/ʒₒə) → ǯₔə(/ʒə) "наружу" (предлог), čₒa(/cₒa) → čₔa(/ca) "сено", šₒə(/sₒə) → šₔə(/sə) "дверь", ažₒə(azₒə) → ažₔə(/azə) "старый"... (Ломтатидзе, 1944, 25-28).

Следует подчеркнуть, что позиционно обусловленные

процессы сравнительно ограничены. Это вызвано, с одной стороны, простым строением корней и, с другой стороны, богатым консонантизмом, который в ряде случаев должен быть связан с ранее происходящими позиционными процессами.

Среди позиционных фонетических явлений особенно распространена редукция гласных (безударных), обусловленная ударением: čpara "делать", ср. абхаз. áčapara "ковать", pça "ус" (< абхаз. a-pa-çá), ḳlat "корзина" < абхаз. a-alaṭk < груз. alaṭk-i, m'a "пояс" (< абхаз. a-maqá), ὼəž (ὼəža) "двое", kəl "деревня" (< kəla), šₒarácra "охота" (< šₒarácara), ωágra "приносить" (< *ωágara, ср. gará "уносить"), mšₒə́ "день" (неопределенный), ámšₒ "день" (определенный) и др. На этой основе возникают комплексы различных рядов, которые иногда упрощаются и вызывают износ основы или подчиняются процессам ассимиляции-диссимиляции, напр.: xpa (*xaba) "три", lašₒcara (< lašₒa + cara "свет" + "уходит") "темнсть", šṭa (< šata) "по следу" (предлог) и др.

В абазинском языке довольно распространена тенденция перехода в придыхательный звук первого члена комплекса, состоящего из двух абруптивов. Вследствие этого имеем: cḳə́ (< çḳə́) "платье", kₒṭə́w (< ḳₒṭə́w) "курица" и т.д.

Происходит даже своеобразная грамматизация процесса, обусловленного такой фонетической позицией. Так, личные показатели (I л. – s, h, II л. – šₒ) озвончаются только непосредственно перед звонкими согласными (и сонантами) корней переходных глаголов. Напр.: jə-z-ʒaxəjṭ "шью что-л.", jə-ω-ʒaxəjṭ "шьем что-л.", jə-žₒ-ʒaxəjṭ "шьете что-л.", ср. тот же глагол в непереходной форме: s-ʒaxəjṭ "шью вообще", h-ʒaxəjṭ "шьем вообще", šₒ-ʒaxəjṭ "шьете вообще". Исключением является переходный глагол čₒəḳₒabara "купаться", в котором перед начальным глухим согласным ḳₒ тоже проис-

ходит озвончение личного показателя: čₒə-z-ķₒabaṭ "я искупался".

Встречаются отдельные факты чередования сонантов (l-n-r), напр.: laš°ara/raš°ara "полоть" и др.

В абазинском языке, так же как и в абхазском, широко распространен процесс редупликации согласных. Редупликация является важным словообразовательным средством для передачи множественности, частотности, регулярности или интенсивности. Обычно происходит удвоение глагольной корневой морфемы или в единичных случаях – морфемы со значением величины. При удвоении корневых слогов вследствие редукции безударного гласного (первого члена) образуется удвоенный согласный. Удваиваться таким образом могут почти все согласные (за исключением – и звуков заимствованных основ): adə́w "большой", də́w-ʒʒa "очень, чрезвычайно большой", "больше всех" (<*də́w-ʒa-ʒa), pčₒ-ra "сломать", p-čₒčₒ-ra "разбить множество предметов". Глаголы со значением повторяемости процесса не всегда имеют такие пары, однако совершенно ясно, что именно таким путем образованы геминированные согласные в корнях типа ǯₒǯₒara "стирать белье", akₒəgγₒγₒara "давить на что-л." и т. д. (Ломтатидзе, 1976, 203-210).

Морфология

Имя существительное семантически подразделяется на два класса – человека и не-человека (вещи). Класс человека включает названия людей и антропоморфных существ (напр.: ajnəžₒ "дэв, сказочный великан" и подобные), а класс вещи – все остальное.

Морфологическое отражение семантических классов происходит в единственном числе в посессивных формах имени и в глаголах с помощью соответствующих лично – классных показателей, а во множественном числе различе-

ние имен по классам возможно особыми суффиксами множественности, хотя не всегда четко соблюдается отмеченный принцип распределения при использовании аффиксов множественного числа.

В именах числительных и отглагольных субстантивах классы человека и вещи выражаются неодинаково в зависимости от словообразовательных возможностей.

В именных притяжательных формах и в глаголах второго и третьего лица класса человека с помощью все тех же префиксов выделяются подклассы мужчины и женщины.

Для различения пола животных иногда кроме лексических возможностей используется сложение основ по принципу композиции. В таких случаях в качестве второго компонента присоединяются **-an**, **-(a)ba** (связанные с основами, обозначающими мать и отец), а также "женский" формант **-psə**: čₒə "лошадь" – čₒ**-an** "кобыла", čₒ**-ába** "конь"; la "собака" – la**-ps** "сука", lá**-ba** "кобель". К именам, обозначающим животных мужского пола, иногда может присоединяться также ɣ (ср. abə**-ɣ** "козел").

С точки зрения выражения числа друг другу противопоставляются основы единственного и множественного чисел. Основа единственного числа неоформлена (обычно). Во множественном же числе встречаются разного рода суффиксы.

Суффикс **-čₒa** используется во множественном числе применительно только лишь к именам категории человека: aba**-čₒa** "отцы", aɣa**-čₒa** "враги", (a)-qá**-čₒa** (← a-qa-ça**-čₒa** "мужчины") и др. Единственное исключение представляет форма множественного числа слова **a**-pá "сын" – a-pa**-čₒa**, которую возможно также употреблять и в классе вещи для передачи формы множественного числа детенышей животного (но не в значении только "сыновья").

В именах класса вещи множественность выражается суффиксом **-kₒa**: çla**-kₒá**, á-çla**-kₒa** "деревья", čₒ**-kₒá**, á-čₒ**-kₒa**

"лошади" и т. д. Но сфера применения этого суффикса настолько широка, что он свободно замещает и суффикс мн. ч. имен класса человека -č◦a. Если вследствие каких-либо изменений основы показатель мн. ч. -č◦a не срастается с ней, то во всех случаях возможен и является естественным -k◦a: a-qaça-k◦a "мужчины", sabə́j-k◦a, a-sabə́j-k◦a "дети" и др.

Все слова класса человека, вошедшие в абазинский язык в последнее время, множественное число образуют только при помощи суффикса -k◦a: agronom-k◦a "агрономы", aljoṭčiḳ-k◦a "летчики" и др.

В так называемых именах детенышей животных наблюдается своеобразное противопоставление основы единственного числа и собирательной основы множественного числа. Единственное число этих имен образуется с помощью т. н. суффикса деминутива -s: a-h◦ə́-s "теленок", a-sə́-s "ягненок" и т. д. К этому же ряду примыкает слово, обозначающее маленькую птичку a-ç̣i-s "воробей". В основах мн. ч. данных слов этот суффикс отпадает, восстанавливается (если наличествовал) гласный **а** (который вследствие ударения перешел в форме ед. ч. в гласный ə) и присоединяется суффикс -**ra**: h◦á-**ra**, a-h◦á-ra "телята", sá-**ra**, a-sá-**ra** "ягнята", ç̣á-**ra**, a-ç̣á-**ra** "воробьи" и т. д.

В слове wɷa, a-wɷa "люди" с собирательным значением выделяется суффикс **ɷa**, который, присоединяясь к указанному выше -**ra**, образует сложный суффикс -**rɷa** с собирательным значением и употребляется по отношению к фамилиям, названиям народностей и подобным именам: law→law-**rɷa** "лоовцы", ḳarča→ḳarča-**rɷa** "карачаевцы" (параллельно допустима также форма aḳarčak◦a), čḳ◦ən→čḳ◦ən-**rɷa** "юношество", aba→aba-**rɷa** "представители отцова дома", h◦sə́sa-**rɷa** "молодые женщины", "собрание женщин" и т. д.

Особо образуется форма множественного числа от слова **a-phₒəs** "женщина". При этом происходит удвоение суффиксальной морфемы **-s(a)** (по происхождению тот же образователь деминутива), и на этой почве путем фонетических изменений в основе предстает форма **a-hₒssa||a-hₒsə́sa** "женщины" (Ломтатидзе, 1976, 229-231). Не исключено и новое образование формы множественного числа присоединением суффикса **-kₒa** непосредственно к основе единственного числа: **phₒə́s-kₒa**, **a-phₒə́s-kₒa** "женщины".

Все эти основы множественного числа, составленные различными способами, обычно в качестве параллельной разновидности имеют формы, образованные ставшим универсальным суффиксом множественного числа **-kₒa**, и в итоге получаются слова со сложным суффиксальным элементом: **aba-čₒa-kₒa** "отцы", **a-qá-čₒa-kₒa** "мужчины", **a-hₒa-ra-kₒa** "телята" (и в этом случае неожиданным не является присоединение к основе единственного числа суффикса **-kₒa** – показателя множественности: **a-hₒə́s-kₒá** "телята"), **a-w[a]-ωa-kₒá** "люди", "народ", **á-hₒssa-kₒa** "женщины" и т. д.

Имеются отдельные основы со значением множественности: **á-žₒlara**, **žₒlará** "народ", **á-raxₒ**, **raxₒə́** "скот": **ážₒlara rwəs** "дело народа", **araxₒ ržₒərta** "место для водопоя скота".

Некоторые имена (обычно выражающие понятие множества единиц) в определенной форме с префиксом **a-** сами содержат понятие множественности (глагол, послелоги соотносятся с ними во мн. ч.), напр.: **šxa** "пчела" – **á-šxa** "пчелы" (**cxa anəw ášxa j-r-dárəjt** "пчелы знают, где есть мед"), **ášxa aqə́ṭc** "пчела (пчелы) размножилась"; **čₒan** "кобыла" – **a-čₒán** "табун лошадей" (**a-čₒán r-pnə djərcə́ṭ** "пасти лошадей послал он его"); **kət** – **a-kə́t** "деревня": **a-kə́t rʒə** ablάω°a jakə́n, **jg´ωarnátwam** "деревенскую воду (досл. деревня их – вода) заняло (поймало) чудовище и им не дает"; **abaza** "абазин"

(человек) – ábaza "абазины"... В этом последнем случае вследствие присоединения префикса определенности **а-** (который слился с начальным гласным основы **а-**), ударение переместилось на анлаутный гласный **а**, имеющий двоякую природу (Ломтатидзе, 1976, 29, 91, 105, 120).

Все указанные здесь слова параллельно имеют и формы, образованные выше проанализированными соответствующими суффиксами мн. ч.

Система склонения в абазинском языке не развита. Функцию основных синтаксических падежей (именительного, эргативного, дательного) выполняют отраженные в глагольной форме лично-классные экспоненты. В соответствии с природой грамматической структуры абазинского языка, подобной другим иберийско-кавказским языкам, аккузативный падеж здесь исключается.

В виде зачаточных падежных форм выделяется обстоятельственно-превратительный, оформленный в основном суффиксом **-ta** (<‖ šta), и инструменталис, оформленный суффиксом **-la**.

Обстоятельственно-превратительный: phₒəs-**ta** dnajaxᵩt "женою привел (взял)", murad-**ta** jəčpat "поставил целью (сделал)", pxə́z-**ta** jᵩbat "сном увидел (увидел во сне)"...[1]Он имеет довольно широкую сферу применения (wəs-**ta** jzštaz rhᵩat "за каким делом ходили, сказали") особенно при образовании обстоятельственных наречий и абсолютива (см. ниже).

В языке народного творчества, правда в ограниченном количестве слов, засвидетельствован суффикс **-s** в той же функции: zážₒa.kənharəw ajgₒá-s dwᵩmkə́n! "[Человека] с нетвердым словом (досл. с дырявым словом) другом не держи (не дружи)!"

Тот же суффикс со словообразовательной функцией сохранился в двух именных основах: ča-**s** "еда" от глагола ča-ra "есть, кушать" (ср.: груз. čamadi "съедобный; еда" от

масдара ҫaтa "есть, кушать") и wə-s "дело" исторически от глагола awə-ra "сотворить" (ср.: груз. kmnadi "сотворяемый").

Инструменталис. В отличие от абхазских имен в абазинском показатель инструменталиса **-la** присоединяется по принципу агглютинации: ḳ°áya-la "топором", ḳ°aya-k°a-ḳ-**la**, a-ḳ°ayá-k°a-**la** "топорами". Он широко используется в языке с различными нюансами: ak°áǯma za'ará jwərčaláḳg´əj ábna**la** jpš°əjṭ "Волка сколько ни корми (все равно), в лес (лесом) смотрит"; aqəš°-la jwaḳállərš°təxṭ "Он наружу выбросил то (что-то) окошком (в окно)" и др. Но наиболее распространено применение суффикса **-la** при образовании наречий (см. ниже).

Тот же элемент в функции инструменталиса участвует и при спряжении глагола, но здесь он согласно архаическому способу присоединяет притяжательные экспоненты. В тех случаях, когда он выражен глагольным комплексом, имя неоформлено, ср., с одной стороны, abará[j]-la s-wg°álaš°axp "этим ты меня вспомнишь" и, с другой стороны, abaráj s-á-**la**-wg°laš°axp досл. "это меня-этим-вспомнишь" и др.

Отсутствие родительного падежа восполняется в абазинском языке притяжательными префиксами местоименного происхождения, которые препозиционно присоединяются к основе определяемого имени и указывают на класс, лицо и число определяющего. К таким префиксам относятся: I л. ед. ч. **s-** ‖ **sə́-**, II л. ед. ч. класса мужчин **w-** ‖ **wə́-**, класса женщин **b-** ‖ **bə́-**; III л. ед. ч. класса мужчин **j-** ‖ **jə́-**, класса женщин **l-** ‖ **lə́-**, класса вещи **a-**; I л. мн. ч. **h-** ‖ **hə́-**, в редких случаях ‖ **ha-**, II л. мн. ч. **š-** ‖ **š°ə́-**, III л. мн. ч. **r-** ‖ **rə́-**. Гласные варианты префиксов используются тогда, когда в определенной форме слова ударение приходится на начальный гласный основы (или в редких случаях, когда имеется основа с множеством согласных).

a-čᵤə́ "лошадь" (определ.)	á-lạc "дерево" (определ.)
s-čᵤə́ "моя лошадь"	sə́-lạc "мое дерево"
w-čᵤə́ "твоя (муж.) лошадь"	wə́-lạc "твое (муж.) дерево"
b -čᵤə́ "твоя (жен.) лошадь"	bə́-lạc "твое (жен.) дерево"
j-čᵤə́ "его (муж.) лошадь"	jə́-ɕla "его (муж.) дерево"
l-čᵤə́ "ее (жен.) лошадь"	lə-lạc "ее (жен.) дерево"
a-čᵤə́ "ее (вещи) лошадь"	á-lạc "ее (вещи) дерево"

Если основа слова начинается с **a**, то к указанным префиксам ни при каких обстоятельствах гласный ə не присоединяется: **s**-ába "мой отец", **j**-ába "его отец" и др.

Притяжательным формам обычно предшествуют определяющие местоимения, в полной или краткой форме, или же соответствующее имя: **sará** ‖ **sá s**-čᵤə́ "я моя-лошадь", **lará** ‖ **la lə́**-lạc "та (жен.) ее-дерево", áčḳᵒən j-čᵤkᵒá "юноша его-лошадь" и др.

Для выражения посессивно-относительных форм независимо от класса, лица и числа определяющего используется префикс относительности **z-**‖**zə-**, который однако не встречается в форме самостоятельного имени и связан с инфинитным образованием глагола: qarata **z**-bžə́ gawá... "издалека к о т о р о г о голос слышится" и др.

Имя в абазинском языке в функции номинации представлено в виде чистой основы, обобщенно, неопределенно. В отличие от абхазского языка эта форма является также его словарной формой: čᵤə "лошадь", qáạc "мужчина", amḭkəš "буйвол", naṛə́ "рука".

О п р е д е л е н н о с т ь выражается префиксом **a-**. Те же имена приобретают конкретное, определенное содержание: **a**-čᵤə́, **a**-qáạc, **a**-amḭkəš, **a**-naṛə.

Собственные имена обычно не нуждаются в префиксе определенности **a-**, однако при повторном назывании фамилий или же при обращении (а также в некоторых названиях

местностей, кораблей, машин и т. д.) присоединяется префикс **а-**: Джандар (фамилия) – aj, á-ǯandar! "Эй, Джандар!" (Табулова, 1976, 44-45).

Для выражения определенности используются также и образованные от основы имени глагольные причастия (в разных временах): art áž◦ak◦a rəmštax˝ **j-ǯambák˝-xə́w-z** jč◦ag˝ə́j jqə́çxən zənlá dωašɪ̣č◦aɪ̣ (Табулова, 1976, 45) "После этих слов Джамбак (досл. тот – который Джамбаком становился) быстро вскочил". Такой способ словообразования широко распространен в ашхарском диалекте, в котором к этим формам дополнительно может присоединяться все тот же префикс определенности **а-**: wara baḥajc, **aqabžə́**, amca hazə́ąaçq!.. **а-**qabžə́-z amcag˝ə.qə́anjc.alopdadt "Ты наш младший, шелудивый (определ. форма), для нас разожги огонь!.. Шелудивый (досл.: тот, который был шелудивым) разжег огонь и сам подсел (сидит)" (Ломтатидзе, 1954, 52-56).

Определенные формы с префиксом **а-** широко распространены в абазинском языке, и часто такая основа приобретает определенный нюанс в значении. Так в словах типа ač◦án "кобыла", ašxa "пчела" и т. д. употребление соответствующих основ увязывается с понятием множественности.

Для передачи значения неопределенности в абазинском языке применяется суффикс-частица **-ḳ**, который соотносится с основой слова zạkə "один" и присоединяется к словарной форме в качестве суффиксальной морфемы: .napə-.**k** "(какая-то одна) рука", ạqac-.**k** "(какой-то один) мужчина" и др. Суффикс **-ḳ** прибавляется также и к основе множественного числа: .nap-**k◦á-.k** "(какие-то) руки"... Во множественном числе имен категории человека **-.k** часто присоединятся к основе, имеющей двойную суффиксацию (суффикс-показатель категории человека и ныне обобщенный аффикс **-k◦a**): qá-**č◦a-k◦a-ḳ** "мужчины (какие-то)", čḳ◦ən-**č◦a-**

kₒá-ķ "юноши (какие-то)", zə̨nzamank ajš-**čₒa-kₒá-ķ** bzazun "когда-то (однажды) какие-то братья жили".

Суффикс-частица **-k** способен также примыкать и к основе имени, содержащей префикс определенности **a-**. Тогда на него возлагается уже только лишь передача значения числительного "один": **á-**ląc**-k** "(то, известное) о д н о дерево".

В именах, обозначающих человека, неопределенность ("какой-то человек") передается путем присоединения к основе имени частицы **-ħₒa** (которая представляет корень глагола "сказать"): xₒaǯá-**ħₒa** dá'an "Был какой-то (один) мулла".

П о с л е л о г и в основном выражают место, направление передвижения в пространстве, достижение определенного пункта, время (с соответствующими лексическими единицами), следствие, причину, цель.

При этом следует отметить, что в роли послелогов зачастую могут выступать отглагольные или именные производные основы, и постольку затруднительным становится определение их количества. Но использование послелогов в именах все равно считаем ограниченным из-за того, что место и направление выражаются в глаголе с помощью соответствующих локальных превербов (см. ниже). В глаголе же отражаются цель и назначение (см. ниже).

Некоторые послелоги присоединяются в виде частиц непосредственно к концу имени: **-ʒa** "до" – ášₒ-**ʒa** "до двери", bəž-səkₒšₒá-**ʒa** "до семи лет", **-da** ‖ **-da'a** "без" – bω°á-**da** "бескостный", ç̌ₒω°á-**da** "безрогий", čₒəmlá-**da'a** "без лестницы"... Формы такого типа по содержанию обычно соотносятся с наречием.

Присоединение послелогов к именам происходит в большинстве случаев посессивными префиксами.

Наиболее распространенным и обобщенным является послелог **-pnə**, который передает значения "с", "в", "на", "к", "в направлении туда"...: aķ́adəgₒ **a-pnə** "во дворе", abna a-pnə

(> abna-pnə) "в лесу", asahat až°ɔ́ω° **a-pnə** "в двенадцать часов", dcaxt jəph°ə́s **l-pnə** "пошел к своей жене", açlak°a **r-pnə** "около деревьев" и др. Дополнительно послелог **-pnə** может присоединяться также и к другим послелогам со значением места (или времени).

Он может предстать также в субстантивированном виде со значением "дом, усадьба (кого-то, своя)": akə́t ah jpá rájš°a **r-pnə́** dcaxən **r-pnə́** jh°át "Сын владельца деревни прямо домой (к ним домой) пошел, дома сказал"; atáž°-čķ°ən **l-pnə** aʒ°ə́ dš°ápamaz rdə́rt "Узнали, что в старушечьем доме (у старухи) кто-то был".

К послелогу **-pnə** может присоединяться все тот же суффикс инструменталиса **-la**: ah jpnə́-**la** dʒ°ə́k°əlt "к владетелю (в направлении владетеля) направился".

Для выражения значения достижения какого-либо предела возможно к послелогу **-pnə** присоединение указанного выше послелога **-ʒa**: m'ač°ah°ara **a-pnə́-ʒa** "до пояса (досл. к-до-пояса)".

Абазинский язык располагает достаточным количеством парсчий-послелогов:

-çax˝ "под" – aʒə́ **á-çax˝** "под водой"

-qax˝ "над" – ač°artay°ə́ **a-qáx˝** "над кроватью"

-štax˝ "за", "позади" – atʒə́ **á-štax˝** "за домом"

(a)-**mštax˝** "после" – apš°á **á-mštax˝** ak°á ωálagat "после ветра пошел дождь"

(a)-**páx˝** "впереди" – áš°k°a **r-pax˝** "перед дверью".

Основы приведенных здесь послелогов со значением "места" содержат окаменелую морфему -(a)x˝, указывающую на направление к месту. К этим же послелогам с целью усиления выражения направленности может присоединяться все тот же суффикс **-la**.

Сама по себе эта морфема направления **ax˝** вследствие

присоединения элемента **-la** и часто осложненная элементом **-ḵ́a**, выступает также в роли самостоятельного наречия-послелога: ámω°a **ax́ála** досл. "в направлении к дороге˹ой˺", áčḳ∘ənč∘a **r-a-x́ə-la** "в направлении к юношам", áčḳ∘ən **j-ax́ḵ́ála** "в направлении к юноше", "в сторону юноши"...

-ʒqa "сбоку", "около" – atáž∘ **lə́-ʒqa** "рядом со старухой"

-šaṗə́ "внизу", "в ногах" – mlıamát áçla dqač∘á, ak∘áǯma açla **a-šaṗə́** jə́çač∘a досл. "Мхамат на дереве сидя, волк под деревом (у **подножья**) сидя";

-çəq∘a "позади", "в конце" – zəmω°a **r-çə́q∘a** h∘sin dωač∘áž∘aṭ "В самом конце говорил Хусин";

-bžara "между" – lač∘áj lag∘áj **r-bžára** dbzaxṭ "Скрылся в мгновение ока" (досл. "Потерялся м е ж д у веком и зрачком");

-g´ag´ara "вокруг" – jabadə́w j-g´ag´ara dnaω°ω°wan "Бегал в о к р у г своего деда";

-waça "внутри", "в течение"— atʒə́ **a-wáça** "внутри дома", akə́t a-wáça "посреди деревни", arə́j acəsə́ḳ∘š∘a r-wáça "в т е ч е н и е этих шести лет";

-árg∘an "близко" – akə́t **árg∘an** "в б л и з и деревни", áčḳ∘ən **j-árg∘an** jgə́lan "стояли вблизи юноши".

-tará "на месте" – ámγa-**tará** mγə ωajəxəjṭ "На м е с т е колючки колючка вырастает";

-cənq∘ə "вместо", "взамен" – áčḳ∘ən **j-cənq∘ə́** "в м е с т о юноши";

-qaz "для" – awəj **á-qaz** wəmnaš∘xə́jaxan! "Из-за этого (д л я этого) не переживай!"

aqrə́ω°pa áčrən **jə-qaz**, aq∘ʒə́ dəzčərə́nəw jə́qaz jh∘əjṭ abája "Богатый говорит: шелуха – работнику (д л я работника), а зерно – господину работника (д л я господина работника)";

-qqač̣ᵒ́la "из-за" – warά **w-qqač̣ᵒ́la** "из-за тебя, по твоей причине";

-nəsla "для (кого-чего-то)" – aphᵒ́s **l-nə́sla** "для (из-за) женщины";

-álala "в сравнении" – awat **r-álala** hara həmčəmqap "В сравнении с ними мы сильнее" и др.

Имя прилагательное.

Имя прилагательное по форме не отличается от имени существительного (если не учитывать некоторых нетипичных и ограниченных способов образования).

Имя прилагательное помимо своей семантики (обозначение признака) особо характеризуется в зависимости от позиции и сочетаемости с определяемыми основами.

Атрибутивное имя прилагательное ставится обычно после имени, признак которого оно выражает. При этом в таком словосочетании ни существительное, ни прилагательное не располагают в отдельности самостоятельными формами. Они оформлены вместе соответствующими морфемами. На этой почве образуется синтаксическая единица – композит: если в форму включается префиксальная морфема, то она ставится перед именем существительным (находящимся в препозиции), а если суффиксальная – то она ставится после имени прилагательного (находящегося в постпозиции): čᵒə bzə́j (неопред.) "лошадь хорошая", a-čᵒ́ bzə́j (определ.) "лошадь хорошая", čᵒə bzə́j-ķ "некая хорошая лошадь" ("лошадь-хорошая"), čᵒə bzə́j-kᵒa "некие хорошие лошади" ("лошадь-хорошие") и т. д.

Единственная особенность такого соединения может проявляться во множественном числе (в виде параллельной разновидности). Если имя существительное во мн. ч. образовано при помощи суффиксов **-čᵒa**, **-ra**, **-rωa** или имеет особые основы, то такое словосочетание помимо того, что имя прилагательное, стоящее в конце этого словосочетания,

присоединяет суффикс-показатель мн. ч. **-kₒa**, сохраняет также эту своеобразную форму мн. ч.: áhₒssa bzə́jkₒa "хорошие женщины", asára čķₒənkₒa "маленькие ягнята" и т. д.

Имя существительное может присоединять сразу несколько атрибутивных определяющих. В этом случае также образуется одинаково оформленная основа сложного атрибутивного сплетения и происходит равномерное присоединение аффиксов: **a-**tə́ʒ-čˌəc dəw-kₒa "новые большие дома" ("дом-новый-большие").

Среди атрибутивных определяющих препозиционно располагаются **áγ̆ma** "правый" и **árma** "левый", которые ничем другим более не отличаются от рассмотренного выше типа. И в этом случае префиксальные морфемы присоединяются к начальному члену сочетания, а суффиксальные – к конечному: **árma** šapə́ "левая нога", **l-arma** šapə "ее (ж.) левая нога", **l-arma** šapɔ-**la** "ее (своей) левой ногой", **r-**arma šáp-kₒa "их левые ноги" и т. д. Сами основы этих слов имеют по-видимому атрибутивное строение. Их конечная морфема **-ma** выступает в значении "рука" (Генко, 1955, 127. Перевод неточный! Ср. Ломтатидзе, 1976, 26-27).

Имя прилагательное, подобно существительному, может стать глаголом (статическим, с простой основой) – j-bzəj-ᵽ "эта – хорошая" (вещь), d-bzəj-ᵽ "это – хороший" (чел.), но в атрибутивном словосочетании оно вместе с существительным образует предикативное сосдинение: dqaça-bzəjᵽ "Он хороший человек".

От указанных выше атрибутивных соединений с именем прилагательным существенно отличаются по месту расположения словосочетания с т. н. относительными прилагательными. В этом случае первое место занимает определяющее (в роли которого могут выступать разные части речи), а последующее – имя существительное.

Здесь в первую очередь следует проанализировать

обычные словосочетания со значением посессивности. В указанной синтагме лично-классные экспоненты определяемого притяжательного имени согласуются с предшествующими ему определяющими: aqaça j-qəlpa "шапка мужчины" ("мужчина его-шапка"), aphₒás lə-ḳas "платок женщины" ("женщина ее-платок") и др.

От подобного синтаксического соединения отличается широко распространенный тип словосочетаний с именем существительным (определяющим), в котором все имена представлены чистой основой без всяких притяжательных или других словообразовательных элементов: háqₒtʒə "каменный дом" ("камень-дом"), rəznə́ qə́lpa "серебряная шапка" ("серебро-шапка"), qazáq qəlpa "казачья шапка" ("казак-шапка"), phₒəspa bra "девичья коса" ("девушка-коса"), ač‿ ṛǵčₒ "лошадиная грива" ("лошадь-грива"), la čₒa "собачья шкура" ("собака-шкура"), γən čω°ə́ča "зимняя одежда", pxən mš‿ə "летний день" (pxən mš‿əḳ skₒš‿əḳ warčəjt "Один летний день весь год (тебя) прокормит"), gₒəla phₒəs "соседская женщина" и др. Этот тип также имеет одно общее оформление.

С данным типом сходны и основы имен в функции определяющего, обозначающих народность: abáza bəzšₒá "абазинский язык" ("абазин-язык"), kₒərʒ qaça "грузин" ("грузин-мужчина"), urə́šₒ phₒəs "русская женщина" и т. д.

Сюда же следует отнести будто-бы аномальный случай расположения атрибутивного определяющего, связанный со словом fω°ə "запах": bωa fω°ə "гнилой запах", č̣ₒq̇ˉa fω°ə "кислый запах", ср. č̣ₒa bωa "яблоко гнилое", amḃkəsta č̣ₒq̇ˉa "соленая капуста" (досл. "кислая капуста") (ср. Табулова, 1976, 69).

Употребление определяющих bωa и č̣ₒq̇ˉa перед словом fω°ə "запах" здесь обусловлено их отождествлением с

именем существительным (по содержанию они имеют значение прилагательного), и их следует интерпретировать как "запах гнилого" и "запах кислого, прокисшего", подобно как и в случае с существительным–определяющим: q̇ₒan fω°ə "запах укропа" ("укроп-запах") и т. д.

В синтагмах подобного типа, вошедших в абазинский язык из русского, аффиксы имени прилагательного как правило опускаются, и остается лишь простая основа имени. В то же время, если в некоторых аналогичных заимствованиях и сохраняются иноязычные аффиксы, они независимо от пола и рода принимают свойственные русскому языку окончания: ...**ска**, ...**ическа**, ...**на**, ...**овна**.

Относительные прилагательные могут образовываться от наречий со значением времени при помощи сложного суффикса -č̣ₒəj ("принадлежно"), который присоединяется впереди определяемого имени: jacə́ "вчера" – jacč̣ₒəj mšₒə "вчерашний день", çərx "в прошлом году" – çərxč̣ₒəj gₒaʒ "прошлогоднее зерно" и т. д. При этом следует отметить, что подобные образования имеют определенный искусственный отпечаток. Более естественными и здесь являются формы типа çərx gₒaʒ и. т. д.

В роли прилагательных с точки зрения их расположения могут предстать и различного рода причастия (инфинитные формы глагола), напр., j-štə-w aháqₒ "лежащий (находящийся внизу) камень", jtabaz aʒə "высохшая вода", jωahₒwa aqaça "танцующий мужчина" и т. д.

Образование степеней сравнения. Выражение сравнительной или превосходной степени прилагательных возможно основами атрибутивных определяющих.

В абазинском языке, равно как и в абхазском, в ряде качественных имен прилагательных, имеющих корни -ça-, ha-, -ɣ-, -pšʸ-..., для образования основы с функцией срав-

нения используется префикс взаимности aj- > a-. Осложненные таким образом основы (напр., ahba "старший", ajcba "младший", apšʸə "похожий" и др.) при образовании сравнительной степени представлены в виде глагольной формы. Впереди присоединяется префикс субъекта ряда D, а затем следуют префиксы притяжательности сравнивасмого лица (ряда L): awnáω°a apnə́ asabiʹ zəmω°a d-r-a-hbaᵽ "В семье ребенок самый старший" ("он-их-сравнительно-больше"); jwdə́rwa ámω°a q°aq°a jwəmdə́rwa amω°a rájšʸa j-[a-]-áγᵽ "Знакомая ухабистая (кривая) дорога лучше незнакомой прямой" ("сравнительно-с ней-лучше"); jawá, wará s-w-aj-č°-wma sa?! "Как (почему) я хуже тебя?"

Такие образования следует считать типичными. Однако наряду с ними имеются описательные формы, в которых при сравнении используются преобразованные в наречия все те же корни, окаменелые в форме III л. мн. ч.: rə́ça, ráha: ráha jdə́wz "чем больше был", barə́ rahagə́ b'azaᵽəšt "оказывается, ты более мастер!" С целью подчеркнуть сравнение здесь вслед за сравниваемым словом обычно идет acḳəs || açḳə́s || açḳə́x "вместо", "сравнительно" с соответствующими префиксами притяжательности. Производный от прилагательного глагол осложняется личноклассными показателями: ak°ṭú açḳə́s ak°ṭáγ rə́ça jang°ə-bzə́γaxawagə ωanšʸəjt "Случается (и так), что яйцо бывает умнее курицы"; wač°č°áj ahampál ábga açḳəs waxč°ač°əj ahampál bžʸa rəça jaγᵽ "Сегодняшняя половина лепешки лучше завтрашней целой"; dzač°əja awat raçḳəs rəça bzə́jta ara'a ah°ə́rtak°a zdərwaz? "Лучше этих кто знал здешние пастбища?"; adə́wnej jə́k°w šʸkətəw raçḳəx dəpšʸʒaᵽ wh°ar mcə gəwmh°arəm (Ломтатидзе, 1944, тексты, с. 15) "...Если обо всем существующем на земле скажешь,

что он (ч.) самый красивый, не будет неправдой".

Иногда в сочетании с прилагательным достаточным оказывается только acḳəs || aḍḳəs: wara wacḳəs g°əbzəγə jhajlačəj abna š°ərk°a jgrálam "Среди лесных зверей умнее и хитрее тебя никого нет".

В пословицах в подобного типа конструкциях часто пропущен предикат (образованный от атрибутивного прилагательного): aqə́lḳ aḍḳəs ω°aqə́lḳ "Два ума ⌜есть лучше⌝ одного" ("Вместо одного ума два ума"). Пропущен глагол jaγp "лучше есть".

При выражении превосходной степени атрибутивного определяющего используется аффикс интенсивности -ʒa: ah-ba-ʒa "самый старший", ajcba-ʒa "самый младший" и т. д.

Для большего усиления качества возможно удвоение этого -ʒa – -ʒʒa. Он обычно присоединяется к dəw ("большой"), bzəj ("хороший") и другим подобным корням: dəwʒʒá "самый большой", "больше всех", bzəjʒʒa "самый хороший", "лучше всех".

С целью подчеркнуть то или иное качество язык часто использует либо редупликацию основы прилагательного, либо присоединение к ней различных элементов (происходящих от отдельных слов). К слову "белый", напр., возможно присоединение элемента -səš^{ɣ}: š^{ɣ}ḳ°oḳ°a səš^{ɣ} – as š^{ɣ}ḳ°oḳ°ás š^{ɣ}ta atʒak°k°a ɾpnə jḳḳəjṭ "Снег необыкновенно – белый (пушисто-белый) блестит (светится) на крышах домов". Слово "черный" сочетается с vənd: k°ajč°a-və́nd "слишком черный" и т. д.

В некоторых атрибутивных определяющих избыток качества выражается при помощи суффикса – частицы -č°a: dəw "большой", dəw-č°a "болес, очень большой", aw "длинный", aw-č°á "весьма, очень длинный" и т. д.

Для передачи превосходной степени используется и описательный способ образования, такой как:

šqata jə'u zəmω°a jrə́šqw
qata jə'u zəmω°a jrqu

(Чикатуев)

"Самая большая гора, самая большая голова" (досл.: то, что имеется горой, все их-горы, которые имеются, голова, которая есть, все их-головы, которые есть). Здесь на первом месте стоит имя существительное в обстоятельственной форме, которое согласуется с причастием настоящего времени глагола "быть", затем следует собирательное местоимение "все" и в конце то же имя в форме причастия настоящего времени статического глагола, в котором представлен и префикс множественного числа **r-**, соответствующий местоимению "все".

Местоимение.

Личные местоимения. Личные местоимения представлены всеми тремя лицами. К их полному виду присоединяется суффикс **-ra**. Во II л. ед. ч. класса человека различаются подклассы женщины и мужчины: **warа́** "ты (м.)", **barа́** "ты (ж)" При обращении к имени класса вещи встречается в обобщенном виде местоимение подкласса мужчины: **warа́** "ее": **wara** č^{y}ə-mch°a! "Эй, ты, обманщик конь" и т. д. В III л. подкласса женщин имеется свое местоимение (**larа́**). Для категории мужчины и вещи служит одно общее местоимение (**jarа́**), хотя в притяжательных и других подобных формах, отражающих лично-классные показатели, они представлены по-разному.

Во множественном числе нет распределения на классы и подклассы.

Т. н. краткие разновидности отсутствуют в формах местоимений III л. ед. ч. класса мужчины (а также вещи) и во мн. ч.

Таблица личных местоимений

		полная основа	краткая основа
		ед. ч.	
I л.		**sará**	**sa**
II л.	кл. м.	**warά**	**wa**
	кл. ж.	**barά**	**ba**
III л.	кл. м., в.	**jarά**	–
	кл. ж.	**larά**	**la**
		мн. ч.	
I л.		**harά**	**ha**
II л.		**š°arά**	**š°a**
III л.		**darά**	–

При употреблении полных и кратких форм не наблюдается никаких смысловых различий, за исключением некоторых случаев, когда предпочтение отдается кратким основам (например, при выражении посессивности, при наличии глагола-копулы) или же полным формам, например, при формоизменении (см. ниже).

Несмотря на то, что личные местоимения имеют формы III л. (ср.: jara dɷajt̩ "он пришел", jara ɷajt̩ "оно пришло (класс вещи)", lara dɷajt̩ "она пришла", dara ǯawp alarh°at̩ "они дали ответ ему" и т. д.), они обычно замещаются указательными местоимениями: awάj dɷajt̩ "этот (та) пришел (пришла)", aɷάj wajt̩ "то пришло (класс вещи)", aɷat wajt̩ "те пришли" и т. д.

В то же время следует отметить, что местоимения III л. часто могут предстать в указательной функции со значением "именно он/они, сам он/они" и др.

Приблизительно то же значение (сам, лично) они имеют и в тех случаях, когда выполняют функцию личных местоимений. Напр.: sosrάq̣°a nartərɷa sosrəq̣°a-h°a jə́rxəjt̩, awása jara nártərɷa dgrάwam "Сосруква называют нарт-Сосруквой (Сосруквой нартов), но он не принадлежит к нартам". mərzaqan šap̣əla ašqa aməjdaxat̩ waxč̣°agə́ awat aš-

qakᵒa zəmɷᵒagə́j jara dərdə́rəjṭ "Мурзакан много гор преодолел пешком. Сегодня все эти горы его знают" и т. д.

Появление этих местоимений на основе стилевой мотивации тогда становится более привычным, когда в одной фразе предполагается два одинаковых местоимения III лица: одно из них в таком случае выражено указательным местоимением, второе – личным, напр., "awat ačʸkᵒá ɷauzəŕə́cəwa sa saḳᵒaṗ" – lhᵒaṭ **jará awə́j** gjmə́wṭ. "Этих лошадей для тебя пригнала я", – сказала женщина. Он этому не поверил" и т. д.

В специальной литературе отмечается, что в абазинском языке в I л. мн. ч. различается инклюзив-эксклюзив – **hará** ("мы") выражает инклюзивную форму и противопоставляется ей эксклюзивная форма harábarát "мы (без тебя)". Там же аналогичным образом интерпретируется форма II л. мн. ч. šᵒarabarat (Генко, 1955, 96).

В абазинском языке наряду с местоимениями **hará, šᵒará, dará** во множественном числе наличествуют следующие формы:

I л. мн. ч.	**haraʿbaʾrát**	
II л. мн. ч.	**šᵒaraʿbaʾrát**	
III л. мн. ч.	**daraʿbaʾrát**	(‖ **jararat**)

В данном случае к уже известным личным местоимениям с целью подчеркнуть указательность дополнительно присоединяется указательное местоимение множественного числа **abarát/arát** "эти", и образуются новые семантические единицы: **haraʿbaʾrát < hará + abarát** "мы – эти", т. е. "именно, как раз мы", šᵒaráʿbaʾrát < šᵒará + abarát "вы – эти", т. е. "именно, как раз вы" и daraʿbaʾrat < dará + abarát "они – эти", т. е. "именно, как раз они".

Отмеченные формы противопоставляются друг другу не в смысле включения-исключения лица, а стремлением подчеркнуть указание, видимость: harabarat означает "именно сами, непосредственно мы", "эти мы", т. е. те, которые находимся здесь, видимые, и на которых акцентируется внимание. Здесь естественно возможно подразумевать значение "я и ты", "я и вы", "мы и ты", "мы и вы". Назначение этих форм не в исключении какого-либо лица, а именно в указании. Тенденция такого подчеркивания особо характерна для абазинского (и абхазского) языка и является обычной также для местоимений единственного числа (Ломтатидзе, 1967).

Выражение "инклюзива-эксклюзива", а также включение или исключение какого-либо лица возможно передать в языке глагольными категориями, в которых отражается соучастие лиц. В форме множественного числа глагола объединение разных лиц происходит тогда, когда эти лица конкретно указаны в фразе. Напр.: warə́j sarə́j **h**-a-c-cəjt̩ "Я и ты идем вместе" (ср.: wara sara w-sə́-c-cəjt̩ "Ты идешь вместе со мной") и т. д.

Личные местоимения в редких случаях могут образовывать формы обстоятельственно-превратительного "падежа". Например, от полной основы местоимения возможно такое образование, если хотят подчеркнуть сходство ребенка с родителями: jarə́-**ta** djəlap "вроде него стоит" т. е. "похож на него (стал похожим)".

Показатель творительного "падежа" **-la** присоединяется непосредственно к полной основе местоимения: sarə́-**la** "мной", warə́-**la** "тобой (м.)" и т. д. Суффикс со значением лишения **-d'a** также непосредственно присоединяется к полной основе местоимения: sara-**d'a** "без меня".

Указанные суффиксальные элементы не присоединяются к простой основе. Лишь в редких случаях можно встретить разновидность с префиксом принадлежности лица

типа: sə-**da** ("без меня") и то в речи женщин, напр.: **səda** 'anəmgə́ jgə́zsə́ɲtə́wšᵛəm "Если даже одна останусь, все равно не прощу".

Местоимения имеют при себе послелоги, оформленные префиксами со значением посессивности: sará (||sas-pnə "ко мне", warа́(||wa) wəpnə́ʒa "до тебя", larа́ (||la) lə́qaz || lə́qaz-la "для нее" и т. д.

К личным местоимениям могут присоединяться различного рода частицы: союзные -**j** (sarə́-**j** warə́-**j** "ты – и, я – и"), -gə́j (war-**gə́j** sar-**gə́j** "и ты, и я"), вопросительная -**j** (sarə́-**j**? "я?"), усилительная –**bərg** (sará-**bərg** "именно я") и т. д.

Указательные местоимения. Указательные местоимения (а также соответствующие наречия обстоятельства и места) представлены тремя рядами: I. ближний от говорящего (видимый), II. отдаленный от говорящего (видимый) и III. находящийся с третьим лицом.

Основа этих местоимений общая с основами наречий места (и обстоятельства), и к ней в ед. ч. присоединяется -**j**, а во мн. ч. -**t**, которые по-видимому происходят от корней соответствующих личных местоимений (Ломтатидзе, 1954[а]).

Основа бывает как простой, так и осложненной элементом **ba**:

	ед. ч.		мн. ч.	
I	a-rə́-j || a-ba-rə́-j	"этот"	a-rá-t || a-ba-rá-t	"эти"
II	a-nə́-j || a-ba-nə́-j	"тот (около тебя)"	a-ná-t || a-ba-ná-t	"те (около тебя)"
III	a-wə́-j || a-ba-wə́-j	"тот (около третьего лица)"	a-wá-t || a-ba-wá-t	"те (около третьего лица)"

С целью большего уточнения и подчеркивания указания (особенно в разговорной речи) к данным местоимениям присоединяются соответствующие наречия места и направления (которые содержат окаменелый послелог –**ax**) и, таким образом, получаются: aráx arəj... "сюда это, это здеш-

ний", aráx arát "сюда эти", anax anəj "тот вон туда", anax anat "вон туда те", awáx awə́j "туда он", "он там", "туда там они" и т. д.

При противопоставлении указательное местоимение anə́j / anáx может быть использовано для передачи значения местоимения "другой". Во множественном числе в этой функции встречается antaxgə́t "другие", "остальные" (low jpa dandə́k dərḳən antaxgə́t áwrəštəxṭ "Дандыка, сына Лоу, поймали, а остальных других отпустили". Ломтатидзе, 1944, 96).

Определяющие указательные местоимения в результате элизии выступают часто в обиходной речи с усеченной основой: aw' atop "тот мяч" и т. д. Вообще же в разговорной речи можно встретить самые разнообразные фонетические варианты отмеченных местоимений. Частицы и послелоги присоединяются к указательным местоимениям аналогично личным местоимениям.

Определяющие указательные местоимения согласуются во множественном числе с именем существительным: abarát awə́sk°a "эти дела".

Для выражения множественного числа грамматического класса вещи к основе мн. ч. указательного местоимения дополнительно может присоединяться суффикс **-k°a** (arát aω°əǯ abarátk°a wanbarh°waz áωan "Эти двое когда говорили тебе эти вещи").

Для большего уточнения указательные местоимения со своей стороны могут присоединять обычно личные местоимения: jará awə́j "именно он" и т. д.

Притяжательные местоимения как самостоятельные местоименные единицы абазинскому языку не свойственны, т. к. принадлежность выражается соответствующими личноклассными показателями, которые находятся впереди имени, относящегося к кому- или чему-либо: (sara) snaṗə "моя рука" ("я – моя рука"), warά unaṗə́ "твоя рука" и т. д.

Самостоятельно значение принадлежности может передаваться при помощи корня ҷ° с той же семантикой, к которому впереди присоединяются все те же посессивные префиксы: sara s-ҷ°ə rə́ҷa jšardap "принадлежащее мне больше" и т. д.

При таком выражении принадлежности данной форме обычно сопутствуют и соответствующие местоимения, представленные как полной, так и простой основой с той лишь разницей, что простые формы местоимения III л. jará и dará не используются. В остальных же лицах более распространены местоимения с простой основой, преобразованные в проклитики: sará/sa s-ҷ°ə́ "мой", hará/ha h-ҷ°ə́ "наш", warа́/wa w-ҷ°ə́ "твой (м.)", bará/ba b-ҷ°ə́ "твоя", š°ara || š°a šҷ°ə "ваш", lara || la l-ҷ°ə "ее (ж.)", jará (awə́j) j-ҷ°ə́ "его (м.)", jará (awə́j) a-ҷ°ə́ "ее (вещи)", dará (awát) r-ҷ°ə́ "их".

Притяжательно-возвратное содержание можно выразить личным местоимением путем присоединения его к соответствующим притяжательным формам, т. к. выступают они в роли определений, напр.: ažə́j g°ə́mxa jará jҷ°ə́ alajҷəjt "Плохой кузнец свое (свое собственное, от себя) добавляет".

С этой же функцией используется и форма **qataҷ°ə**, образованная путем присоединения к основе **qata** ("сам") корня со значением притяжательности ҷ°ə sara sqataҷ°ə "мой собственный" и т. д.

Определенные местоимения. Для передачи функции определенных местоимений в абазинском языке применяются различные средства. **dasə́w** имеет значение "каждый", "всякий" (áž°ω°and anddwá dasə́w jca dasəjt "Когда небо грохочет, все стучат по своим амбарам"). Это слово встречается с именами категории человека. С этой же функцией в языке могут быть использованы основы глагола в условном наклонении – dzaҷ°əzlaḳgə́j ("кто бы ни был"),

jzaç°əzlaḳgə́j ("что бы ни было") и т. д., которые, как имевшие глагольные свойства, различаются в зависимости от категории человека и вещи.

С аналогичным значением выступают также: префиксальная частица **ansï-** (ansḯ-mšʸəgə "ˈиˀ всякий день"), суффиксальные основы – **ɷaʒa** (mšʸ-ɷaʒá) и контаминированные формы (**ansi-mšʸ-ɷaʒá** "всякий день", **j-pхaʒa** (q°əcjpхaʒa "каждый волосок").

zəmɷ°á, zəmɷ°agə́ имеет значение "все". Вместо имен класса человека дополнительно применяется **zəmɷ°aʒə́wgəj** и **šʸkə́ṭəw, šʸkə́təwgəj. šʸkə́təw(gəj)** образовано от слова **kət** ("деревня") и представляет обстоятельственную форму глагола в настоящем времени со значением "как деревня", т. е. "вся деревня". Это слово имеет и личные формы, напр.: wškə́təw wɷajg°á! "Ты со всеми вместе войди!"

В значении определенного местоимения "сам", как уже говорилось выше, выступают личные местоимения. Наряду с этим в абазинском языке чрезвычайно распространен в этой функции повтор личного местоимения: **sará-sará** "я сам", **bará-bará** "ты сама (ж.)", **lará-lará** "она сама (ж.)", **dará-dará** "они сами" (**š°ará-š°ará** š°árха! "сами читайте") и др.

Также используется основа **qatá-(la)**, производная от слова **qa** "голова" и оформленная префиксом притяжательности": sqataˈlaˀ ("я сам"), bqatáˈlaˀ ("ты (ж.) сама") и т. д.

Неопределенные местоимения. В этой функции используется числительное "один", различающееся в зависимости от категории человека и вещи: **zaḳˈə́ˀ** (**aʒ°ˈə́ˀ**) "что-либо": zaḳə́ bbəjṭ "что-нибудь видишь", **ḳará** "id": ḳará wh°ama? "что-то сказал?"; **zaʒ°ˈə́ˀ** (**aʒ°ˈə́ˀ**) "кто-либо": **zaʒ°** dɷajṭ "кто-то пришел". Выступающее в роли определяющего слово **zaʒ°ə́ḳ**, содержащее в своем значении понятие "един-

ственный", независимо от классов присоединяется ко всем именам: **zǯaḳə́** "что-то", "кто-то" и др. (В качестве неопределенного местоимения могут выступать также инфинитные формы глагола).

Эти неопределенные местоимения могут встречаться и в удвоенной форме: **zaḳ-maḳə́** "что-либо", **zaǯ°-maǯ°ə́** "кто-либо (во мн. ч.)".

Слово **zǯaḳə (ázǯaḳ)** с префиксом **a-** имеет значение "одни", "некоторые". Та же основа, осложненная префиксами притяжательности множественного числа, встречается во всех трех лицах и обозначает "некоторый из какого-либо множества": **hə́zǯaḳ** "один из нас", **š°ə́zǯaḳ**, "один из вас", **rə́zǯaḳ** "один из них".

Вопросительные местоимения. Абазинский язык не располагает отдельными самостоятельными лексемами вопросительных местоимений. Вопросительные местоименные формы, различающие классы человека и вещи, имеются в системе глагола. При вопросе образования типа **dzač°ə́ja, dazə́wda, dəzda** и др. (относительно класса человека) и **jzač°ja, ač̣ə́ja** (относительно класса вещи) выступают как бы отдельно существующие вопросительные слова, но они на самом деле представляют глагольные формы.

Самостоятельными формами относительных местоимений абазинский язык не располагает. Они тоже выражены соответствующими глагольными образованиями (см. ниже).

Самостоятельными формами отрицательных местоимений абазинский язык не располагает. С этой целью используются неопределенные местоимения, которые непосредственно присоединяют частицу **-gəj** (со значением "тоже") и соотносятся с глаголами отрицательного образования: **zaǯ°-gə́j dəgzəmbaṭ** "Я никого не видел", досл.

"кого-либо тоже не видел" и т. д. Иногда, отвечая на вопрос, могут сказать просто **zaǯ°gə́j**, **zaḳgə́j**, при этом всегда подразумевается отрицательный глагол.

Возвратное местоимение, представленное морфемой **čʸ**, выступает только при глаголах (см. ниже). Возвратно-притяжательное значение передается посредством **qaṭač°ə** "свой" (см. выше).

Самостоятельным местоимением со значением взаимности абазинский язык не располагает. Взаимосвязь между лицами выражена в глаголе соответствующими аффиксами (см. ниже).

Глагол

Общая характеристика.

Глагольный комплекс абазинского языка чрезвычайно сложный (чем компенсируется в определенной степени сравнительная ограниченность именных категорий). Глагольные корни представлены в основном или одним слогом, или же одним согласным. К такому корню в пре- и постпозиции присоединяются разного рода формообразующие и деривационные морфемы.

Следует различать две разновидности глагольных комплексов: 1. финитную, которая указывает на замкнутость конструкции, и 2. инфинитную, выражающую незамкнутость конструкции.

В соответствии с этим частично дифференцированы префиксальные и суффиксальные морфемы.

Финитный глагольный комплекс может содержать следующие префиксы: на первом месте от начала личноклассные экспоненты ряда D, далее в такой последовательности: утвердительная частица (даже две, только с различным назначением), направительные превербы, личноклассные экспоненты косвенного объекта ряда L, локальный преверб или префикс косвенного объекта, вместе с показателем косвенного отношения и другие различные словообразовательные морфемы (версии, союзности, взаимности, потенциалиса, непроизвольности...), лично-классный показатель субъекта ряда L^s, показатель каузатива, отрицательная частица.

Вслед за корнем может находиться суффикс со значением ориентации, различные модальные суффиксы (интенсивности, повторности действия), показатели наклонения, времени, отрицания, финитности.

Инфинитный глагольный комплекс может содержать

все отмеченные выше префиксальные элементы (но одну только утвердительную частицу), и в то же время сюда дополнительно присоединяются непосредственно вслед за аффиксами ряда D различные обстоятельственные элементы (относительные и сложные вопросительные).

Инфинитный глагол не имеет суффиксальных морфем со значением отрицания и финитности (в инфинитной форме отрицательной суффиксацией характеризуется статический глагол). В конце возможно присоединение аффикса вопросительности.

Естественно, что один глагольный комплекс сам по себе не способен совмещать одновременно все перечисленные выше компоненты.

Одной из разновидностей с у п п л е т и в и з м а является удвоение корневых морфем с целью противопоставления форм единственного и множественного чисел (или же многократности и интенсивности действия):

ɷaṭṭará "вылить из массы": ašaž°á3a ɷaṭṭát "тесто вылилось";

ɷaṭṭṭará axḳə́ ɷaṭṭṭáṭ "сметана (густая жидкость) вылилась в большом количестве";

č°ara "сосать": ah°ə́s ajan a-č°əjṭ "теленок сосет мать";

áçč°č°-ɷara: ah°ə́s ajáṇ ç-na-č°č°ɷájt "теленок интенсивно сосет мать";

pqra "резать"; "рубить": ag°əš°g°əj açla pnáqəjṭ "топор тоже рубит дерево"; pqqra: ač°á pərqqə́t "кожу разрезали на множество кусков" и т. д. (Ломтатидзе, 1940; Ломтатидзе, 1976, 204-205).

В единичных основах в зависимости от особенностей субъекта или объекта (полноты, роста, множества) меняются корневые элементы:

ḳážra: áçla ḳájžṭ "он (м.) повалил дерево";

ḳaharə́: asabəj dḳáhat "ребенок упал";

ḳašʷ(a)ra: áçla abɣə́ ωaḳašʷaṭ "с дерева упал лист";

ḳapsara: ašʷ'abə́ɣkʷa ḳarpsaṭ "листы бумаги выбросили" и т. д.

В абазинском языке различаются переходные и непереходные глаголы. Все одноличные глаголы непереходные. Полиперсональный глагол может быть как переходным, так и непереходным. За неимением в абазинском языке системы основных падежей переходность-непереходность глагола определяется рядами личноклассных префиксов и их местом в глагольной форме. Глагол переходный, если при нем имеется ближайший (прямой) объект. Одна и та же глагольная основа может быть как переходной, так и непереходной, что обусловлено наличием или отсутствием ближайшего объекта. Глаголы с такой меняющейся (лабильной) с точки зрения переходности-непереходности конструкцией различаются всей системой спряжения и также своим отношением к составу глагольной основы, напр., ср. непереходно-динамические глаголы s-pḳəjṭ "раскалываю, рублю (вообще)", d-šʷəṭ "проклинает (вообще) " и переходные: j-pə-s-ḳə́jṭ "колю то (напр. дрова)", də-l-šʷə́jṭ "она проклинает его" и т. д.

Непереходный глагол может быть и статическим и динамическим. Во всех формах непереходных глаголов (за исключением вспомогательного статического глагола **aḳʷ**) на первом месте находится показатель субъекта ряда D (s-cəjṭ "иду"). Двухличным непереходный глагол становится в результате присоединения версионных или каких-либо других префиксов косвенного отношения. В этом случае на втором месте оказываются лично-классные префиксы косвенного объекта ряда Lʷ, имеющие при себе префиксальную морфему относительности (s-lə-z-cəjṭ "я [с ней (ж.)] для нее (ж.) [ею]-иду").

Непереходный глагол может быть и трехличным. В таком случае к нему добавляются лично-классные показатели

второго косвенного объекта ряда L^{o} и, соответственно, префиксальная вторая морфема косвенного отношения (s-wə-z-lə́-c-c-əjt "я для тебя – с ней (ж.) – вместе – иду").

Переходные глаголы – динамические и, непременно, полиперсональные.

На первом месте в переходном глаголе находятся лично-классные экспоненты ближайшего (прямого) объекта ряда D. В случае же с двухличными глаголами на втором месте непосредственно перед корневой частью следует лично-классный показатель ряда L^{s} (jə-s-h°aṭ "то (в.) – я – сказал"). Если же переходный глагол трехличный, то на первом месте здесь также стоит показатель ближайшего объекта ряда D, затем на втором месте идет показатель косвенного объекта ряда L^{o} с соответствующей морфемой косвенного отношения, а на третьем месте, непосредственно перед корнем глагола – показатели субъекта ряда L^{s}.

D L^{o} L^{s}

j-w-á-s-h°aṭ "то (в.)-тебе (м.) – я – сказал".

В четырехличном переходном глаголе на первом месте ставится показатель ближайшего объекта ряда D, на втором месте – показатель косвенного объекта ряда L^{o1} с соответствующими морфемами относительности, на третьем месте – показатель косвенного объекта L^{o2} со своими морфемами относительности и, наконец, на четвертом месте, перед корнем глагола – показатель субъекта ряда L^{s}:

D L^{o1} L^{o2} L^{s}

j-w(ə)-z-l-á-s-h°ʳaˀṭ "то-для тебя (м.) – ей (ж.) – я сказал".

Противопоставление переходных и непереходных глаголов помимо приведенной здесь системы расположения лиц происходит в зависимости от следующих особенностей:

1. Обозначения-необозначения лица субъекта в положительной форме повелительного наклонения.

При непереходном глаголе в положительном варианте повелительного наклонения глагол содержит при себе показатель субъекта II л. (ряда D) – w-cá! "Уходи, ты (м.) ". А если глагол переходный, то показатель субъекта (ряда L^5) отпадает во II л. ед. ч.: j-h°a! "То скажи [ты]! " ср.: противопоставление в основе глагола лабильной конструкции š°ə́jra "проклинать"; неперех. w-š°wəj! "Проклинай (вообще)" и перех. d-š°əj! "Проклинай его [ты]! "

2. Озвончения-неозвончения личного показателя субъекта на стыке со звонким согласным глагольного корня.

Если корень глагола начинается звонким согласным, здесь же подразумеваются и сонанты (Ломтатидзе, 1975), то при непосредственной встрече с ним (имеется в виду переходный глагол) показателя лица субъекта (ряда L^5) происходит озвончение показателей I л. ед. и мн. ч. **s**-, **h**- и II л. мн. ч. š°-, в результате чего образуются соответственно звонкие варианты **z**-, [**a**]ω-, ž°-, см. примеч.[2] В случае же с непереходным глаголом озвончения показателей субъекта (ряда D) не происходит. Ср., напр., неперех. – **s**-gə́ləjt̩ "встаю", **h**-gə́ləjt̩ "мы встаем", š°-gə́ləjt̩ "вы встаете", перех. – j-**z**-gə́jt̩ "несу то (в.) ", j-ω-gə́jt̩ "то (в.) несем мы", j-ž°-gəjt̩ "то (в.) несете вы"

Ср. глагол лабильной конструкции bəlra "жечь".

неперех. **s**-bləjt̩ "горю" и

перех. jə-**z**-bləjt̩ (<*jə-s-blə́jt̩) "то (в.) сжигаю".

С этой точки зрения единственное исключение в абазинском языке представляет глагол **ḳ°abara** "купать", **č̣ʸə-ḳ°abara** "купаться". Здесь происходит озвончение личных показателей и перед начальным абруптивным ḳ° основы: də-**z**-ḳ°abáṭ "того (чел.) я искупал", čʸə-ω-ḳ°abáṭ "мы искупались".

3. Позиция показателя субъекта в сложной глагольной основе.

Если представлена сложная основа переходного глаго-

ла, то показатель субъекта (ряда L^s) включается в основу вслед за превербом, перед корневой частью, а если глагол непереходный, то тогда показатель субъекта оказывается уже впереди всей глагольной основы (взятой вместе с превербами) (Ломтатидзе, 1942). Возьмем, напр., глагол лабильной конструкции pqra "резать, рассекать": неперех. s-pqəjṭ "режу, рассекаю (вообще) ", перех. jə-p-s-qəjṭ "режу рассекаю то".

Многочисленные глаголы лабильной конструкции со значением разного рода деятельности имеют переходные и непереходные варианты. Кроме того, переходные глаголы можно получить от непереходных динамических глаголов при каузативном образовании.

Также переходный глагол может стать непереходным. Это происходит при образовании ряда категорий, каковыми, например, являются потенциалис (см. ниже), непроизвольность (см. ниже), категория взаимности (см. ниже).

Статические и динамические глаголы.

Глаголы в абазинском языке подразделяются на статические (выражающие состояние) и динамические (выражающие действие). Они противопоставляются друг другу целым рядом формо- и словообразовательных категорий.

Для образования статических глаголов обычно используются имена или именные основы со значением локальности (Ломтатидзе, 1954[в]), от которых образуются простые неосложненные статические глаголы: d-qáçaṛ "он (чел.) мужчина", j-bzə́j-ṛ "та (вещь) хорошая", də-l-pá-ṛ "тот (чел.) ее (ж.) сын", d-ta-ṛ "тот (чел.) там внутри есть" и т. д.

Все статические глаголы непереходные.

Первичных статических глаголов чрезвычайно мало. Это в основном глаголы с семантикой "быть" или "иметь" (хотя исторически их корни также именного происхождения).

В зависимости от противопоставления статических и

динамических глаголов следует различать:

1. Глаголы, являющиеся или всегда статическими, или всегда динамическими, т. е. их простые основы имеют или только динамическую, или только статическую разновидность. Таковы, например, статический глагол со значением "быть" – dá'aᵽ "тот (чел.) есть, находится" и динамический глагол со значением "идти" – d-ca-ţ "он (чел.) ушел".

2. Есть глаголы, способные одной и той же основой передать как динамичность, так и статичность. К таковым относятся глаголы со значением "стоять", "сидеть", "спать" и им подобные. Например, от корня gól̓a "стоять" возможно получить как статич. разновидность: d-gól̓a-ᵽ ("он стоит"), так и динамическую: d-gól̓-əjţ ("он встает").

В отдельных случаях простая именная основа тоже способна образовывать как динамические, так и статические глаголы, но при этом отмечается и разница в значении: напр., от основы имени γəč ("вор") статический глагол будет d-γə́č-ᵽ "он (чел.) есть вор" (который так сказать имеет форму составного именного сказуемого), а динамический – d-γə́č-əjţ "ворует" (так соответственно по всем временным формам).

Все переходные глаголы динамические. Также динамический характер носят все непереходные глаголы со значением активного действия. Динамические глаголы (как переходные, так и непереходные) могут быть образованы от именных основ и от т.н. первичных статических глаголов различными деривационными способами.

При помощи морфемы "превратительности" **-xə-** от именных основ образуется: непереходный динамический глагол, напр. bzəj "хороший", статический də-bzə́j-ᵽ "он есть хороший", динамический də-bzə́j-xə-jţ "он становится хорошим".

Также от статического глагола jaķ°ᵽ "есть" при помо-

щи той же морфемы -**ха** можно получить динамический глагол jáḳ°-**ха**-ṭ "он – стал (тем) ".

От подобных (т. е. статических и отыменных) глаголов возможно образовать и переходные динамические (отыменные) глаголы.

С этой целью иногда используется элемент -ç̣°ə со значением "принадлежности", перед которым как и в глаголах со сложной основой, ставится показатель субъекта переходного глагола: jáḳ°ə-s-ç̣°ə-jṭ "я его (тем) делаю":

sará awə́j jáḳ°ə-s-ç̣°ə-waš^{ɣ}ən awása sω°ášaṭ "Я (хотел) тотем-посчитать, но я ошибался".

И в других единичных случаях встречается этот же элемент -ç̣°ə, напр., aωç̣°ω°ə́s d-arg°anə-s-ç̣°ə-jṭ "человека приближаю" (ср. arg°anə́ "близко"), acapš^{ɣ}ə́ "ровный": jacapš^{ɣ}ə́-s-ç̣°ə-jṭ "ровняю" и др. Однако в преобразованиях отыменных глаголов (особенно производных от прилагательных) в переходные наиболее широко используется каузация: qapšə́ ("красный") – j-s-**rə́**-qapšəjṭ досл. "делаю красным", k°ajç̣°a ("черный") – j-s-**rə**-k°ajç̣°əj досл. "делаю черным", č°ga ("плохой", "злой") – č^{ɣ}ə-w-əm-**rə́**-č°ga-n "Не злись!" (досл. "себя не делай злым"), ç̣ωa "соленый" – jə-s-**rə́**-ç̣ωa-jṭ "солю" ("засаливаю"), x°əc "маленький", "малый" – j-sə-**r**-x°ə́cə-jṭ "уменьшаю" и др. Встречаются и параллельные образования: d-arg°anə-s-ç̣°ə-jṭ || d-s-r-arg°anə́-jṭ "сближаю", j-qara-s-ç̣°ə-jṭ j-s-rə-qarə-jṭ "отдаляю". При этом подобные параллельные образования наблюдаются лишь в основах, совмещающих понятие наречия, и их следует квалифицировать как формы с отличными нюансами: форма -ç̣°ə соотносится с адвербиальной семантикой, подобно указанным выше основам, а каузативная – с семантикой прилагательного от той же основы.

Встречаются также и описательные образования: об-

стоятельственная форма имени и личные формы глагола čpara "делать": dəw "большой" – də́wta jəsčpə́jt "делаю большим", qapšə́ "красный" – qapšə́ta jəsčpə́jt "делаю красным", arg°anə "близко" – arg°anta jəsčpəjt "делаю близким (приближаю")" и т. д.

От статических глаголов с простой основой образуются только формы настоящего и прошедшего неопределенного времен: ja'ap "есть", "существует", já'an "был", "существовал", а инфинитные глаголы кроме указанных времен (ja'w "который есть", прош. неопред. ja'az "который был"), имеют еще формы давнопрошедшего времени: já'axʳuˀ "который оказывается уже бывший есть" и давнопрошедшего упреждающего: já'axaz "который уже бывший был".

Для образования от статических глаголов других форм (масдара, времен, наклонений) основа в определенной степени становится динамической. К простой основе присоединяется сложный суффикс -z(a)la (иногда только -za). Так образуется, например, от этих глаголов масдар: a'azara || a'azlara "быть (на месте) ", amazara || amazlara "иметь (кого что-либо)".[3] Аналогично образованы формы наклонений и времен.

При переходе статических глаголов в динамические к основе статического глагола, содержащего многочисленные отыменные аффиксы со значением локальности, присоединяются динамические корни – суффиксы (-la, -ç, -ça, -x) или отдельные самостоятельные корни (Ломтатидзе, 1952).

Напр., стат. d-šṭá-p "лежит" ("находится внизу") – динам. d-šṭá-lə-jt "ложится", də-šṭə́-çə-jt "(лежащий) встаст", də-šṭa-s-çə́-jt "укладываю", də-šṭa-z-žə́jt "укладываю насильно", də-šṭə́-s-xə-jt "(лежащего) поднимаю" и т. д.

Статические глаголы не приемлют направительных превербов.

Со своей стороны от основ динамических глаголов (за

исключением приведенных в пункте 2 фактов) можно получить в некоторых случаях статические формы. Напр., от переходного глагола š-ra "убить" образуется причастная статическая форма d-šə-ṗ "тот (чел.) убит", от глагола gara "нести", "выносить" обычной считается форма jgaṗ "проведенный есть" (напр., провод), но от глагола čpara "делать" форма *jə-čpa-ṗ *"деланный" уже не естественна. Образование статических глаголов подобным образом возможно лишь в тех случаях, если к основе присоединяются частицы с различными нюансами. Так, например, обычными являются формы с частицей **wač°a** "трудный": j-čpa-**wač°a**-ṗ "то-трудно – делаемое есть", j-bá-**wač°a**-ṗ "то-трудно – увидимое есть" и т. д., хотя они в этом случае выступают с функцией причастий назначения.

Статические причастные формы, полученные от динамических указанным выше способом, возможно затем вновь перевести в динамические, подобно другим отыменным глаголам. Например, при присоединении того же элемента динамичности **-xa** (см. выше) образуется форма də-š-**xa**-ṭ "убит" ("стал убитым", точнее "убился").

Залог. В абазинском языке не противопоставляются действительный и страдательный залоги. Вместо соответствующего другим языкам страдательного залога здесь обычно используются или форма III л. мн. ч. динамического переходного глагола jə-r-čpə́jṭ "делают", или в определенных случаях используются чередующиеся глагольные основы, или же в ряде глаголов язык обходит стороной эти формы, заменяя их лабильными конструкциями.

Иногда для передачи страдательного залога других языков встречаются образованные от динамических статические глаголы, вновь перешедшие в динамические (типа də-š-xə-jṭ) при помощи указанной выше морфемы **-xa**. Такие образования постепенно вводятся в книжную речь, особенно в переводную литературу (Ломтатидзе, 1956).

Аспект. Формы времен и наклонений в абазинском языке содержат многочисленные элементы, выражающие аспект и различные виды действия. Выделение некоторых из них (каковыми, например, являются морфема будущего времени -**šʷˤa**ˀ, морфема со значением "уже" -**xa/-x**, элемент -**za** в динамических глаголах, производных от статических...) из общей системы времен и наклонений связано с определенными трудностями.

При анализе аспекта следует обратить внимание на суффиксальную морфему -**la** со значением многократности действия (Чкадуа, 1970, 122; 273-274). Она отмечается в основах динамических глаголов и соотносится с формами настоящего, прошедшего несовершенного и будущего времен: d-ca-l**á**-jṭ "ходит обычно", dca-**l**-wn < dca-l**ə**-w**ə**-n <*dca-**la**-wan "ходил обычно", dca-l**á**-p "будет ходить обычно", dca-**l**-waš^{ʷ}ṭ (<*dca-l**ə**-wəš^{ʷ}ṭ <*dca-**la**-wašṭ) "будет ходить обычно (несомненно)".

С функцией выражения многократности употребляется и заимствованное из кабардинского языка слово-частица **zapət** (Генко, 1955, 139; Табулова, 1976, 207-208), которое широко применяется не только во всех глаголах (иногда вместе с суффиксом -**la**), но и функционирует в качестве самостоятельной лексической единицы.

От простой основы статических глаголов в изъявительном наклонении образуются только формы настоящего и прошедшего неопределенного (иногда положительные формы давно прошедшего) времен, а также желательное наклонение (jsəmanda "хотя бы я имел"). Формы остальных времен и наклонений и масдар образуются присоединением к основе суффиксов -**za**ˀa, -**la** (ср. amazara, обычно amaza-ˀa "иметь", j**ə́**ma-**z**-**l**-wš^{ʷ}ṭ "будет иметь обычно").

Элемент -**za**, который входит также в сложный суффикс -**z**-**la** по сути является аффиксом дюративности и при

переходе статического глагола в динамический он вновь подчеркивает продолжительный характер состояния. Ср. напр., образованный от статического d-ḉ°ə-ṗ "сидит" дипам. глагол будущего времени d-ḉ°a-z-l-usᵛṭ "будет сидеть" и, наоборот, образованную от динамического глагола dḉ°ə-jṭ "садится" форму будущего времени dḉ°-ušᵛṭ "сядет" (в то же время ср. от динамического глагола многократную форму awə́j ara'a dḉ°alúšᵛṭ "он здесь сядет обычно").

При спряжении широко используются частицы различной модальности. Для выражения той же дюративности, непрерывности действия (или неизменного состояния), которые переводятся при помощи слов "вновь", "опять", в абазинском языке выступает суффиксальный элемент -rḳ°a (d-ḉ°a-rḳ°a-ṗ "опять сидит" и т. д.). Он встречается как в статических, так и в динамических глаголах обычно в позиции перед суффиксальными показателями времени. В специальной литературе указывается и возможность параллельного использования -rḳ°a после суффикса динамичности настоящего времени: jpšᵛωa-rḳ°ə-jṭ || jpšᵛωa-wa-rḳ°ə-jt "опять ищут", "опять продолжают искать" (Генко, 1955, 140; Табулова, 1976, 207).

Суффикс -rḳ°a является обычным в статических глаголах (в настоящем и прошедшем неопределенном временах), а из числа динамических глаголов – в формах настоящего и прошедшего несовершенного, напр., nxara "работать": dənxa-rḳ°ə-jṭ "Он продолжает работать"; dənxa-rḳ°-ún "Он продолжал работать".

Для обозначения повторного действия или состояния используется суффикс – частица -x, которая находится перед показателями времени как в динамических, так и в статических глаголах (и даже в других частях речи): zan wanjə́sra, ω°an wjə́ms-xə-n! "Если один раз ударишь, второй раз снова уже не ударяй!"; jə́la jaxə́lšən, jəbzə́j-xa-x-ṭ "Ко-

гда она намазала тому на глаз, ему снова хорошо стало".

Суффикс **-х**, как известно, присоединяется к форме глагола, содержащей префикс-частицу **-ata** "опять", "вновь, снова": d-**atá**-jəs-**x**-ṭ "он вновь выстрелил в него".

Он с высокой степенью частотности применяется в абазинском языке, особенно в отрицательных глагольных формах и соответствует значению грузинской частицы **-ɣa** "только".

В то же время в динамических глаголах абазинского языка на префикс-частицу **-ata** возлагается функция наречий "опять", "обратно": səbzωaj-**x**-ṗ "я опять вернусь к тебе (ж.)", "обратно, к тебе вернусь" и т. д. (Ломтатидзе, 1944, 187-189; Авидзба, 1968).

Суффикс множественного числа **-k°a** возможно использовать и в глаголе, только с своеобразной функцией неопределенности: jca-**k°a**-ṭ "ушли (кто-то)", "разошлись".

Интенсивные, предельные, несомненные, утвердительные действия передаются суффиксом **-ʒa**: dca-**ʒá**-ṭ "действительно и правда (совсем) ушел", jh°a-**ʒa**-ṭ "он действительно сказал". Он характерен как для положительных, так для отрицательных глагольных форм. Его позиция – после основы глагола перед суффиксами времени и наклонения: arax° jxčа-**ʒ**-ɯn (< j-xča-**ʒá**-wa-n)" он действительно пас скот", jgjə-ma-**ʒa**-mzṭ "того у него совсем не было". Суффикс **-ʒa** широко применяется и в других частях речи (Ломтатидзе, 1944, 189-190; Генко, 1955, 139; Авидзба, 1968[a], 24-27).

В вопросительной форме глагола **-ʒa** встречается со значением "может быть": k°əǯma ḳara wba-**ʒá**? "Волка видел?" ("Может быть волка видел? ").

Избыток свойства или разновидность действия в глаголе можно передать суффиксом – частицей **-č°a** (с этой же функцией он встречается и в именных основах). Его место непосредственно за глагольным корнем: jan lg°ə jás-**č°a**-n

"Мать его очень, слишком обиделась и..." (Ломтатидзе, 1944, 188; Генко, 1955, 130; Авидзба, 1968[a], 23-24).

Частица **-ω°aca**, присоединяясь к глагольным основам (а также к именам), передает следующие нюансы: "лишь бы", "только лишь", "вместе", "достаточно", "очень": jsərb-**ω°acá**! "Только покажи!"; alá zaḳgə́ gamfṭ, awása apə́k° ša-**ω°aca**-ṗ "Собака ничего не ела, но ее пасть достаточно в крови" (Ломтатидзе, 1944, 141; Авидзба, 1968[a], 31-32).

Приблизительно с тем же значением в формах повелительного и условного наклонений может встретиться **zaǯ°əḳ** "только", "только лишь": dsərba-**zaǯ°əḳ**! "Только покажи!"; jsəzʒərω°- **zaǯ°ə́ḳə**-rωaṭ! "Пусть только послушают меня!" (Табулова, 1976, 214-215).

Частица **-wač°a**: выражает значение "сложности": aω°ç°ə́s danrə́chaxara asqan dədə́r-**wač°a**-xəjṭ "Когда человек становится несчастным, его трудно опознать", áωašaω° jwə́s aḉəq°a ba-**wač°a**-ṗ "Делам лентяя нет конца" (досл. "Конец работы лентяя трудно увидеть") (Ломтатидзе, 1944, 191; Генко, 1955, 139-140; Табулова, 1976, 207).

В определенных случаях при обстоятельственных формах, выражающих место и время со значением достоверности, утвердительности, выступает частица **-bərg** (или в осложненном виде **–ibərˁgˀʒaḳ**), соответствующая по функции русс. "же". Присоединяется она к основе глагола вслед за показателем времени как финитных, так и инфинитных образований (может встретиться и в именных основах): jəčra-**bə́rg**-waš́ṭ "точь в точь непременно сделает"; jəšʸš°əšwa-**bə́rg** "когда его заколете [тогда же]" (Ломтатидзе, 1944, 190; Авидзба, 1976[a], 27; Табулова, 1976, 211).

Утвердительная префиксальная частица со значением "и опять", "и еще" **–(a/ə)g**. Ее место в глагольной форме после лично-классных префиксов ряда D:

sə-g-cáṭ, də-gə-zbaṭ "я и пошел, и увидел" (Ломтатидзе, 1944, 160-161; Авидзба, 1968[a], 7).

С целью передать такие нюансы, как сочувствие, сожаление к глагольным формам присоединяются слова **g°ə́šа** "бедняга", **mə́ω°а** "несчастный", "жалкий":

jω°nejrps-**g°ə́šə**-jṭ "Они его дома убили (несчастного)"; ǯg°atə́ snarə́larga-**mω°á**-ṭ "Меня несчастного привели в Джгват (в Джегуте)" (Ломтатидзе, 1944, 189, 190).

Для выражения тех или иных нюансов к глаголу могут присоединяться различные основы, хотя и с меньшей степенью систематичности.

Времена

В зависимости от глагольной конструкции – финитной или инфинитной – система времен абазинского языка представлена разными формами. Такие разновидности временных форм в абазинском (и абхазском) языке связаны с отсутствием придаточного предложения. В противоположность языкам, имеющим эти синтаксические единицы, здесь вместо придаточного предложения (и его союзов) выступают инфинитные временные образования глаголов, соответствующие причастным незамкнутым конструкциям. Префиксами в этих формах обычно выступают различные обстоятельственные элементы (при этом определенные изменения наблюдаются и в суффиксальных временных показателях). На месте же главного предложения выступает финитная форма того или иного времени глагола, соответствующая замкнутой конструкции, которая вместе с основой, содержащей суффиксальные временные показатели, представлена особыми финитными аффиксами. С конструкциями такого типа не соотносятся обстоятельственные элементы. Предложение считается законченным, завершенным, когда глагол принимает финитную форму.

Противопоставление финитных и инфинитных образований происходит в изъявительном наклонении (положительных и отрицательных формах).

По-разному образуют временные формы динамические и статические глаголы.

Статические глаголы имеют сравнительно бедную систему времен (см. ниже). Динамические глаголы с этой точки зрения показывают более многообразную картину. Здесь, в частности, выделяются: настоящее, прошедшее несовершенное, прошедшее неопределенное, прошедшее совершенное (аорист), давнопрошедшее, давнопрошедшее упреждающее, будущее неопределенное и будущее определенное.

Как финитные, так и инфинитные образования различают положительные и отрицательные формы.

Статический глагол

Положительная разновидность. Финитное образование. При образовании положительных финитных форм к основе глагола присоединяется суффикс -ҏ (в диалектах и говорах параллельно также звонкий вариант -b) (Ломтатидзе, 1976, 150). Своеобразие в этом случае проявляют статические глаголы в говорах ашхарского диалекта (Ломтатидзе, 1954, 109-120).

Положительные формы финитных образований прошедшего неопределенного времени присоединяют суффикс -n.

Основа -ma "иметь".

наст. вр. j-r-ə́-ma-ҏ "то (в.) - у них есть (имеется)";

прош. неопр. вр. j-r-ə́-ma-n "то (в.) - у них было (имелось)".

При положительном инфинитном образовании происходит замена указанных суффиксов: в формах настоящего времени инфинитного образования появляется суффикс -w (по поводу суффиксов -ҏ, -w см. Ломтатидзе,

1974), а в прош. неопр. - вместо -n – -z: j-r-ə́-m-u < j-r-ə́-mə-w < j-r-ə́-ma-w "что у них есть // кто, что у них имеется", j-r-ə́-ma-z "что // кто у них был // имелось (имелся)".[4]

Отрицательная разновидность. Все глаголы, независимо от динамичности-статичности, при образовании отрицательных форм кроме собственно отрицательной морфемы -m присоединяют дополнительно подтвердительный финитный префикс - частицу (a)g-, за которой стабильно закреплено второе место, а именно, вслед за аффиксом ряда D (Ломтатидзе, 1944, 160-161, 321; Ломтатидзе, 1953).

Показатель отрицания -m в качестве суффиксального элемента присоединяется в абсолютном конце статических глаголов настоящего времени, а в прошедшем неопределенном времени его место перед суффиксальными показателями времени и финитности.

Отрицательно-финитные формы:

наст. вр. j-g-r-ə́-ma-m "у них не имеется-того";

прош. неопр. j-g-r-ə́-ma-m-z-ṭ "у них того не имелось".

При образовании отрицательно-инфинитной формы берется все та же основа только без аффиксов - показателей финитности -g-, с одной стороны, и -ṭ – с другой.

наст. вр. j-r-ə́-ma-m "что //кого - у них - нет (не имеется)";

прош. неопр. j-r-ə́-ma-mə́-z "чего // кого - у них - не было (не имелось)".

Динамический глагол

Положительная разновидность, финитное образование.

В качестве суффиксов финитности динамических глаголов выступают -jṭ / -ṭ (по диалектам звонкие варианты: -jd, -d), -ṗ, -n. Из них -jṭ / -ṭ только суффикс финитности, и поэтому при инфинитном образовании он бесследно исчезает.

А суффиксы -ҏ и -n имеют двоякую функцию (выражения финитности и времени) и вследствие этого при инфинитном образовании заменяются: суффикс -n, подобно статическим глаголам, в инфинитном образовании, заменяется на -z (для передачи прошедших времен), а в формах будущего времени -ҏ заменяется суффиксом -ra.

Суффикс финитности -jṭ (с фонетической разновидностью -iṭ) присоединяется непосредственно к основе настоящего времени. Показатель настоящего времени собственно динамических глаголов -wa (следующий за гласным a-, сливаясь с соседними гласными, переходит в звук -u). Он появляется в других формах, образованных от основы настоящего времени (будущем неопределенном, прошедшем несовершенном), а в настоящем времени на фонетической основе сведен на нет (Ломтатидзе, 1954, 125; Ломтатидзе, 1955, 310; Генко, 1955, 162. ср. Боуда, 1940, 243). Он восстанавливается в инфинитных образованиях настоящего времени. На эту же основу настоящего времени динамических глаголов, образованную суффиксом -wa, опирается, с одной стороны, прошедшее несовершенное, к которому при финитном образовании присоединяется -n, и с другой стороны, - неопределенное будущее, к которому присоединяется сложный суффикс -šəṭ (-šəa-jṭ).

При образовании прошедшего неопределенного времени, подобно статическим глаголам, присоединяется только суффикс -n, различающийся функционально.

Давнопрошедшее время образуется с помощью суффикса -xa, к которому присоединяются соответственно суффиксы финитности -ṭ и -n.

Основы -ca "идти", -psʳəˀ "умирать", "смерть":

Наст. вр.:

d-cə-jt (< d-ca-jṭ) "Он идет"

də-psɔ-jt "Он умирает"

Прош. несов.

d-c-u-n (< d-cə-wə-n < d-ca-wa-n) "Он шел"

də-ps(ə)-wa-n "Он умирал"

Буд. неопред.

də-c-u-šₒ-ṭ (d-cə-wə́-šₒ-ṭ < d-ca-wa-šₒ-ṭ < d-ca-wa-šₒa-jṭ) "Он наверно, несомненно пойдет"

də-ps(ə)-wa-šₒ-ṭ "Он наверно, несомненно умрет"

Буд. опред.

də-cá-ƥ "Он пойдет"

də-psə́-ƥ "Он умрет"

Аорист

də-cá-ṭ "Он ушел"

də-psə́-ṭ "Он умер"

Прош. неопред.

də-cá-n "Он ушел и..."

də-psə́-n "Он умер и..."

Давнопрош.

də-ca-xá-ṭ "Он уже ушел"

də-ps-xá-ṭ "Он уже умер "

Давнопрош. упрежд.

də-ca-xá-n "Он уже (раньше) ушел", "Он уже ушедший был"

də-ps -xá-n "Он уже мертвый (умерший) был".

Инфинитное образование.

Наст. вр.

j-ca-wá "который идет"

jə-ps(ə)-wá "который умирает"

Прош. несов.

j-c-ú-z (<* j-ca-wa-z) "который шел"

jə-ps(ə)-wa-z "который умирал"

Буд. неопред.

j-c-ú-šₒ (</*j-ca-wa-šₒa) "который должен пойти"

jə-ps(ə)-wa-šə (<//*j-ps(ə)-wa-šəa) "который должен умереть"

Буд. опред.

j-ca-ŕá "который пойдет"

jə-ps-ŕá "который умрет"

Аорист

j-cá(-z) "который ушел"

jə-psə́(-z) "который умер"

Прош. неопред.

j-cá-z "который ушел и..."

jə-psə́-z "который умер и..."

Давнопрош.

j-ca-xə-w (i-ca-xə-w < *j-ca-xa-w) "который уже ушел, ушедший"

jə-ps-xə-w / jə-ps-x-u < *jə-ps-xa-w) "который уже умер, умерший "

Давнопрош. упрежд.

j-ca-xá-z "который уже был ушедший"

jə-ps -xá-z "который уже был умерший (мертвый)".

Отрицательная разновидность. Финитное образование.

Отрицательная финитная разновидность, согласно вышесказанному, также содержит префикс (ə)g- и аффикс отрицательности -m. Эта морфема -m- занимает различные позиции в соответствии с временной формой. Так, в настоящем времени она оказывается в абсолютном конце и следует за (предположительным) суффиксом настоящего времени -wa (→ -u), который сохраняется в инфинитной основе. В этой же позиции данная морфема оказывается в формах будущего времени с инфинитной суффиксацией. Временные формы с суффиксом финитности -n при отрицательно-финитном образовании заключают в себе инфинитную основу, т. е. вместо -n используют суффкс -z, но при

этом характерный суффикс финитности -ţ все равно наличествует в конце. Что же касается позиции отрицательной морфемы -m-, то в формах аориста, давнопрошедшего и давнопрошедшего упреждающего она выступает в качестве префикса, присоединяясь перед глагольным корнем, а в формах прошедшего несовершенного и прошедшего неопределенного засвидетельствованы, параллельно, как суффиксальные, так и префиксальные варианты.

В отрицательной основе давнопрошедших времен суффикс -ха заменяется на -s.

Наст. вр.

də-g-c-w-m < // də-g-ca-wa-m "Он (ч.) не идет"

də-g-ps(ə)-wá-m "Он (ч.) не умирает"

Прош. несов.

də-g-c-w-mə-z-ţ (< // *də-g-ca-wa-mə-z-ţ) // də-g-m-c-w-z-ţ (< // *də-g-m-ca-wa-z-ţ) "Он не уходил"

də-g-ps(ə)-wa-mə-z-ţ // *də-g-m-ps(ə)-wa-z-ţ "Он не умирал"

Буд. неопр.

də-g-c-w-šʁə-m // də-g-ca-wá-šʁə-m "Он не уйдет..."

də-g-ps-wá-šʁə-m "Он не умрет..."

Буд. опред.

də-g-ca-rə́-m "Он не уйдет"

də-g-ps-rə́-m "Он не умрет"

Аорист

də-gə-m-cá-ţ "Он не ушел"

də-gə-m-psə́-ţ "Он не умер"

Прош. неопред.

də-gə-m-cá-z-ţ // də-g-cá-m-z-ţ "Он не ушел и ..."

də-gə-m-psə́-z-ţ // də-g-psə́-m-z-ţ "Он не умер и..."

Давнопрош.

də-gə-m-cá-s-ţ "Он еще не ушел"

də-gə-m-psə́-s-ţ "Он еще не умер"

Давнопрош. упрежд.

də-gə-m-cá-sə-z-ţ "Он еще не был ушедшим"

də-gə-m-psə́-sə-z-ţ "Он еще не был умершим"

Инфинитное образование.

При инфинитном образовании, естественно, уже не имеется ни суффиксов финитности, ни префикса (ə)g-. В то же время морфеме отрицательности во всех временных формах отводится место префикса:

Наст. вр.

jə-m-ca-wá "который не идет"

jə-m-psə-wá "который не умирает"

Прош. несов.

jə-m-ca-wá-z > jə-m-c-ú-z "который не уходил"

jə-m-psə-wá-z "который не умирал"

Буд. неопред.

jə-m-c-w-šₒ (< jə-m-ca-wa-šₒ) "который не должен уйти"

jə-m-ps(ɔ)-wá-šₒ "который не должен умереть"

Буд. опред.

jə-m-ca-rá "который не уйдет"

jə-m-ps-rá "который не умрет"

Аорист

jɔ-m-cá-(z) "который не ушел"

jə-m-psə́-(z) "который не умер"

Прош. неопред.

jə-m-cá-(z) "который не ушел и..."

jə-m-psə́-(z) "который не умер и..."

Давнопрош.

jə-m-cá-s "который еще не уходил"

jə-m-psə́-s "который еще не умирал"

Давнопрош. упрежд.

jə-m-ca-sə́-z "который еще оказывается не уходил"
jə-m-psə-sə́-z "который еще оказывается не умирал"

Употребление временных форм.

Динамические глаголы настоящего времени выражают время, совпадающее с моментом речи. Некоторые глаголы в этой форме приобретают также значение будущего времени (напр. scəjṭ "иду" и "пойду"), хотя в абазинском языке в подобных случаях распространены формы будущего неопределенного (Чкадуа, 1970, 121-122).

Суффиксом прошедшего неопределенного времени служит -n. Однако, если в статических глаголах им образуется своеобразная замкнутая конструкция (da'a-n "был", dč°a-n "сидел"), то в динамических глаголах за соответствующей формой как продолжение должен появиться следующий глагол, напр., ačʷə ʒə áž°ən jwájxṭ "Лошадь выпила воду и пришла (вернулась)"; ámara wáççən nxara hcaṭ "Как только взошло солнце, мы пошли на работу".

Спряжение

В спрягаемой форме абазинского глагола может быть выражено столько лиц, сколько имен с ней связано. В зависимости от этого выделяются одноличные, двухличные, трехличные и глаголы, имеющие большее количество лиц. Лицо, грамматический класс и число представлены префиксом (т. е. один и тот же показатель одновременно указывает на лицо, число и в определенных случаях в единственном числе также на грамматический класс). Эти префиксы соотносятся в основном с соответствующими местоимениями и создают (судя по отражению в глаголе III л. подкласса женщин) два основных ряда – D и L (последний имеет два подвида).

Местоимения и личные-классные показатели:

единственное число

		D	L^{o}	L^{s}
I л.	sará	– s(ə)-	s(-ə)-	s-(z-)
II л.	wará (м.)	– w(ə)-	w(-ə)-	w-
	bará (ж.)	– b(ə)-	b(-ə)-	b-
III л.	jará (м .)	– d(ə)-	j(-ə)-	j-
	lará (ж.)	– d(ə)-	l(-ə)-	l-
	jará (в.)	– j(ə)-	a-	a-(na)

Множественное число

I л.	hará	–	h(ɔ/a)-	h(ə/a)-	h-(ω-)
II л.	š°ará	–	š°(ə)-	š°(ə)-	š°-(ž°-)
III л.	dará	–	j(ə)-	r(ə)-	r-

Личный показатель ряда D всегда занимает первое место в глаголе и выражает субъект непереходного глагола (d-ciṭ "тот (чел.) идет") и ближайший (прямой) объект переходного глагола (j-a-f-ṭ- "она (в.) то (в.) съела").[5]

Префиксы ряда L выражают субъект переходного глагола (L^{s}) и во всех глаголах, как непереходных, так и переходных, – косвенный объект (L^{o}).

В двухличном переходном глаголе на втором месте, перед глагольным корнем, находятся префиксы ряда L^{s} (dɔ-z-baṭ "того (чел.) -я-увидел").

В трехличном переходном глаголе также перед корнем на третьем месте (вернее на четвертом, если учитывать префикс косвенного отношения) находятся показатели субъекта

ряда L^s, а на втором – показатели косвенного объекта ряда L^o.

В двухличном непереходном глаголе второе место занимают показатели косвенного объекта (ряда L^o). В трехличном непереходном глаголе второе и третье место также отводятся личным показателям косвенного объекта. Косвенный объект связан с глагольной основой при помощи различных префиксов косвенного отношения. Из них самым распространенным, как бы органически связанным с глагольной основой, является префикс косвенного отношения a->// ə- (< aj- // < * ja), который вследствие фонетических изменений в безударной позиции может преобразоваться в рефлекс Ø (Ломтатидзе, 1976, 44, 90-92, 120...). Его позиция вслед за показателем косвенного объекта.

D L^o
awə́j larά d-l-ə́-s-ṭ "Он (м.) - ее (ж.) - ударил"
D L^o
jarά larά d-l-á-č°až°aṭ "Он (м.) - с ней (ж.) - поговорил"
D L^o
warά jarά w-j-áj-xəsṭ "Ты (м.) - в него (м.) - выстрелил"
D L^o L^s
warά larά asabî d-l-ə-u-ta-ṭ "Ты (м.) - ей (ж.) - ребенка отдал" и т. д.

Увеличение количества лиц в глаголе также происходит за счет префиксальных деривационных элементов, образующих различные основы (напр., версии, совместности, каузатива и других подобных форм).

Система наклонений

Формы времен и наклонений в некоторых случаях настолько переплетены между собой, что затрудняется проведение четкой границы между ними. Ниже анализируются более или менее характерные разновидности наклонений: изъявительное, повелительное, конъюнктив, условное, ус-

ловно-целевое, обусловленное, желательное, вероятностное, наклонения со значением: "наверное", "как будто-бы", "хотя бы".

Формы изъявительного наклонения не имеют при себе каких-либо специальных аффиксов. Они только констатируют факт и считаются наиболее богатыми по количеству временных вариаций с финитными и инфинитными образованиями. Выше были рассмотрены именно формы изъявительного наклонения.

Повелительное наклонение

Форма повелительного наклонения является типичной в динамических глаголах и представлена положительной и отрицательной разновидностями.

В положительных формах повелительного наклонения используется простая глагольная основа (подобно основам аориста). С точки зрения обозначенности лица различаются переходные и непереходные глаголы. Первые в положительных формах повелительного наклонения не имеют показателя II л. ед. ч. Ср. неперех. w-ca! "Уходи ты (м.)!" b-cá! "Уходи ты (ж.)!" š°-ca! "Уходите"; перех.: j-ga! "Отнеси"! (независимо обращаются к мужчине или женщине) j-ž°-ga! "Отнесите!" j-lə́-t! "Отдай ей (ж.) то (ты)!" j-l-ə́-š°-t! "Отдайте ей (ж.) то!" (показатель II л. мн. ч. š°/ž° сохраняется для передачи этой функции) множественности и т. д.

Основы форм отрицательного повелительного наклонения отличаются от положительных. Здесь в качестве префикса появляется отрицательная морфема **m**-, а в конце - суффикс -**n** (по говорам также и -**m**-) (Ломтатидзе, 1944, 177). В то же время во всех глаголах сохраняются личные показатели: wə-**m**-ca-**n**! "Не уходи ты (м.)!" j-w-ə**m**-gá-**n**! "Не уноси то ты (м.)!" и т. д.

Формы повелительного наклонения имеют своеобразные варианты просьбы - призыва, которые можно передать словами "А ну-ка давай... !" Образуются они присоединением к приведенным выше формам суффикса -sṭ: w-ca-sṭ! "А ну-ка уйди!" j-ga-sṭ! "А ну-ка отнеси!" и т. д.

Кроме того, чрезвычайно распространена форма I лица множественного числа с своеобразным значением призыва, хотя она опять-таки представляет положительную форму II лица повелительного наклонения, образованную от основы каузатива: jɷaharq°ə́c! "Подумаем!" ("Давайка подумаем!" < "Заставь нас подумать!") (Ломтатидзе, 1944, 175)[6].

При образовании повелительного наклонения в статическом глаголе к основе присоединяется сложный суффикс -z-la: š°ará ará'a š°á'a-**zla**!: "Вы будьте здесь!", ara uč̣°á-z-la! "Сиди здесь!" и т. д.

В отрицательных формах употребляется тот же словообразовательный тип с помощью суффикса -**n**, с той лишь разницей, что отрицательная морфема -**m** присоединяется перед z-la: awása ba'a-**mə-zla-n**! "Не будь так"! и т. д.

В статическом глаголе с этой же функцией может быть использована и форма конъюнктива с суффиксом -zṭ: wnaj sa sg°ər гplə, sara wsə́cə-z-ṭ! "Иди в мою группу и будь со мной!" (Ломтатидзе, 1944, 176).

Конъюнктив

Формы конъюнктива образуются с помощью суффикса -r(a/ə)ɷa (j)ṭ (он опирается на инфинитную основу. Это означает, что в отрицательных формах динамических глаголов частице **m** отводится префиксальная позиция): nc̣raq̣ bɔjt-rɷaṭ! "Долгую (жизнь) пусть дает он [Бог] тебе!" sasə́ʒ-rɷaṭ! "Пусть я сгину" и т. д.

В этом случае в статических глаголах преобладает сложный суффикс -zṭ, который содержит характерный для статических глаголов -z(a) (см. выше): aš° aγə́ɕara apnə́ dgə́la-zṭ! "Пусть стоит в углу двери!" Он представляет усеченный вариант наличествующего параллельно в статических глаголах сложного суффикса -zrɷaṭ, ср.: dhə́la-zṭ // dhala-zrɷaṭ! "Пусть это останется между нами!" (Ломтатидзе, 1944, 173, 176).

Условное наклонение

Встречаются различные типы образования условного наклонения. Отмечаются формы со сложным суффиксом -r(ə)-g(əj), содержащим союз -gəj ("и"), который присоединяется к основе глагола (соответствующей инфинитной разновидности), и временное значение которого определяется формой последующего глагола: (j)wh°a-rə́gə́j, məcə́gə wh°arə́m "... если то даже скажешь, не солжешь", hajšwan, aš°anbə́q°ara hamɕɷa-rə́gəj "Убил бы нас, если бы мы не спросили у сундука" (Ломтатидзе, 1944, 167, 168...).

В статических глаголах он присоединяется к основе, содержащей суффикс -za/-zla: jrə́mazargəj // jrəmazlargəj ("если будет (у него)..."). Обычно при образовании форм условного наклонения преобладает сложный суффикс -rək°ən/-rəḳ°ən. Он присоединяется к простой (инфинитной) основе, выражая временное понятие последующим глаголом: pxʒə ḳawč°awá wənxa-rə́k°ən, ačará wg°ə azɷájp "Если будешь работать в поту, еда на пользу пойдет"; awárba šardá jəḳš»a-rə́k°ən adáma pč»əjṭ "Если орел будет долго кружить, махать (крылом), крыло сломает"; wɷaḳədsəš°təxə-rə́k°ən bsəwšwaš»zarən "Если бы я тебя развязал, ты бы меня убил"...

Эту морфему можно встретить в статических глаголах с суффиксом -za: awəj áḳ°əm-za-rək°ən jxabár haɯarán "Если бы это не случилось, мы о нем узнали бы что-нибудь".

Для передачи значения прошедшего времени к этому суффиксу добавляется -z и образуется -rək°ənəz: jxairxaṭ š°əmh°a-rɔ́k°ənəz, š°aráj harəj halgun "Если бы не вы сказали, "на пользу!" ("Пусть пойдет на пользу!"), мы бы друг с другом подрались (покончили)".

В качестве словообразовательного элемента условного наклонения выступает также сложный суффикс -ztən, который помимо простых основ присоединяется к временным формам, не имеющим в финитной разновидности -n, в частности, к инфинитным основам настоящего, будущего и давнопрошедшего времен: jɯasáh°, áčḳ°ən hɯajčɯəçə-ztən "Скажи, миновали ли мы юношу"; jsə́wəmtəwa-ztən, wbap "Если ты (м.) не дашь мне то, смотри у меня"; jsəwəh°wšɯə-ztən awaɯá jrdə́rxaṭ "Если дозволишь сказать то, люди уже знают"; jrčpwšɯəz jrčpraxá-ztən wálamč°ažaxən "Что они должны были сделать, если уже сделали, не вмешивайся в их дела (больше не говори)".

Суффикс -ztən отмечается также при простой основе статических глаголов: ámal ama-ztən "Если есть спасение" и т. д. Соответственно его часто можно встретить в основе настоящего времени инфинитного глагола: jwtaq-w-ztən "если хочешь", wqáça bzə́j-w-ztən "если ты хороший человек (мужчина)" и т. д.

Условно-целевое наклонение

Формы условно-целевого наклонения образуются посредством сложного суффикса -r-nə-s, который встречается также в виде -nə-s. Он присоединяется к простой основе инфинитного глагола: dwajṭ jgaxə-rnəs "пришел, чтобы взять (пришел с целью взять)", čɯərsəjša-rnə́s dəč°áṭ "чтобы отдох-

нуть (с целью отдохнуть) сел", mčʷɷárg-nəs ábna jcad "в лес пошли за дровами (чтобы принести дрова)" (Боуда, 1940, 249; Ломтатидзе, 1944, 170-173; Ломтатидзе, 1948), tʒə rə́mazla-rnəs rtaqə́n "они хотели, чтобы иметь дом".

С этой целью используются и другие средства, а именно, вслед за той же самой исходной глагольной формой, содержащей основу "условности", идет послелог со значением "для", напр., zaḳə́ wh°arə́ áqaz[la], wq°ə́c! "Если что-то хочешь сказать, для этого думай!", или применяется неопределенная масдарная форма: nxarə́ jcaṭ "на работу (работать) пошли".

К той же форме масдара с аналогичным назначением возможно присоединение частицы -h°a (которая представляет корень глагола "сказать"): ǯ°ǯ°a-ra-h°a dɷajt "для мытья пришел", larpšʷrə́-h°a jajzzan "развлекаться собрались".

Этот -h°a "для" с функцией послелога можно встретить и с именами: watra-h°a dɷajṭ "пришел для огорода", bə́l-h°a dɷajṭ "пришел для заступа" и т. д.

Обусловленное наклонение

Обусловленное наклонение выражает зависимость результативности одного действия от другого действия (или состояния) в прошедшем времени. Оно образуется от инфинитной основы будущих времен, которая при помощи суффикса прошедшего времени -n переводится в эту временную форму. Именно поэтому в отрицательной форме этот -n заменяется суффиксом -z-ṭ.

dca-rə́-n jtaqə́zarək°ən "пошел бы, если бы хотел"

dcwšʷə-n jawh°ark°nəz "не пошел бы, если бы ты ему сказал"

d-g-m-cwšʷə-zṭ jawazark°nəz "не пошел бы, если бы была возможность".

Желательное наклонение

Формы желательного наклонения образуются с помощью суффикса -nda, который часто осложняется формантом -ra (-nda-ra). Данный суффикс присоединяется к простой глагольной основе:

law jpa səjpʰá-nda! "хотя бы я была дочерью сына Лау"
dəzbá-nda! "хотя бы мне его (чел.) увидеть!"
djəmbá-nda! "хотя бы он его не увидел!"
dá'amə-nda! "хотя бы его не было!"

К указанным суффиксальным формам возможно присоединение суффикса прошедшего времени -z (напр., sjəphandaz, djəmbandaz...). Этим значение слова не меняется.

К формам этого наклонения может добавляться и частица -h°a со значением "подумать, сказать про себя": akə́t dtəc̣ə́-nda-h°a // dtəc̣ə́-ndara-h°a jpš̻wan "смотрели [и думали], он (чел.) хотя бы ушел из деревни".

Наклонение со значением "хотя", "однако"

Это наклонение передается сложным суффиксом -z-ṭ-h°a, в котором элемент -h°a является корнем глагола "сказать" (h°a-ra): warə́ wəčk°ənə́-z-ṭ-h°a wg°əbzəɣaɒ "Хотя ты еще маленький (молодой), но рассудительный (умный)"; awə́j jpəck°a šš̻k°oḳ°a-z-ṭ-h°a, jg°ə k°ajč̣°aɒ "Хотя его (м.) зубы белые, сердце его черное".

Аналогично и в динамических глаголах: dɷapš̻ə-z-ṭ-h°a jgjəmbaṭ "Хотя он (м.) и взглянул, но не увидел (не смог увидеть)".

Здесь он присоединяется к форме настоящего, которое содержит суффикс -wa dɷapš̻ə-wá-z-ṭ-h°a jgəjbúm "Хотя он (м.) смотрит, но не видит".

Элемент -h°a встречается в динамических глаголах также при простой финитной основе: dəjbáṭ-h°a jwnatwaja? "Хотя он то видел, тебе что это даст (какая тебе польза от этого)?"

Наклонение вероятности

Значение вероятности придает глагольной основе сложный суффикс -zaṗ. Он присоединяется к простой основе как статического, так и динамического глагола: sabá ḋ'aršəz, aга'a áḳ°-zaṗ-h°a "Где моего отца убили, наверно здесь (здесь будет) - подумал он (м.)"; haba aqə́š°la sωajbazaṗ "Отец наверно в окно меня увидел" (досл. "наверно оказывается увидел меня").

В инфинитных основах динамических глаголов, осложненных суффиксальными временными показателями, такими как -wa //-w (наст.), -waš₉>uš₉ (буд.), -xa (давнопрош.), так же присоединяется суффикс -zaṗ. со значением результативности: wargəj zaḳə́ wdə́r-wa-zaṗ "Ты тоже наверно что-то знаешь" (будешь знать); wara wcaxá-zaṗ "Ты наверно уже ушел (оказывается)"; wargəj wcúš₉-zaṗ "Наверно ты тоже пойдешь" и т. д.

При выражении указанного содержания в прошедшем времени к той же самой основе присоединяется сложный суффикс -zarən; amš₉ ajəš₉əs-zarən "День наверно коротким был (был бы наверно)", dcú-zarən "наверно шел", dcúš₉-zarən "наверно пошел бы", dcaxá-zarən "наверно уже ушедшим был".

При образовании отрицательных форм посредством суффикса -zaṗ оформление происходит соответственно финитной основе:

dəgá'amzaṗ "наверно не находится (где-то)"

dəgəmcázaṗ "наверно он не пошел"

dəgəmcúzaᵽ "наверно он не идет"

dəgmcúšₒəzaᵽ "наверно он не пойдет"

dəgmcászaᵽ "наверно он еще не ушел"

Отрицательные формы, образованные суффиксом -zarən, также используют отрицательную финитную основу, только вместо суффикса -n представлен соответственно сложный -z-ṭ (Ломтатидзе, 1944, 155; Ломтатидзе, 1955, 222; Чкадуа, 1970, 202; Табулова, 1976, 167-170).

dəgá-'a-m-zarəzṭ "наверно его (чел.) не было"

dəgə-m-ca-zarəzṭ "наверно он (чел.) был ушедшим"

dəgə-m-cu-zarəzṭ "наверно он (чел.) не шел "

dəgə-m-cúšₒ-zarəzṭ "наверно он (чел.) не пошел бы"

dəgə-m-ca-xa-zarəzṭ "наверно он (чел.) не пошел (оказывается)".

Подобно абхазскому языку эти формы в ряде случаев имеют также заглазное значение, но в абазинском это значение передается описательными формами, а именно, распространенным является присоединение к основному глаголу в форме абсолютива вспомогательного глагола ωaççra "выходить" в том или ином времени, напр.: jpḥ°əs láḳ°ta dωaççṭ "Она оказалась его женой (его женой являясь)".

jaxč°á sará sáǯal ωaǯáta ωaççəwašₒṭ "Сегодня, оказывается, день моей смерти (сегодня, оказывается, пришло время моей смерти)" (Ломтатидзе, 1944, 156-157).

Для передачи значения "как будто", "кажется" используется суффиксальный элемент -š°a (-z-š°a), который присоединяется к инфинитным основам как динамических, так и статических глаголов: jlə́ma-z-š°a "то как будто у нее (ж.) есть". В частых случаях с ним соотносится глагол **bara** "смотреть": axšₒ šarda wapšₒərk°ən, ša ala-z-š°a jwbəṭ "Если долго заглядываться (засматриваться) на молоко, как

будто кровь замешана [так], увидишь (покажется)"; dəjb-u-š°a // dəjb-u-z-š°a "Он (м.) как будто видит его (чел.)".

Более распространена в этой функции разновидность -z-š°a.

Отглагольные имена

От динамических глаголов посредством суффикса -ra образуются формы масдара, т. е. отглагольные имена с отвлеченным понятием, напр., jl-čṗə́jṭ "она делает то (в.)", масдар - čpará "делание, делать", i-dərit "он (м.) знает то" - dərra "знание, знать" и т. д. (относительно форм масдара статического глагола см. выше). При образовании отрицательных форм соответствующий аффикс m занимает позицию, характерную для инфинитной основы того же глагола (см. выше).

Инфинитные образования следует квалифицировать как нечто среднее между "именем" и "глаголом". Постольку различающиеся по временам глагольные инфинитные образования, содержащие обстоятельственные элементы места, времени, образа действия, причины и др., можно считать "причастиями в широком смысле": d-'a-ca-wá "куда он (чел.) идет", d-əš-ca-wá "как он (чел.) идет", d-an-ca-wá "когда он (чел.) идет", də-z-ca-wá "для чего он (чел.) идет" и т. д.

Среди отглагольных форм особенно следует выделить лично-относительные формы - в узком смысле причастия, которые содержат субъектно-объектные "причастные" лица. Инфинитной формой любого глагола можно выразить понятие человека или вещи, являющегося субъектом или объектом (орудием) действия (состояния). Такие инфинитные глагольные образования меняют форму в зависимости от того, какое синтаксическое лицо является носителем этого качества. Если это лицо подразумевает лично-классные экспоненты ряда D (т. е. субъект непереходного

глагола и ближайший объект переходного глагола), то оно обозначено префиксом j^{r}ə^{1}-, а если подразумеваются экспоненты ряда L (т. е. косвенный объект и субъект переходного глагола), то это лицо выражено префиксом z^{r}ə^{1}-, и занимают эти префиксы места соответствующих рядов, только в отличие от морфологических личных экспонентов не различают ни лица (первого, второго, третьего), ни класса (пола), ни числа[7] (Ломтатидзе, 1942). В полиперсональном глаголе таким относительным лицом может быть только одно лицо.

Исходя из вышесказанного причастие будет или субъектным, или косвенно-объектным, или прямо-объектным.

Так, напр., от трехличного глагола də-w-ə́l-t-ṭ "тебе (м.) она (ж.) того (чел.) дала" имеем:

j(ə)-w-ə́l-t-ṭ "то, чего (кого) она дала тебе (м.)"

d(ə)-z-ə́l-tə(-z) "тот (чел.), которому (которой, которым) дала она (ж.) его (чел.)"

d(ə)-w-ə́-z-tɔ(-z) "который (кто, что, которые) тебе (м.) дал его (чел.)" и т. д.

Кроме всеобще распространенной системы причастий в абазинском языке встречаются причастия различных формаций.

Есть древние, неоформленные причастия, содержащие глагольную основу: čaq°á-blə "горелый хлеб", bža-psə "полумертвый" и т. д.

Целый ряд причастий, также имеющих архаичное образование, оформлен суффиксом -ха: ž°ха "вареное мясо". Этот тип в последнее время в абазинском языке вновь становится продуктивным, так напр.: ǯ°ǯ°-ха "белье", pčᵸəčᵸ-ха "осколок", "расколовшийся", "колотый", s-ха "шнурок", "фитиль" (вязка), арха-ха "начитанный", "выучившийся", "образованный" и т. д.

Встречаются также причастия с суффиксом -х˽а˥, производные от основы глагола, чаще масдара: γəčта-х "ворованное", pšьkaга-х "изнеженный" и т. д. (Ломтатидзе, 1979).

В языке появляются "субъектные" причастия, образованные с использованием корня -ω°ə "человек", которые подразумевают, обычно, человека, совершающего действие: агə́рха-ω° "учитель", пха-ω°ə́ "рабочий", š°агəса-ω° "охотник" и т. д. При этом значение элемента -ω° настолько обобщается при передаче действия субъекта, что он не является чуждым и для категории класса вещи, напр., в пословице ač°á anmačəw ah°əsgəj ča-ω°-хəjţ "Когда сена мало, теленок тоже становится ненасытным (едоком)".

В противоположность этому имеются объектные причастия, соответствующие классу вещи, образованные суффиксом -ç̌°ə: fa-ç̌°ə "кушанье, еда", ž°-ç̌°ə "питье" (Ломтатидзе, 1956) и т. д.

В отдельных случаях со значением причастия может использоваться композитное словосложение (композиты), напр., ččaq°a "смешной", досл. "пища для смеха" и проч.

Абсолютив (Деепричастие). Конструкции с абсолютивом (деепричастием) широко используются в абазинском языке, поскольку они представляют один из распространенных способов союзной связи глаголов - сказуемых в предложении.

Абсолютив - это форма глагола, которая указывает на дополнительное действие (состояние), не выраженного основным глаголом и соотносится с функцией обстоятельства, подобно наречиям.

В абазинском языке выделяются два различных типа абсолютива (Ломтатидзе, 1944, 184-187) в зависимости от характера глагольных категорий и их соотнесенности по времени с основным глаголом:

1. Основным и самым древним типом абсолютива следует считать тип инфинитного образования. Он характери-

зуется всеми присущими глаголу категориями кроме времени (и что само собой разумеется - финитности)[8]. И как вневременная глагольная форма он соотносится со всеми временами основного глагола (независимо от типа оформления самого абсолютива).

2. Другой тип абсолютива (образованный с помощью суффикса - частицы -ta//šta) содержит финитную основу. Исходя из этого он имеет все глагольные категории (исключая образования, характерные для инфинитных форм) и соотносится с основным глаголом во времени. Эта форма абсолютива большей частью выполняет функцию союзной связи глаголов.

Абсолютивы первого типа, как положительной, так и отрицательной разновидности, встречаются в абазинском языке в различном оформлении.

Абсолютив представлен простой основой глагола (как статического, так и динамического) без какого - либо специального аффикса:

ajc̣ba ltop lə́ma də́k°č̣°ap "Младшая, имея свой мяч сидит [на нем]".

aɷašaɷ° dč̣°a dəč°ə́jt̩, dšt̩a dənxə́jt̩ "Лентяй, сидя спит, лежа работает".

amɷ°a də́x°ənɡəla dǯ°ə́k°əlxt̩ "Он, встав на путь, пошел".

ala bɷ°ərəlawpsa jaɷ°ə́zap "Все равно (похоже), что бросить (бросая) собаке кость".

Абсолютивы с такой простой основой, осложненные в отрицательных формах соответствующим аффиксом **m**, не распространены, разве что изредка встречаются в пословицах, например: ala-m-ba mš°ə gəšxum "Не раскрывая глаз (не видя глазом) медведя не убьешь".

В динамических глаголах абсолютив оформлен с помощью суффикса -wa (как в положительных, так и в отрицательных образованиях): dxə́xawa dč̣°an "Она прядя

(нить) сидела"; dq°ə́cwa dḳə́dč°alxṭ... dəšʷq°ə́cwaz, warbačəɷ°ḳ jžʷaḳa bəž-métṛaḳ jnaʒawá, jará métṛaḳ ahá dnamʒawa dɷajədgəlṭ "Думая, присел к стене... Когда он был в мыслях, "всадник-орел" с усами, доходящими до семи метров, а сам не достигая даже метра, приблизился к нему".

Абсолютивы такого типа встречаются часто, когда хотят употребить глаголы, одновременно выражающие противоположные действия.

Абсолютив с суффиксом -wa особенно часто употребляется при глаголе álagara "начинать", выступающем в роли вспомогательного глагола, и вместе с основным глаголом они создают предикативную конструкцию:

dəpš°ərqə́ččawa dálagad "улыбнулся, начал улыбаться (улыбаясь начал)", dq°ə́cwa dálagaṭ "задумался, начал задумываться (думая начал)".

Самым активным суффиксом-частицей при образовании абсолютива является -ta (< //-šta). Он встречается во всех глаголах и во всех типах образований.

Суффикс -ta присоединяется к простой основе: azɷ°ada čmazaɷ°ra á'aṭa jgəjdə́ram "Здоровый не знает, что есть (что существует) болезнь".

mzarḳəla wpšɷata dəgwawrəm "Зажженной лампой искав, то не найдешь".

Суффикс -ta присоединяется к основам, осложненным суффиксом -wa: bacáž° jəpxawata čḳ°ənḳ da'an "Называемый Бацажвом был юношей одним (был один юноша, которого звали Бацажв)".

ʒə wəsmrə́ž°wata wɷázdxəp "Не выпив воды (не дав тебе выпить воды) так приведу".

Замечено, что в подобного типа абсолютивах переходных глаголов (т. е. в абсолютивах, опирающихся на инфинитную основу) показатель субъекта опускается (Ломтатид-

зе, 1948, 8). Хотя при этом указывается, что такое положение характерно для тех случаев, когда последующий глагол представлен формой повелительного наклонения, и сам глагол в форме абсолютива по своей природе тоже опирается на форму повелительного наклонения, чем и объясняется отсутствие показателя субъекта (Клычев, 1965). Напр.:

ω°ə zaḳə-zaḳ hprə́č°k°a jrə́lxṭa hawəštx! "Достав (достань и) по одному волоску из наших грив, отпусти!"

Действительно, в остальных случаях преобладают формы с субъектным показателем (напр., jtaqə́ztən atʒə́ ašapə́ áçəjqta içajərgəlxwašʲṭ "Если захочет, лишив дом фундамента, снизу вновь подставит" и т. д.). Однако кое-где встречаются и бессубъектные формы переходных глаголов в абсолютиве, особенно в пословицах, напр.:

wg°ə tə́xta jtawçaxərgəj dəgrazxušʲəm "(Для него) достав свое сердце (ты) и обратно положи, все равно, не будет доволен".

aš°la dʒ°əlcata aqəš°la dəwč°ωašʲəlxwašʲṭ "Прогнав в дверь, в окно войдет".

alə́x°ta nə́x°ta wəpšʲωarə́gəj awəj lapšʲ dəgwawašʲəm "Взяв сито, не старайся искать ему подобного, все равно не найдешь".

В абазинском языке часто с функцией абсолютива встречаются глагольные формы с частицей -mcəra // -mcara // -mca. Она подчеркивает длительное, постоянное действие или состояние. Эта частица может присоединяться и к простой основе (напр., drəma-mcara "они, имея то"), обычно же она встречается при форме абсолютива с суффиксом -wa:

alá šʲwa-mca jpsə́xəjṭ "Лая (на протяжении всей жизни) собака умирает".

Указанная частица часто выявляется и в других частях речи, напр.: asóm ḳapiḳa-mcara jálap "Рубль копейками собирается".

При образовании отрицательных форм абсолютива к той же простой инфинитной основе кроме отрицательного аффикса **-m** (см. выше) присоединяется и суффикс **-ḳ°a** (связанный по происхождению с основой копулы), а в статических глаголах, где он является единственным показателем отрицательного абсолютива, появляется в виде **-m-ḳ°a**:

jlə́ma-m-ḳ°a "не имея ее (у нее (ж.) не имея того)", dtá-m-ḳ°a "он (чел.) внутри не находясь".

В динамических глаголах, соответственно инфинитной основе, **m** является префиксальной морфемой, а **-ḳ°a** присоединяется в конце:

ahat aqa w-m-ə-r-tla-ḳ°a jtəw gwdə́rwam "В бурдюке что лежит, не поймешь, не открыв (не раскрыв его головы)".

aʒərərta wna-m-ʒas-ḳ°a wḳalta qawəmgələn! "Не подойдя к броду, не поднимай подола одежды".

Оформленные таким образом абсолютивные формы употребляются со значением определенного несомненного подтверждения при ответе на вопрос: aʒə́ bṭaqəwma? jstaqə-mḳa! "Хочешь воды?", "А что, нет!" ("Конечно же!" "Как не хочу!").

Присоединяясь к основе копулы (aḳ°-), аффикс **-m-ḳ°a** образует послелог-наречие **aḳ°əmḳ°a** "кроме", "вне" (который изменяется в зависимости от притяжательных префиксов).

Абсолютив второго типа, т.е. опирающийся на финитную основу, образуется от разных временных форм любых глаголов (как статических, так и динамических), хотя более распространенным является в формах настоящего и будущего времени:

jfawa jəmamač̣p-t-a jčpawa jəmašardap "То, что он (м.) ест, ему недостаточным кажется, то, что делает — изрядным".

jləmhaḳ jtaləiṭ-ta jləmhaḳla jtəçxəiṭ "Входя (влезая) ему в одно ухо, в другое выходит".

amš´ g°əmxa bzəjxaṗ-ta, aω° g°əmxa dəgbzəjxarəm "Плохая погода прояснится (будет проясненной), плохой человек не исправится (хорошим не станет) ".

qaṗšəta jwbalaḳ˜ g˜žəm-ta, š´°óḳ°ata jwbalaḳ˜ g˜š´š´am "Все, что красное увидишь, не является мясом, все, что белое увидишь, не есть жир (ветчина)".

jóla jóçəw ač°ω°an gəjbwm-ta anax anəj jóla jəçəw aš´əh°c ibəjṭ "В своем глазу бревна не видя, в чужом глазу волосок (соринки) замечает (видит)".

Такой словообразовательный тип широко распространен в абазинском языке. Здесь, в предложении, содержащем абсолютив, можно встретить такие случаи, когда указанная форма имеет свой, отличный от основного сказуемого, субъект:

jš°awá áçla ωah°wəta jóla jωaçaləjṭ "Трусу дерево танцуя (вращающимся) кажется (на глаза попадается)".

wqa wará jwmərdəwata akót jdərdəwnda "Сам себя не возвеличивая, пусть тебя вся деревня возвеличит".

jpsə namqwmca jəmg°a naqaṭ "Его душа не насыщаясь, его живот наполняется".

Копула. Для передачи значения вспомогательного глагола "быть" в абазинском языке используется основа a-ḳ°(a), которая по содержанию как будто является одноличным глаголом, но если судить по строению и оформлению самой основы, она должна быть двухличной. Это единственный "одноличный" глагол, использующий в качестве субъектного показателя лично-классные экспоненты ряда L: sará s-a-ḳ°(a)-ṗ "я есть", wará w-a-ḳ°(a)-ṗ "ты (м.) есть"; baṛá b-a-ḳ°(a)-ṗ "ты (ж.) есть", j-ará j-á-ḳ°(a)-ṗ "он (м.) есть"; lará l-a-ḳ°(a)-ṗ "она (ж.) есть", awəj á-ḳ°(a)-ṗ "он (в.) есть", hará h-á-k°(a)-ṗ "мы есть", š°ará š°-á-ḳ°(a)-ṗ "вы есть", awát r-á-ḳ°(a)-ṗ "они есть".

Указанный глагол обычно самостоятельно не употребляется, он замыкает инфинитную причастно-личную глагольную конструкцию, напр.: sáḳ°(a)ƿ jcaz "я есть, который ушел".

Данная глагольная основа, подобно отыменным динамическим глаголам, присоединяет для передачи значения превратительности в непереходном варианте суффиксальный элемент -ха, а в переходном — -ҷ°.

С этим корнем ḳ°(а) "быть", "существовать" генетически связан копулятивный суффикс финитности -ƿ, имеющийся в настоящем времени статических глаголов и в будущем времени динамических глаголов (Ломтатидзе, 1974).

Перифрастические глагольные конструкции образуются при помощи глаголов со значением "начинать", "выходить", "мочь", "хотеть", "создавать", "видеть"... с целью передачи определенных модально-стилистических нюансов:

dcár(a) awáš´ "он (чел.) может идти (если пойдет, возможно)"

dcəwá dálagaṭ "начал уходить (уходя начал)"

dcára ataqáƿ "должен пойти"

h°aǯa jáḳ°ta dɷáç(ə)çṭ "он оказался Ходжой (Ходжа вышел)"

dɷwta jəsčpɷjṭ "увеличиваю", "делаю большим"

ačḳ°ən jəla laš°əztənəbj, an jabdazš°a jəlbɷjṭ "Юноша даже если будет слепым, матери зрячим кажется" (досл. кажется целым).

Каузатив. В абазинском языке существуют различные способы образования переходных глаголов от отыменных или других непереходных глаголов. К таковым относятся, например, использование т.-н. корней-суффиксов (Ломтатидзе, 1952), различных деривационных элементов, образование сложных основ, наличие лабильной конструкции и т. д. (см. выше). Но одним из самых главных способов получе-

ния переходных глаголов от непереходных является преобразование основы каузативом.

Показателем каузатива является префикс гə- (в определенных позициях əг-), который присоединяется перед корнем (в сложных глагольных основах — после превербных компонентов, т. е. опять-таки перед корнем). Каузативная форма имеется и у масдара.

Глагол в каузативной форме приобретает новое лицо субъекта: субъект одноличного непереходного глагола преобразуется в объект нового субъсктного лица, и глагол становится переходно-двухличным: ср. одноличный неперех. d-cəjt "он (чел.) идет" и его каузативную форму d-l-əг-cəjt "его (чел.) она (ж.) пускает, посылает".

Подобным же образом субъект двухличного непереходного глагола становится объектом действия нового субъекта при преобразовании этого непереходного двухличного (или трехличного) глагола в каузативную конструкцию, и получается, таким образом, трехличный (или соответственно от трехличного четырехличный) глагол: ср. двухличный неперех. глагол d-á-рхəjt "он (чел.) читает (учит) то (книгу)" и форму каузатива d-á-l-əг-рхəjt "она (ж.) его (чел.) заставляет читать (учить) то (книгу)" и т. д.

В этом случае субъект непереходного глагола, выраженный префиксами ряда D, становится ближайшим объектом.

При образовании каузатива от переходного глагола добавленный новый субъект воздействует на исходный субъсктт переходного глагола, который в таком случае выступает в роли косвенного объекта, и двухличный переходный глагол преобразуется в трехличный переходный, напр., от двухличн. перех. глагола jə-l-fəjt "она (ж.) есть то (в.)" каузативная форма будет — jə-l-l-гə-fəjt "она (ж.) кормит ее (ж.) тем (в.)". Аналогичное положение отмечается и в трехличных переходных глаголах, только здесь образуется уже

четырехличный глагол, напр., j-l-ə-w-ə-s-rə́-t-ţ "я тебя (м.) заставляю ей (ж.) дать то (в.)".

При этом следует оговориться, что полученные подобным образом четырех- и тем более пятиличные глагольные формы не особенно распространены в языке. Допускаются описательные (аналитические) формы: j-lə́-w-tnəs staqəp̣ "Я хочу, чтобы ты (м.) ей (ж.) дал то (в.)" и т. д.

В каузативной форме префикс III л. мн. ч. ряда L r-, выражающий как субъект, так и косвенный объект, представлен в виде **d-**, который получен путем диссимиляции, напр., jə-d-d-rə́-ʒaxţ (вместо предполагаемого *jə-r-r-rə́-ʒaxţ) "Они заставили их пошить то (в.)", jə-d-d-rə-fəjţ (вместо предполагаемого *jə-r-r-rə́-fəjţ "Они их накормили тем (в.)" и т. д. (Ломтатидзе, 1944, 130).

В абазинском языке широко распространены случаи двойной префиксации каузатива, когда от переходного глагола, полученного каузативным способом, вновь образуется каузатив, выражающий опосредованный контакт, напр., də-də-j-rə́-r-ca "Он (м.) заставил их его (чел.) послать". Такая двойная префиксация может встретиться и в первичных переходных глаголах, когда передается опосредованное содержание: j-l-ə-j-sə-r-rə́-fəjţ "Я его (м.) заставляю накормить ее (ж.) тем (в.)" и т. д. (Ломтатидзе, 1944, 131).

Валентность: ее возрастание и убывание в глагольных формах. Абазинский глагол представлен простой основой: непереходный — одноличный статический d-ç̌^{o}aр̣ "сидит (чел.)", динам. d-cəjţ "идет (чел.)" (это одно лицо здесь является субъектом); переходный — двухличн.: jə-l-h^{o}áţ "она (ж.) сказала то (в.)". Из этих двух лиц первое, находящееся в начале, является ближайшим (прямым) объектом (ряда D), второе, занимающее последующее место непосредственно перед глагольным корнем — есть субъект (ряда L^{s}).

Во всех других случаях при увеличении валентности лиц глагольная основа образуется за счет различных морфем.

Выше было уже замечено, что возрастание количества лиц в глаголе происходит в категории каузатива, когда за счет морфемы каузатива прибавляется субъект нового переходного глагола.

В остальных случаях, как в переходных, так и непереходных глаголах, валентность возрастает за счет появления косвенного объекта. А это в свою очередь происходит благодаря относительным префиксальным морфемам, которые и осложняют глагольную основу.

Самой распространенной префиксальной морфемой относительности (которую порой трудно выделить), является aj-/a-/ → ɔ → Ø (Ломтатидзе, 1976, 91-93). Она способствует появлению косвенного объекта как в переходных, так и непереходных глаголах. Поэтому ее место — вслед за косвенным объектом (если ее не разъединит отрицательная префиксальная морфема -m-), напр.: одноличн. неперех. глагол:

š°ábəž´ta w-qəčča(x)ṭ "Ты (м.) рассмеялся громко".

Тот же глагол двухличн. неперех.:

w-z-aj-qəččwa d-ɷa-w-aj-qəččaxp̣ "Ты (м.) над которым смеешься, он над тобой будет смеяться".

apqa jšač°qəsləz w-jə-m-aj-qəččən "Кто до тебя споткнулся, ты над ним не смейся".

Двухличн. перех. глагол:

jə-r-h°aṭ "То (в.) они сказали".

Производный от него трехличн. глагол:

j-r-á-r-h°ṭ "То (в.) они им сказали".

В трехличном глаголе "дать, давать" префикс косвенного отношения представлен в виде ə: j-r-ə́-r-tṭ "То (в.) они дали им".

Также в функции префиксальных морфем со значением косвенного отношения выступают префиксы объектной версии, показатели категорий союзности, кажимости, в определенных случаях локальные превербы (если глагол присоединяет два различных префикса относительности, то появляются соответственно два косвенных объекта) и др.

Префикс z- версии со значением "пользы":

одноличн. d-caṭ "Тот (чел.) пошел", двухличн. (форма версии): d-lə-z-caṭ "Тот (чел.) к ней (ж.) пошел, пришел к ней";

двухличн. j-ɷa-r-dṭ "То (в.) они принесли", трехличн. (форма версии): jə-l-z-ɷa-r-dṭ "То (в.) ей (ж.) принесли они".

Префикс č°- версии со значением "ущерба":

одноличн. d-caṭ "Тот (чел.) ушел", двухличн. (форма версии): də-lə-č°-caṭ "Тот (чел.) ушел, убежал от нее (ж.)";

двухличн. jə-l-fə̄jṭ "То (в.) она (ж.) ест", трехличн. (форма версии): jə-l-č°ə-l-fə̄-jṭ "У нее (ж.) она (ж.) съедает то (в.)".

Префикс c- категории совместности:

одноличн. d-caṭ "Тот (чел.) пошел", двухличн. d-lə-c-caṭ "Тот (чел.) с ней (ж.) вместе пошел".

Префикс ʿəʾ- ma- категории кажимости:

одноличн. j-mač̣ "Этого (в.) мало", двухличн. j-l-ə-ma-mač̣ "То (в.) ей (ж.) кажется в малом количестве".

Основы с локальными превербами: двухличн. без превербов d-də-r-č̣°aṭ "Его (чел.) они посадили", трехличн. с превербом d-a-k°-də-r-č̣°aṭ "Его (чел.) они посадили на то (в.)" и т. д. (Ломтатидзе, 1981, 24-70).

В то же время отмечается сокращение количества лиц в категории взаимности (во всех ее разновидностях). Двухличный глагол становится одноличным, трехличный — двухличным и т. д. Напр., от двухличного глагола категории взаимности d-jə-cə-bzazəjṭ "Он (чел.) с ним (м.) вместе жи-

вет" во взаимно – союзной категории образуется одноличный j-a-cə-bzazəjt "Они вместе живут"[9]. Двухличный глагол də-l-dərəjt "Она (ж.) знает его (чел.)" во взаимообоюдной (двухсторонней) категории имеет j-aba-dərəjt "Они друг-друга знают (знакомятся)". Взаимообоюдная категория, когда используется сложный префикс aba-, характерна для переходной разновидности глаголов (может появиться также в инверсивных глаголах, что вызвано проявлением определенной семантической активности в этих глаголах и отождествлением их по содержанию с переходными глаголами).

Трехличн. глагол j-w-a-s-h°əjt "То (в.) тебе (м.) я говорю" во взаимообоюдной (двухсторонней) категории дает двухличн. j-aba-h-h°əjt "То (в.) мы друг другу говорим". В подобных случаях грамматически сокращается количество лиц, иногда может измениться и переходность, однако смысловая компенсация этих лиц происходит при их объединении в форме множественного числа (ср. выше личные префиксы j-, h-). Объединяются, как правило, лица прямого и косвенного объектов, косвенного объекта и субъекта, прямого объекта и субъекта (Ломтатидзе, 1960).

Вопросительные формы. В абазинском языке вопросительные формы довольно сложно отражаются в глаголе (Ломтатидзе, 1942[8]; Ломтатидзе, 1944, 177-184; Ломтатидзе, 1954, 186-195). Встречающиеся в единичных случаях отдельные вопросительные слова по происхождению тоже представляют собой глагольные основы.

В глаголе различаются положительные и отрицательные вопросительные формы.

Из-за отсутствия подчиненного предложения и связанных с ним союзных слов в глагол включаются различные вопросительно-обстоятельственные частицы.

Положительно-вопросительные формы образуются путем присоединения вопросительного суффикса-

частицы -ma к инфинитной основе глагола в разных временах:

pɬa dsə́mw-ma? "У меня (разве) дочь есть?"

k^{o}ṭu ǯḳa adəru-ma? "(Разве) курица соль (вкус соли) знает?"

apš´a wazəš^{o}š^{o}əjt̬h^{o}a, jɷač´asər-ma? "Если на ветер ты (м.) свистнешь, (разве) утихнет?"

jɷaš´əlwaš´-ma? "Они вовнутрь войдут?"

jəwba-ma? "То (в.) ты (м.) видел?" и т. д.

При образовании отрицательно-вопросительных форм используется тот же суффикс-частица -ma, только здесь он уже присоединяется к отрицательной инфинитной основе в разных временах, и дополнительно в глагольной форме появляется под-твердительная префиксальная частица -g^{r}ə^{1} (которая следует за личноклассными показателями ряда D):

j-g˜ə-bzə́jm-ma? "То (в.) (разве) не хорошее?"

j-g˜ə-w-əmba-ma? "Ты (м.) то (в.) не видел?" и т. д.

При образовании обстоятельственно-вопросительных форм берутся инфинитные основы (соответственно положительные или отрицательные), содержащие обстоятельственно-относительные префиксы-частицы, и к этим обстоятельственным префиксальным элементам (занимающим позицию вслед за префиксами ряда D) присоединяется вопросительная частица -ba- (в определенных случаях фонетически измененная или упрощенная).

При присоединении к обстоятельственным частицам со значением места a'-, ax˜- частицы ba- образуется a-ba- "где?", ax˜ra- "куда?", "откуда?"...

w-a-ba-'u? "Где ты (м.) находишься?", w-a-ba-'a-z? "Где ты был, находился?"

w-a-ba-cuš´? "Куда пойдешь ты (м.)?"

При присоединении -ba- к обстоятельственной частице со значением времени an- образуется -an-ba- "когда?": d-an-ba-wba?"Когда ты (м.) видел его (чел.)?"

Присоединением -ba к обстоятельственной частице -š´ (< -əš´ < ʳaˀš´) со значением образа действия получается -š´ra- "как, каким образом?"

də-š´ra-'u? "Он (чел.) как себя чувствует?"

də-š´rá-'amɔz? "Как его (чел.) не было?"

də-š´ra-m-cuz? "Он (чел.) как не шел?" и др.

Местоименные вопросительные формы тоже опираются на инфинитную основу глагола, содержащую относительные префиксы лица. К этой основе в абсолютном конце присоединяются в качестве суффикса вопросительные частицы, различающиеся в соответствии с грамматическими классами: -da для вопроса относительно класса человека и ja- для вопроса относительно класса вещи.

Относительный личный префикс ряда D — jʳəˀ-, а ряда L – z-. При сочетании с ними вопросительных суффиксов возникают вопросительные местоименно-глагольные формы:

jə-z-fwš´-ja? "Его (в.) что съест?"

jə-bfwš´-ja? "Ты (ж.) что съешь?"

wə-z-la-ɷaj-ja?"Ты (м.) чем пришел?"

z-'ara-kət bənəqºaxa-ja? "Сколько деревень ты (ж.) обошла?"

jə-b-ba-da? "Ты (ж.) кого видела?"

jə-z-baxa-da? "То (в.) кто видел?" ("Кто уже видел?")

jə-m-cuš´-da? "Кто не пойдет?" и др.

В этом ряду статических глаголов настоящего времени, подобно динамическим, сохраняется суффикс настоящего времени -w (-əw>-u), и имеем:

j-rɔ́ch-u-da? "Кто несчастный, бедный?"

j-bə́m-u-da? "У тебя (ж.) кто есть?"

j-a'-u-da? "Кто есть (находится)?" и др.

В противоположность этому указанный суффикс настоящего времени, характерный для инфинитной основы, отсутствует в вопросительных формах класса вещи и, таким образом, имеем:

j-a'a-ja (jə'a-ja)? "Что есть (находится)?"

j-əwtaqə́-ja "Ты (м.) что хочешь?"

jə-z-taq-ja "Что хочет то (в.)?" и др.

В ашхарском диалекте в обоих случаях обычными являются вопросительные формы без суффикса настоящего времени -ˤəˈw (Ломтатидзе, 1954, 110-111: 194-195).

Параллельно с этим обычными являются и описательные вопросительные формы. В этом случае берется все та же местоименно-относительная глагольная инфинитная форма (равно как динамического, так и статического) в том или ином времени и добавляютя различающиеся по грамматическим классам вопросительные слова: в классе человека — dzaǰ°əja (dəzda, dazuda), в классе вещи — jzaǰ°ja, jaǰ°ja, aǰ°ə́ja. Они представляют уже охарактеризованные выше вопросительные глагольные формы, производные от вспомогательного глагола. Их позиция в соответствии с инфинитной формой глагола является свободной.

dzaǰ°ə́ja awə́j ωawázh°əz? "Кто тот, который тебе это сказал?"

č'ank°a zərcawa dzaǰ°ə́ja? "Кто это, который гонит табун?"

jωanš'a aǰ°ja? досл. "Что это то, что случилось?"

jaǰ°ə́ja jwtaqə́w досл. "Что есть то, что ты хочешь?"

В самих этих вопросительных местоимениях вопросительные суффиксальные элементы -ja, -da являются префиксальными частями (дифференцированными по грамматическим классам), проистекающими от сложных, функцио-

нирующих отдельно вопросительных местоимений (Ломтатидзе, 1942).

Указанные вопросительные слова при необходимости различают и лица и присоединяют даже суффикс -k°a, показатель множественного числа: w-zač°ə́ja warά "Кто ты (м.) есть?"... zač°-k°á-ja? "Что они такие?"...

В эту основу может включиться и имя, относительно которого задается вопрос: dzač°-qaça-ja? "Что он за мужчина?" ср. qaça "мужчина".

Отмеченные выше описательные разновидности не чужды и для других обстоятельственных вопросительных форм.

И в этом случае глагол представлен той или иной обстоятельственно-относительной инфинитной формой, к которой присоединяется вопросительный глагол в соответствующей обстоятельственно-вопросительной форме:

j-anbá-k°u d-an-ωajwaš? "Когда он (чел.) придет?" ("Когда этот есть, что он (чел.) придет?)" и т. д.

Вопрос "почему?" выражается инфинитным глаголом с префиксальным элементом -z, который имеет функцию послелога "для"; при этом обычно присутствует тот же самый вопросительный -ja или ač°ə́ja: ač°ə́ja wara wəzωajz (wəzωaja?) "Для чего, почему ты пришел?" ("Из-за чего ты пришел, что это?").

wz-zə-m-pxaša-xwa-ja? "Тебе (м.) почему не стыдно?'

В этом же вопросительном значении обычно используется jawa (по своему строению не вопросительный глагол, а относительная глагольная форма, изменяющаяся по классам и лицам), как отдельное слово, так и вместе с префиксом z-:

jawά, wh°arə́k°ən "Почему, если скажешь?"

jž°wά š°ara š°əzçərwa? "Что есть то, из-за чего (почему) вы кричите?" ("Зачем вы кричите?") и др.

С вопросительными формами легко сочетается суффикс -jš(ţ), выражающий нюанс предположительности:

arə́j akə́t jtudiš(ţ) (<*j-tu-da-j-š-ţ) "В этой деревне интересно кто живет?"

Для утвердительного вопроса к различным частям речи может добавиться -j: sarə́j "Я (же)?!" или целое выражение с глаголом "быть" в отрицательно-вопросительной форме: awə́j g¯aḳ°əmma? "(Это) не так ли?"

Словообразование

Наречие. Наречия места и образа действия подразделяются на три группы (1.ближайшие от говорящего, видимые; 2. отдаленные от говорящего, видимые; 3. находящиеся возле третьего лица, возможно и невидимые. При переводе не всегда четко соблюдается такая дифференциация). Эти наречия имеют общие основы с соответствующими указательными местоимениями (см. выше): ara, ana, awa (они могут быть осложнены морфемой -ba-, не изменяя при этом своего значения: abara, abana, abawa).

Из этих общих основ для образования наречий образа действия используется суффикс -sa: arása (ársa, arás...) "также, таким образом", anása ... "вот так", awása... " так".

При образовании наречий места к приведенным выше общим основам присоединяются послеложные элементы места -'a, направления -(a)x¯[a]: ará-'a "здесь", "здесь же", aná-sa "там" (около тебя), awá-'a "там", "там же", ará-x¯ "сюда", "здесь", aná-x¯ "туда" (около тебя), awá-x¯ "туда".

Тот же самый элемент -(a)x¯ используется при образовании целого ряда наречий, таких как: aqax¯ "кверху, вверху", aštax¯ "назад" (|| "по следам"), arax "впереди", açax¯ "под". Следующие наречия имеют в своем составе сросшийся с основой элемент -qa, указывающий на направление: č'əça-qa "лицом вниз, ничком", ar-qa "впереди" (к этой фор-

ме могут также присоединяться и другие суффиксы со значением направленности, напр.: j-ap-qa-x˜-ḳ˜a-la "впереди него (м.)").

При образовании наречий места (а также других видов) широко используется суффикс инструменталиса -la: ač´ɔ́... dák°ç̣°an anɜ́-la-g˜i, arɜ́-la-g˜i jrɜ́q°ɜmarṭ "Сел на коня и туда — и сюда (туда-сюда) гарцевал".

Тот же самый -la часто может присоединяться к основам, оформленным другими суффиксами.

Единичные основы наречий со значением времени не допускают выделения в них каких-либо общих показателей, но при этом такие наречия как wž°ɜ́ "сейчас", waç̣°ɜ́ "завтра", waç̣°ášta "послезавтра", waç̣°áštatan(a) "послепослезавтра", waqá "(этой) ночью", jaqa "прошлой ночью", jacɜ́ "вчера"... дают возможность выявить окаменелые префиксальные элементы, дифференцированные по значению "близость-дальность". Этим противопоставлением объясняется в абазинском языке наличие пары wa-x˜-ç̣°a/ja-x˜-ç̣°a в наречии времени "сегодня" (Ломтатидзе, 1954).

В указанных наречиях, подобно sənç̣°á "в этом году", используется в качестве суффиксального корневого элемента -ç̣°a, обозначающего "принадлежность".

В наречиях, обозначающих время (какой-либо период, сезон деятельности и т. д.) обычным является суффикс -n(ə): q°lap-nə "вечером", š´agp-nə "на рассвете", nxa-n "во время работы", arbaç̣´tə-n "в то время, когда кричат петухи". Он входит в состав названий времен года: ʒɔn "осень" (a-ʒɔ-n "осенью"), γ-nə "зима" (a-γnə "зимой") и др.

Суффиксальный элемент -n(<-na) выявляется в следующих наречиях: waçəq°a-n "потом", "затем", wadərω°a-na "потом", "впоследствии".

Посредством суффикса -nə(<-na) "раз" образовано наречие z-nə "однажды", удвоенная разновидность которого znə-zan означает "иногда", а повтор его в отдельности znə

znə передает противопоставление "или... или": (znə dc°až°jt̡, znə daḉasxəjt̡ "и л и (иногда) разговаривает, и л и (иногда) молчит (останавливается)".

С функцией наречий времени могут выступать и абсолютивы в соответствующей временной форме: dəwk̡ aqəmc̣wa(ta) "скоро" (досл.: "не-проходя — большое [- время], не-было — прошедшим").

К наречиям с тем же временным значением часто присоединяются частицы с различной модальностью. Одной из таких, например, является сложная частица -rk̡°a-x, которая содержит, с одной стороны, семантику продолжительности (-rk̡°a), а с другой — повторности (-x). Она настолько срослась с элементом j-a-ta- "вновь, опять", что в настоящий момент это значение наречия в языке передается в основном словом jatark̡°ax. Частица -rk̡°ax встречается и в других, отдельно функционирующих основах: waqa-rk̡°ax "этой ночью опять", jacə-rk̡°ax "завтра опять, вновь" (Табулова, 1976, 251).

Для подчеркивания какого-либо отрезка от всего времени в целом к соответствующим наречиям может также присоединяться сложный суффикс -ra-k̡ jac-**rak** "вчера весь день", jaqa-**rak** "всю ночь, на протяжении всей ночи". Он встречается и в осложненном виде: i(z)štarak̡ wax̆č̣°-i(z)štarak̡ "весь сегодняшний день".

Приблизительно с тем же значением предстает префиксальная частица jəni- jəni-pxən-k̡ "все лето", jəni-ωarən-k̡ "всю весну" и др.

К наречиям могут присоединяться также: **-inas** "с какого -то времени, начиная", wač̣°-**inas** "со вчерашнего дня", wəž°-**inas** "с этого времени", **ansi-** "каждый": **ansi-waq** "каждую ночь", **ansi-sk°š´a** "каждый год".

Аналогичное значение передает (распространенный также в инфинитной форме глагола) элемент -(i)px̆aʒa или

осложненный -(j)ωaʒapx̄aʒa waqə́-px̄aʒa, waq-ipx̄aʒa, waq-ωaʒapx̄aʒa... "каждую ночь" и т. д.

Усилительная частица -bərg встречается как в простом виде, так и осложненная частицей со значением интенсивности -ʒa-ḳ (bərʒaḳ < -bergʒaḳ) wž°ə-bərg/wž°ə-bərʒaḳ "Сейчас же".

Также усилительное значение имеют указательные местоимения, когда они присоединяются впереди наречных основ, напр., jara-sahat "тогда же" ("в тот же час")...

Наречия можно образовать и соответствующей формой масдара путем присоединения к ней суффиксального элемента -ḳ (имеющего значение "один"): laq°ωaqasra-ḳ(la) "быстро", "в одну секунду". laq°ωaqasra "секунда" ("моргание ока").

Для передачи значений наречий "всегда", "везде", "как-нибудь"... используются обстоятельственные (места, времени, образа действия...) инфинитные формы глагола "быть" в будущем времени (с частицей -g̃əj "и", "тоже"): j-an-aḳ°əz-laḳ-g̃i "всегда" ("когда — [бы ни] был"), j-»-aḳ°z-laḳ-g̃i "везде" ("где — [бы ни] был")...

Для передачи значений отрицательных наречий типа "нигде", "никогда" и др. в языке используются неопределенные наречия с частицей -g̃i "и", "тоже" (таковыми являются: zaḳəta "как-нибудь", zǯara "где-нибудь"...), которые соотносятся с отрицательными формами глагола: zǯarag̃i dg̃əmcaṭ "никуда (не) пошел" ("даже куда-нибудь не пошел"), zaḳətag̃i jəgmaĉom "ничем не мало" ("даже чем-то не является малым"), sara awə́j zəng̃i dəg̃səmbaṭ "я его никогда (не) видел" ("даже когда-то-я-его-не-видел") и т. д.

Значение отрицательных наречий передается или с помощью суффикса -da'a (-d'a, -da): x̄əωada'a "безболезненно", x°əda'a "бесплатно"..., или же используются отрицательные абсолютивы, walamḳ°a "без тебя" ("не включая те-

бя"), č̣´as amamk̭°a "безостановочно, беспрепятственно" (досл. "не имея остановки"), alə́gaž° dač̣´ámswa məháč̣°a ič̣pun "Старец беспрерывно (безостановочно) делал ложки" и т. д.

Для образования наречий в абазинском языке используется удвоение основ: zak̭ə́ "один"– zak̭(ə́)-zak̭ "по одному", mač̣ "мало" – mač̣-mač̣, или с суффиксом mca — mač̣-mač̣əmca "спокойно" ("спокойно-спокойно"), "мало-мало", maʒa "тайна" — maʒa-maʒa "тайно" и др.

При удвоении основ происходит и противопоставление форм: awasa-anasa "так и этак", anə́la-arə́la "туда-сюда"...

Противопоставление местоимений "я" и "ты", оформленных обстоятельственным суффиксом -ta, рождает новый своеобразный смысл: "свободно", "не насилуя": arə́j ag°ə́p wara-sarata jalap̣ "В этой группе все себя чувствуют свободно" (ср. груз. „შენ-ჩემობით“ = šen-čemobit ← šen "ты" + čemi "мой, моя" + суффикс абстрактности -oba и суффикс творит. падежа -it).

Противопоставлением лиц образовано наречие iqa-sqa "[все] в отдельности", "по разные стороны" (досл. "твоя голова — моя голова").

При удвоении первый компонент представлен отрицательной формой условного наклонения, а второй — только основой: znəmzar-znə "когда-то" (досл. "однажды — когда — не будет — однажды"): znəmzar-znə dɷajp̣ "Когда-то он придет". При повторе у второго компонента может появиться элемент m(ə)-: zǯara-məzǯara "где-то". Форма наречия "более" представлена сросшимся с ней притяжательным префиксом III л. мн. ч. rə́ṣa, raha (встречается и в удвоенном виде: rə́ṣa-rə́ṣa "более и более").

В наречиях (подобно абсолютивам) часто применяется обстоятельственный суффикс -ta x°it "свободный" — x°it-

ta "свободно", haɷa "высокий" — haɷa-ta "высоко", š°abəž' "сильный" — š°abə́ž'-ta "сильно" ("громко"), ck˘a "чистый" — ska-ta "чисто", raj'š'a "прямой" — rajš'a-ta "прямо" и др.

Также часто образуются наречия при помощи суффикса инструменталиса -la: mčə "сила" — mčə-la "силой", č'nə "день" — č'ən-la "днем"...

При образовании наречий часто встречается частица со значением интенсивности -ʒa: baγa "твердый" — baγ˘a-ʒa "твердо", šəmta "утро, утром" — šəmta-ʒa "рано утром"... В некоторых случаях она выражаст в наречиях смысл уменьшенного качества: gaž "круглый" — g˘až-ʒa "округленно" (Табулова, 1976, 266).

Вообще же с функцией наречий широко используются абсолютивы и абсолютивные глагольные образования.

Глагол в абазинском языке располагает богатыми словообразовательными возможностями, что позволяет отразить в глагольной форме множество категорий: ориентацию действия, локализацию в пространстве действия-состояния, различное соотношение лиц (каузатив, категории союзности, взаимности, призрачности, возможности и невозможности, непроизвольности, повторности действия и состояния... интенсивность) и др.

В связи с тем, что в соответствующих параграфах уже были проанализированы основные словообразовательные категории разных частей речи и частично глагола, ниже остановимся на некоторых глагольных категориях.

В абазинском глаголе в основном выражаются направления **ориентации** предлогом ɷa- — направление к говорящему (сюда), предлогом na- — направление от говорящего (туда): d-ɷa-r-baṭ "Они того (чел.) сюда — увидели", и, наоборот, d-na-r-baṭ "Они того (чел.) туда увидели". При этом следует отметить, что такое противопоставление

не носит регулярного характера, na- — встречается в единичных глаголах и редко. Вследствие этого при противопоставлении ориентации противоположное направление "в ту сторону" часто передается без na- — нулевой формой, напр., sará warápal»a wə́stxwa, ...warg˜i sará pal»a ɷa-sə́wtxwa "Я тебе срок "давая", ты тоже мне срок "сюда давая" (чтобы начать)" и т. д. (Ломтатидзе, 1944, 134-135). Превербнаправления ɷa- широко используется в абазинском языке (Allen, 1956, 164-169).

Что же касается локальных превербов, то в абазинском языке имеется их достаточное количество. С функцией указанных локальных элементов при передаче разной степени обобщенности-абстрактности выступают названия частей человеческого тела ("голова", "нос", "рот", "рука", "бок", "сердце"...), такие имена существительные как "гора", "очаг", "дом", "берег" и др.

Они в то же время используются в качестве "локальных" основ статических глаголов (šapə́ z-ça-m "что ноги неимеет (под собой)"), в динамических же глаголах они обычно присоединяют т. н. корни-суффиксы (в непереходных основах — -la, -ç-, в переходной основе — -ça, -x-). При соединении с ними они передают также абитивное и адитивное направления (в определенных случаях и путем редукции гласного в вокализованных предлогах). Они могут присоединяться также в виде предлогов к глагольным корням, функционирующим как самостоятельно, так и несамостоятельно. В этом случае для выражения направления к ним могут присоединяться специальные суффиксы: -ɷa, -l˒a˒, -t (Ломтатидзе, 1944, 135-142; Ломтатидзе, 1952; Клычев, 1972; Ломтатидзе, 1981).

В абазинском глаголе выражается возможность-невозможность лица реального субъекта (Ломтатидзе, 1944, 131-132; Ломтатидзе, 1955[a]; Ломтатидзе, 1976[a]). Префикс потенциалиса встречается в абазинском языке как в

отрицательных, так и в положительных формах, хотя более распространен он все-таки в отрицательных формах. Он выражен префиксом z-, который присоединяется вслед за показателем реального субъекта (напр., hara awəj aha h-gə-z-nejxwam "Мы больше не сможем пойти"), однако следует обратить внимание на то обстоятельство, что субъект переходного глагола в форме потенциалиса преобразуется в косвенный объект, и переходный глагол соответственно — в непереходный. Это изменение в глагольной основе отражается и морфологически. Например, если в обычной "непотенциальной" отрицательной форме имеем: ǯawap g˜-á-j-ɔm-təxṭ "Он (м.) ей (в.) не дал ответа", в форме потенциалиса показатель субъекта -j- этого переходного глагола перемещается на место перед показателем косвенного объекта -a- категории вещи, и получаем: ǯawap g˜-j-z-á-mtəxṭ "Он (м.) ей (представителю класса вещи) ответ не смог дать" и т. д.

Таким же образом показатель субъекта категории вещи переходного глагола -na- в форме потенциалиса, преобразуясь в косвенный объект, предстает в виде a-, ср.: ǯawap g-j-ná-m-təxṭ "Он (представитель класса вещи) ему (м.) не дал ответа" и форму потенциалиса: ǯawap g˜-a-z-j-ə-m-təxṭ "Он (представитель класса вещи) ему (м.) ответ не-смог-дать".

Соответствующие изменения наблюдаются в глаголах со сложными основами с точки зрения превращения глагольной формы в непереходную конструкцию (см. выше).

Формы категории непроизвольности образуются с помощью префикса a-mqa-/ə-mqa- и характерны для динамических глаголов. Он также присоединяется после реального субъекта, выражая его непроизвольное действие, постольку обычным является в прошедшем времени и в положительных формах (хотя его можно встретить и в единичных других формах, напр., в условном наклонении и в отри-

цательных образованиях). И в этом случае, подобно формам потенциалиса, субъект переходного глагола преобразуется в косвенный объект, и личные показатели, а также их зависимость от глагольной основы, следуют всем тем изменениям, что и в случаях с потенциалисом (см. выше). Напр., трехличный глагол j-l-á-s-h^{o}ṭ "то (в.) ей (ж.) я сказал" в категории непроизвольности выглядит в виде j-s-ə́mqa-l-a-h^{o}ṭ "то (в.) я непроизвольно ей (ж.) сказал", "о том я перед женщиной проговорился" и др. (Ломтатидзе, 1953[а]).

В абазинском переходном глаголе отражается рефлексивность, воздействие на самого сабя. С этой функцией используется префиксальный элемент č́-. Он выступает в роли ближайшего объекта и соответственно занимает первое место в глаголе: ač^{o}əγ˜ ápš́ta č́ə-j-čṗaṭ "быком сделал себя", č́ə-l-ǯ^{o}aṭ "она (ж.) искупалась", "(сама) себя искупала", č́ə-l-ω^{o}ə́čaṭ "она (ж.) оделась" и др.

На месте č́- в некоторых случаях может выступать также слово q(a) со значением "голова" или другие названия частей человеческого тела, которые имеют при себе притяжательные префиксы соответствующего субъекта, напр., z'ah'l dzərǯaxwa j-qa j-ər-ǯaxiṭ "Кто своих родственников ругает, тот сам себя ругает".

Также для передачи рефлексивности в абазинском языке чрезвычайно распространено глагольное каузативное образование, в котором повторяется показатель субъекта, и сам субъект ставится на место косвенного объекта:

pš́a-ṭaḳ^{o} s-s-rə-sṗ "Немного ветер придуну" ("для себя придуну");

qarə́wta jwəlu s-s-ə́r-dərwaš́ṭ "Ты (м.) какую силу имеешь, узнаю", "тебе себя дам знать" (Ломтатидзе, 1944, 132-139; Ломтатидзе, 1947; Ломтатидзе, 1976[а]).

Имя числительное

Имя числительное в абазинском языке различает грамматические классы человека и вещи. Корень числа является общим в обоих случаях, разница же в распределении дополнительных морфем по грамматическим классам. Это распределение во всех именах числительных имеет неоднородный характер.

Самостоятельно употребляющиеся числительные от 1 до 20:

	класс вещи	класс человска
1.	zaḳ(ə́)	zaǯ°ə́, aǯ°ə́
2.	ω°ba	ω°əǯ
3.	xpa	xəω°ə́ (редко xəwə́)
4.	pšba	pšω°ə
5.	x°ba	x°ω°ə
6.	cba	cω°ə
7.	bžba	bɔžω°ə́
8.	aωbá	aωω°ə́
9.	ž°bá	ž°əω°
10.	ž°abá	ž°aω°
11.	ž°iz	ž°izəω°
12.	ž°əω°	ž°əω°ω°
13.	ž°ax	ž°áxəω°
14.	ž°ipš	ž°ipšω°
15.	ž°əx°	ž°əx°ω°
16.	ž°ic	ž°icω°
17.	ž°ibž	ž°ibžω°
18.	ž°aω	ž°aωəω°//ž°aωaω°
19.	ž°ež°	ž°ež°ω°
20.	ω°až°a	ω°až°aω°

К корневой части числительного za- "один" в классе вещи присоединяется -ḳ̡ə˥, морфема со значением "штука", ср., za-ḳə́ "одна (штука)". Начиная с числительного "два" до "десяти" включительно в том же классе вещи присоеди-

няется -ba (иногда представленный фонетической разновидностью -pa).

В классе человека к корню числительного "один" присоединяется морфема -ǯ°ə, делабиализованная разновидность которой в виде -ǯ повторяется в основе числительного "два". Начиная с "трех" в числительных категории человека везде присоединяется корневой элемент со значением человека -ω°.

Образование числительных от "десяти" до "двадцати" частично различается. Начиная с "десяти" в категории класса вещи ba- уже не появляется. Берется корень числительного "десять" ž°a[10] и к нему или непосредственно добавляется корневой элемент единиц (напр., ž°əω°, ž°ax, ž°əx°, ž°aω), или же для соединения используется союз -j- (с различными фонетическими изменениями: ž° °iz, ž°ipš, ž°ic, ž°ibž, ž°ež°). Только в классе человека к подобным образом оформленной основе присоединяется все тот же показатель класса человека ω° (ž°izəω°, ž°aω°ω°)...

"Двадцать" есть "два-десять". Для его составления используются только корневые элементы "двух" и "десяти", из которых на первом месте в роли определяющего выступает "два": ω°a-ž°a (ср. противоположн. ž°ə-ω° "12").

Начиная с "двадцати" в абазинском языке действует двадцатиричная система счета. Берется числительное ω°až°a "двадцать", к нему добавляется союз -j- (путем фонетического слияния -i-), а затем следует числительное в том виде, какое было до "двадцати"; напр., ω°až°i zaḳ "21 (в.)"; ω°až°iω°əǯ "22 (ч.)"; ω°až°i ž°iz "31 (в.)"; ω°až°i z°əω° "31 (ч.)"; ω°až°i ž°ež° "39 (в.)"; ω°až°i ž°ež°ω° "39" (ч.).

Для образования двадцаток, начиная с сорока берется кратная основа количественных единиц (состоящая из корня соответствующей цифры и элемента кратности -n) и присоединяется к основе "двадцать": "40" — ω°ənω°až°a; "60" — xənω°až°a; "80" — pšənω°až°a. Для выражения класса категории человека к ним добавляется все тот же -ω° (ω°ənω°až°aω° "40")[11].

"100" в категории вещи будет šᵒ-ḳə, в категории человека — šᵒ-ωᵒə́.

Для образования сотен к корню числительного "сто" šᵒ впереди присоединяется корень, обозначающий количество единиц: "200" — ωᵒə-šᵒ (ωᵒəšᵒωᵒ, кл. ч.) и т. д.

"Тысяча" есть zk˜ə. Для выражения количества тысяч к этому слову впереди присоединяется выраженное кратной формой соответствующее имя числительное. "10 000", напр., есть žᵒa-n-zək˜.

Для передачи значения абстрактного числа в абазинском языке используется имя числительное в форме категории вещи: ωᵒba ωᵒan jωašṭəwxərkᵒən–pšba "Два дважды если возьмешь (два умноженное на два) будет **четыре**".

Различие по грамматическим классам отмечается и тогда, когда числительное выступает в роли атрибутивного имени, хотя здесь не наблюдается точной последовательности: "один" в функции определяющего в обоих грамматических классах выражается суффиксом -ḳ (совпадая с неопределенной формой имени): č´ə-ḳ "какая-то (одна) лошадь", ləgažᵒ-ḳ "какой-то (один) старик".

И в других случаях при употреблении имен класса вещи в функции определяющего суффикс -ba опускается, но при этом противопоставление с именами класса человека проявляется в том, что в именах класса человека сохраняется характерный для числительных класса человека показатель -ωᵒ[12], и к тому же присоединяется характерный для этого класса суффикс множественного числа -čᵒa: ср. pš-č´ə-ḳ "четыре лошади", pšə-ωᵒ-qa-čᵒa "четыре человека" и др.

Примечания

1. Обстоятельственно-превратительная форма (подобно форме соответствующего падежа в абхазском языке) выступает в роли "определяющего" того имени, которое отражено в глаголе ("та, которую он женою взял", "то, что во сне увидел"...). Именно поэтому с точки зрения обозначения личных аффиксов в глаголе его месторасположение не имеет никакого значения (ср. примечание 5).

2. Определенное исключение в этом случае наблюдается в тех отрицательных формах переходного глагола, в которых показатель отрицания m ставится перед глагольным корнем, т. е. оказывается между звонким согласным глагольного корня и показателем ряда L^S.

Аналогично этим положительным, а также отрицательным суффиксальным формам переходного глагола процессу озвончения следуют и другие отрицательные формы (Ломтатидзе, 1944, 124; Ломтатидзе, 1975).

3. В специальной литературе указывают обычно на форму масдара amara для статического глагола, однако такие формы носят искусственный отпечаток.

4. Формы давнопрошедшего времени от этого глагола не естественны.

5. Если имя, требующее лично-классных показателей ряда D, ставится непосредственно перед глагольной формой, то префикс j^{r}ə^{1}- уже не употребляется (является лишним).

6. Такое образование встречается и с двойной префиксацией каузатива: aš^{o}ənd^{ə}q^{o}ara awandər janhə-rr-gəl! "Давай(-ка) сундук положим на арбу!" (ср. Табулова, 1976, 181).

7. К этим формам может присоединяться суффикс множественного числа -k^{o}a, однако в этом случае на него возлагается более модальная функция.

8. В эту основу, являющуюся по своей сути инфинитной глагольной единицей, не входят также обстоятельственные относительно-вопросительные элементы.

9. Префикс категории взаимности а-, когда к нему присоединяются показатели версии, союзности или какие-либо превербные морфемы, часто предстает в удвоенном виде вместе с указанной морфемой, напр., aω°laḳg̃i a-c-a-c-nəxčəlxəjt̩ "Даже два глаза (у одного человека) завидуют друг другу"; j-a-z-a-z-g°ə-γawa qč°əjt̩ "Кто (которые) друг на друга надеятся (которые друг-на друга-надеятся), пропадут".

10. Лабиализованный спирант ž° числительных 9 и 10 фонологически должен был быть отличным, что подтверждается данными одного из говоров (Ломтатидзе, 1944, 16-28).

11. Согласно общему правилу, "50" должно быть ω°ənω°až°i ž°aba, однако параллельно встречается форма š°ǒbž´aḳ, которая означает "пол-ста" (ср. др. груз. „ერგასი“ — ergasi — от asi "100").

12. Определенное своеобразие отмечается и относительно числительного "два" в классе человека. Элемент -ǯ, который в этом числительном увязывается с категорией человека, при препозиционном согласовании с именем уже не появляется: имсем ω°ə-qa č°a "двое мужчин" (досл. "два мужчины"). Для обозначения класса человека достаточным оказывается суффикс множественного числа -č°a. Ср. противоположное положение в обратной конструкции: qa-č°a-ta ω°əǯ "мужчинами двое".

Использованная литература

Авидзба З. Х. Функции суффикса -х в глаголе абхазского и абазинского языков. Труды Карачаево-Черкесского НИИ, в. V, Черкесск, 1968.

Авидзба З. Х. Модальные аффиксы в глаголе абхазского языка (по данным всех абхазско-абазинских диалектов). Автореф. канд. дисс. Тбилиси, 1968[а].

Allen W. S. Structure and System in the Abaza Verbal Complex. Philological Society. Hertford, 1956.

Bouda K. Das Abasinische, eine unbekannte Abchasische Mundart. ZDMG. B. Leipzig, 1940.

Генко А. Н. Абазинский язык. Грамматический очерк наречия Тапанта. М., 1955.

Клычев Р. Н. О показателях субъекта в абазинских деепричастиях, образованных от переходных глаголов. Труды Карачаево-Черкесского НИИ, в. IV, Черкесск, 1965.

Клычев Р. Н. Глагольные суффиксы направления в абазинском и абхазском языках. Черкесск, 1972.

Ломтатидзе К. В. К функциям редупликации в абазинском языке. Известия ИЯИМК (Института языка, истории и материальной культуры АН Грузии), т. V, Тбилиси, 1940 (на груз. яз.).

Ломтатидзе К. В. Категория переходности в абхазском глаголе. Известия ИЯИМК, т. XII, Тбилиси, 1942 (на груз. яз.).

Ломтатидзе К. В. Относительное местоимение в глагольных формах абхазского языка. Сообщения АН ГССР, т. III, №4, Тбилиси, 1942[а].

Ломтатидзе К. В. Вопросительные формы абхазского глагола. Сообщения АН ГССР, т.III, №8, (на груз. яз.).

Ломтатидзе К. В. Тапантский диалект абхазского языка (с текстами). Тбилиси, 1944 (на груз. яз.).

Ломтатидзе К. В. Категория версии в абхазском. Труды Тбилисского гос. университета (ТГУ), т. XXX, №1, Тбилиси, 1947 (на груз. яз.).

Ломтатидзе К. В. К образованию условно-целевого наклонения в абхазском. Иберийско-кавказское языкознание (ИКЯ), т. II, Тбилиси, 1948 (на груз. яз.).

Ломтатидзе К. В. Бессубъектные формы абхазского переходного глагола. ИКЯ, т. II, Тбилиси, 1948 (на груз. яз.).

Ломтатидзе К. В. К строению глаголов со сложной основой в абхазском. ИКЯ, т. IV, Тбилиси, 1952 (на груз. яз.).

Ломтатидзе К. В. К образованию отрицательных форм глагола в абхазско-абазинских диалектах. ИКЯ, т. V, Тбилиси, 1953 (на груз. яз.).

Ломтатидзе К. В. Ашхарский диалект и его место среди абхазско-абазинских диалектов (с текстами). Тбилиси, 1954 (на груз. яз.).

Ломтатидзе К. В. Об историческом единстве указательных местоимений и наречий в абхазском языке. Труды Абхазского института языка, литературы и истории, т. XXV, Сухуми, 1954[а].

Ломтатидзе К. В. Статические и динамические глаголы в абхазском. ИКЯ, т. VI, Тбилиси, 1954[б] (на груз. яз.).

Ломтатидзе К. В. К строению некоторых наречий в абхазско-абазинских диалектах. ИКЯ, т. VI, Тбилиси, 1954[в] (на груз. яз.).

Ломтатидзе К. В. Система основных времен и наклонений в абхазском. ИКЯ, т. VII, Тбилиси, 1955 (на груз. яз.).

Ломтатидзе К. В. Категория потенциалиса и непроизвольности в абхазско-абазинском глаголе. Сообщения АН ГССР, т. XVI, №3, Тбилиси, 1955[а].

Ломтатидзе К. В. К вопросу о категории залога в абхазском языке. ИКЯ, т. VIII, Тбилиси, 1956 (на груз. яз.).

Ломтатидзе К. В. Категория взаимности в абхазско-адыгских глаголах. ИКЯ, т. XII, Тбилиси, 1960 (на груз. яз.).

Ломтатидзе К. В. Личные местоимения множественного числа с указательно-определительной семантикой в абхазском языке. Сообщения АН ГССР, т. XIV, Тбилиси, 1967 (на груз. яз.).

Ломтатидзе К. В. К происхождению суффикса финитности -р в абхазском. Труды ТГУ, в 6-7, №151-152, Тбилиси, 1974 (на груз. яз.).

Ломтатидзе К. В. К вопросу о природе сонантов и об их коррелятивных парах (по данным абхазско-адыгских и картвельских языков). Вопросы языкознания, М., №3, 1975.

Ломтатидзе К. В. Историко-сравнительный анализ абхазского и абазинского языков. I. Фонологическая система и фонетические процессы. Тбилиси, 1976 (на груз. яз.).

Ломтатидзе К. В. Категория потенциалиса в картвельских и абхазско-адыгских языках. Ежегодник ИКЯ, т. III, Тбилиси, 1976.

Ломтатидзе К. В. Категория версии в картвельских и абхазско-адыгских языках. Ежегодник ИКЯ, т. III, Тбилиси, 1976[а].

Ломтатидзе К. В. Некоторые непродуктивные абазино-абхазские причастия и вопрос об их убыхско-адыгских параллелях. Сб. "Арнольду Чикобава к 80-летию его рождения", Тбилиси, 1979 (на груз. яз.).

Ломтатидзе К. В. Основные разновидности локальных превербов и их оформление в абхазском и абазинском языках. Тбилиси, 1981 (на груз. яз.).

Табулова Н. Т. Грамматика абазинского языка. Фонетика и морфология. Черкесск, 1976.

Чкадуа Л. П. Система времен и основных модальных образований в абхазско-абазинских диалектах. Тбилиси, 1970.

Содержание

Предисловие 97
Фонология 99
1.1. Система фонем 99
Согласные 99
Система гласных 107
1.2. Фонотактика 109
1.3. Супрасегментные единицы 111
1.4. Морфофонемика 112
Морфология 114
(а) Имя существительное 125
(б) Имя прилагательное 125
(в) Местоимение 131
Глагол. Общие сведения 141
Супплетивизм 142
Переходность-непереходность 143
Статические и динамические глаголы 146
Залог 150
Аспект 151
Модальность 152
Категория времени 155
Статический глагол 156
Динамический глагол 157
Спряжение 163
Система наклонений 165
Отглагольные имена 174
Абсолютив (деепричастие) 176
Копула 181
Перифрастические конструкции 182
Каузатив 182
Валентность глагола 184
Вопросительные формы 187
Словообразование. Наречия 192
Ориентация 197
Локальные превербы 198
Возможность-невозможность 198
Непроизвольность 199
Рефлексивность 200
Имя числительное 201
Примечания 204
Использованная литература 206

გამომცემლობა „უნივერსალი"
თბილისი, 0128, ი. ჭავჭავაძის გამზ. 1, ☎: 29 09 60, 8(99) 17 22 30
E-mail: universal@internet.ge